

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ

Մայիս 1989

Խաչատուր Փիլիպոսեան, 1904–1989

Սոյն յուշագրութեան երկրորդ մասը՝ «Մահաբոյր Օրերէն» հրատարակուած է «Պաշար» օրաթերթին մէջ, Պոստոն, 1958ին:

Ա. ՄԱՍ

ՄՕՍ ԱՄՈՒԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԱԿԱՄԱՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Յորենի հատիկին այն ծիլը որ ես պիտի ըլլայի, տակաւին բարեբեր հողին չէր յանձնուած, ուստի յիշատակենք այն դէմքերն ու դէպքերը որոնք պատահեցան իմ օրերէս շատ առաջ:

Կար մարդ մը զոր օր մը ես պիտի ճանչնայի ու զայն կոչէի հայր, եւ կար դեռատի որբ աղջնակ մը որ որբանոցային տաղտկալի կեանքէն ձանձրացած՝ օր առաջ կը ցանկար իր բոյնն ունենալ եւ շրջապատուիլ սիրուն ձագուկներով, եւ որ նէ ինծի պիտի ըլլար մայր:

Այն անձը որ ինծի հայր պիտի ըլլար, իր հայրենիքէն շատ հեռու, պանդուխտ կեանքին անվարժ, հայրենի կարօտը սրտին, յանկարծակիօրէն ուղեղային ծանր տագնապի մը դժբախտ պատահարին հետեւանքով խօսելու կարողութենէն կը զրկուի, նաեւ իր աջ թեւն ու աջ ոտքը իրենց օգտակար ծառայութենէն կը դադրին, ժամանակաւոր կերպով:

Եւ ուրեմն իր սրտակից բարեկամներու եւ ազնիւ հայրենակիցներու դրամական օժանդակութիւնով կը թողու Նոր Աշխարհը վերադառնալու իր հայրենական տունը, իր սիրելիներուն մօտ:

Իր ճամբորդութեան ընթացքին կանգ կ'առնէ Մարսիլիա, ուր կը դիմէ մասնագէտ բժիշկի մը, յետոյ Միջերկրականի ճամբով կը հանդիպի Կ. Պոլիս եւ անկէ ալ իր հայրենի գիւղը՝ Իջմէ, որ խարբերդի բազմաթիւ գիւղերուն մէջ է՝ն յառաջացեալ գիւղերէն մէկը կը համարուէր:

Ահաւոր դժուարութենէ ետք կը հասնի իր հօրենական տունը, ուր կը բնակէր իր մեծ եղբայրը՝ Մովսէսը, «Մօս Ամուսն», որմէ կը խրտչէին ու կը սարսափէին գիւղի երիտասարդներն ու պատանիները:

Մօս Ամուսն ունէր շատ մտերիմ բարեկամ մը, որ ատեն ատեն քաղաքէն (Խարբերդէն) գիւղ կուգար եւ շաբաթներով Բագոսեան կեանք մը կ'ապրէին միասին: «Լից որ խմենք, լից որ խմենք», եւ խմելու արարողութիւնը կը տեւէր մինչեւ այն ատեն երբ իրենցմէ մէկը նախ մէկ աչքը, ապա միւսն ալ փակելով մրափէր, եւ այսպէս մէկը միւսին կը հետեւէր: Բարեբախտաբար, այդ մրափը խաղաղութիւն կը բերէր տան անդամներուն: Մօս Ամուսն խմիչքի

ընկերոջ անունն էր Գաբրիէլ Կարապետեան, որ գիւղին ծանօթ էր Գաբօ Քեռի անունով:

Այս երկու երջանիկ Բագոսեանները իրենց ամենօրեայ գինարբուքի պահուն գարմանալի եւ գարհուրելի գաղափար մը կը յղանան:

— Գաբօ, ըսէ՛ տեսնեմ, քրոջդ աղջիկը քանի՞ տարեկան է, ո՞ւր կը գտնուի, միթէ մտադիր չե՞ս ամուսնացնելու: Սա մեր եղբօր հետ կարգենք ու խալըսինք, վերջապէս օր մը չէ օր մը պիտի կարգուի, չէ՞:

— Ի՞նչ կ'ըսես, Մօսէս, քրոջս աղջիկը՝ Եղիսաբէթը տակաւին նոր տասներեօթը տարեկան եղաւ, իսկ եղբայրդ՝ Տիգրանը երեսունհինգէն աւելի է, միմնջեց Գաբօ Քեռին:

— Ի՛նչ տարբերութիւն, տարիքը ինչո՞ւ հարց պիտի ըլլայ, չէ՞ որ Ամերիկայի մէջ Եօթնասուն տարեկան մարդը քսաներկու տարեկան աղջկայ մը ամուսին կ'ըլլայ: Եւ յետոյ, չէ՞ որ եղբայրս ալ Ամերիկայէն եկած է եւ համբաւ ունի:

— Հա՛, բայց կ'ըսէք թէ ձեր եղբայրը կաթուած ունեցեր է եւ լաւ չի կրնար խօսիլ: Այդ վիճակով ի՞նչպէս պիտի ներկայանայ աղջկան:

— Այդ հարցն ալ կարելի է հարթել, խօսեցաւ Մօս Ամուն: Լաւ մտիկ ըրէ՛ թէ ի՛նչ պիտի ըսեմ: Ես եւ դուն կ'երթանք աղջիկտեսի, դուն աղջկան բան մը չես ըսեր: Ես անոր հետ կը խօսիմ եւ կ'ըսեմ ինչ որ պէտք է ըսել, առանց յայտնելու թէ թեկնածուն ես չեմ, այլ եղբայրս է:

Եւ երկու գինովներ դրական եզրակացութեան մը կը յանգին եւ յաջորդ օր քաղաք կ'իջնեն ու կը մտնեն որբանոցէն ներս, աղջիկտեսի:

Այդ գեղանի օրիորդը, որուն կապոյտ աչքերէն եւ ոսկեգոյն վարսերէն լոյս կը ցոլցար, միամտաբար կը համակերպի անոնց առաջարկին: Որք էր ու անտէր, եւ կեանքի փորձառութենէն բոլորովին զուրկ:

Մօս Ամուն առիթէն օգտուելով ոսկի ապարանջան մը կ'անցընէ դեռատի աղջկան դաստակը ու կը յարէ:

— Աղջիկս, ինծի հարս պիտի ըլլաս:

Երեսուն օր ետք հարսանեկան քօղը կ'անցընեն այդ խեղճ ու անփորձ որբ աղջկան գլուխը եւ իշուկին վրայ նստեցուցած կը բերեն գիւղ, ուր կը կատարուի սուրբ պսակի արարողութիւնը:

Այս բոլոր խորհրդաւոր գործողութեանց մէջ բան մը կար որ սկսած էր արթննալ ու տառապեցնել աղջնակը, հանելուկ մը, զոր լռելեայն ինքն իր մէջ ամփոփուած կը փորձէր լուծել: Որքան կը մտածէր, այնքան աւելի խորհրդաւոր պատկերի մը ձեւը կը ստանար եւ ինք կը սարսափէր այդ խորհրդաւոր պատկերին քօղը պատուել:

Մեղրալուսնի գիշեր: Նոր ամուլը առանձինն է այլեւս կահաւորուած սենեակի մը մէջ: Երբ նորահարսը իր հարսանեկան քօղը վար կ'առնէ, իր դիմաց կը տեսնէ անձ մը, որուն երբ հանգիպիլն անգամ չի յիշեր:

Այս ըոպէին ներքին յուզումէն կ'ուզէ բարձրաձայն աղաղակել:

— Ո՞վ ես դուն, ո՞ւր է այն անձը, որ որբանոցին մէջ ինծի խօսեցաւ: Այս ի՛նչ ահաւոր խաղ է, այս ի՛նչ անմարդկային ոճիր:

Սակայն ներքին ձայն մը կը լսէր որ կը յիշեցնէր թէ սուրբ պսակի արարողութիւնը վերջացեր էր, թէ այդ պսակի պահուն խոստում տուած էր ցկեանս ապրիլ այդ մարդուն հետ, ընդունելով անոր մարդկային ու Ֆիզիքական բոլոր թերութիւնները:

— Կը տեսնեմ . . . որ . . . շատ յուզուած ես . . . , խօսեցաւ նորապսակ փեսան: Յուզուելու ի՞նչ կայ որ . . . : Զէ՞ որ խոստացար ինծի կին ըլլալ . . . : Ես

Եղիսաբեթ եւ Տիգրան Փիլիպոսեան
(Երկու տարբեր նկարներէ քով քովի բերուած)

ալ խոստացայ հաւատարիմ ամուսին մը ըլլալ քեզի: Հաւատա՛, որքան ատեն որ կ'ապրիմ իմ խոստումս պիտի յարգեմ, թէպէտ ճիշդ է թէ քու մօրեղբայրդ եւ իմ եղբայրս մեր սիրտերը զիրար կապելու այս անյարմար աշխատանքին ծուեցան, անշուշտ ոչ չարամտութեամբ, այլ բոյն մը կազմելու բարի նպատակով: Ես ալ մարդ եմ եւ մարդկօրէն իմ բոլոր պարտականութիւններս կատարելու պատրաստակամութիւնը ունիմ:

— Այս բոլորը լաւ, ըսաւ նորահարսը: Բայց այդ անարդար ու անյարմար կարգադրութիւնը աններելի մեղքի մը հաւասար կը թուէր իրեն, եւ ուրեմն ըսաւ.

— Անշուշտ դուն մեղք չունիս այս անխորհուրդ կարգադրութեան մէջ: Սակայն նուազագոյնը որ կրնայիր ընել, ընդդիմանալ էր անոնց այս ապօրինի ծրագրին:

— Ինծի չըսուեցաւ թէ ո՞վ էք դուք եւ ի՞նչ տարիքի մէջ կը գտնուիք, յարեց նոր փեսան, այլ միայն իմացուցին թէ արդէն խօսքկապ մը տուած են աղջկայ մը, որուն հետ շուտով պիտի ամուսնանայի:

Երկուստեք երկար ատեն լռեցին, ինչպէս երկու օտարներ որ քանի մը խօսք փոխանակելէ ետք իրարմէ կը հեռանան, առանց որեւէ յիշատակ մը տանելու իրենց հետ:

— Այդքան ալ յուզուելու ու տառապելու հարկ չկայ, լռութիւնը ընդհատելով խօսեցաւ փեսան: Մեծ աղէտ մը չէ, տակաւին ես միջին երեսունի մէջ կը գտնուիմ, առողջութիւնս տեղն է, տագնապը որուն ենթարկուեցայ մասամբ ինձմէ հեռացեր է արդէն:

— Ո՛հ, ի՛նչ չար մարդիկ կան այս աշխարհին մէջ: Որբին տէր չկայ, կարծես որբութիւնը աստուածային անէծք մը ըլլար, ամէն մարդ ամէն կերպով որբին անտէրութիւնը կը շահագործէ: Բայց ո՛վ մարդ, դուն ի՞նչ մեղք ունիս: Աստուած իմ, հսկէ մեր վրայ, քու աչքդ ու օրհնութիւնդ մեր վրայէն անպակաս թող ըլլան, տուր մեզի առողջութիւն եւ կարողութիւն որ մեր կեանքը ըլլայ տանելի ու երջանիկ, որպէսզի մեզի չարութիւն կամեցող հոգիները ամչնան իրենց չար գործին համար:

Նորահարսին այս հոգեհաճ ու սիրալիր խօսքերէն քաջալերուած, փեսան՝ հարսին ձեռքերը իր ձեռքերուն մէջ առաւ եւ լացախառն շեշտով մը ըսաւ.

— Կ'երեւի թէ մեր ճակատագիրը այս է եղեր: Ո՞վ կրնար երեւակայել թէ ես ալ բախտը պիտի ունենայի ինծի կարեկցող սրտի մը տիրանալու: Կեանքի անակնկալներէն մէկն ալ մեր սրտերու միութիւնն է, սիրելիս, ուստի փորձենք մեր ամուսնական ուխտին հաւատարիմ մնալ: Հաւատա՛ որ իմ սիրտս այս ըոպէէն սկսեալ միայն քեզի համար պիտի բաբախէ, դուն պիտի ըլլաս այն լոյսը որ իմ միտքնած կեանքիս ճամբան պիտի լուսաւորէ:

Ապա շրթները լռեցին, սիրտերն ու հոգիները միացան, խաղաղութիւնն ու խաւարը գրկեցին այս երկու անծանօթները եւ դէպի երջանիկ անուրջներու ովասիսը առաջնորդեցին զանոնք:

Ու կարծես թէ հրեշտակ մը մօտեցաւ ճրագին եւ մարեց անոր աղօտ լոյսը, որպէսզի այդ դժբախտ հոգիներուն երջանիկ երազը անարգել շարունակուի:

ՏՈՒՆԸ ՈՒՐ ԾՆԱՅ

Նորապսակ ամուլին՝ Տիգրանին եւ Եղիսաբէթին յարկին տակ տարի մը յետոյ մանչ գաւակ մը աշխարհ կուգար: Չես գիտեր ինչ պատճառներով, երջանիկ մանկիկը կը մերժէր իր մօրը կաթովը սնանիլ, ինչ որ ծանր մտահոգութիւն կը պատճառէ ծնողքին: Նամանաւանդ աղքատ ծնողքի մը համար տանջանք ու տառապանք կը նշանակէր այդ: Ամէն փորձ ի գուր եւ ընդունայն կ'ըլլայ: Քանի նոր ձեւերու կը դիմեն, այնքան աւելի մանչուկը անդրդուելիօրէն կը յամառի եւ իր սոված շրթները իր մօրը ստինքներուն չի մօտեցներ:

Թելադրութեանց տարափ մը կը տեղայ խեղճ ծնողքներուն գլխուն: Թելադրութիւններէն մէկն էր թէ՛ «Մկրտութիւնը աստուածային օրէնք ու շնորհք մըն է, եւ հաւանական է որ մկրտութենէն վերջ իր «չար» բնաւորութիւնը թողու»: Ուրեմն մանչուկը կը տանին եկեղեցի, կը մկրտեն ու խաչատուր անունը իր ճակտին կը փակցնեն:

Մկրտութենէն ետք անգամ՝ երեխան չի թողուր իր «չար» բնաւորութիւնը: Այն ատեն գիւղին մէջ կաթնտու մայրեր կը փնտուռին: Անոնցմէ ոմանք

1906

Խաչատուր՝ մեծ մօր գիրկը
(Մեծցուած էջ 64ի խմբանկարէն)

բացարձակօրէն կը մերժեն նման «չար» ու յամառ երեխայի մը իրենց կաթէն բաժին հանել, իսկ ուրիշներ աւելի գթասիրտ ու կարեկցող կը գտնուին եւ կը համաձայնին շաբաթը մէկ օր իրենց կաթնառատ կուրծքը բանալ այդ անբախտ մանկան շրթներուն: Եւ ուրեմն մարդկային կաթով, անասունի կաթով եւ այլ սննդեղէններով մանչուկը մահուան ճիրաններէն կը փրկուի, բայց միշտ անժպիտ ու հիւանդկախ դիմագիծ մը կը պահէ:

Մեր գերդաստանը Փիլիպոսեան կոչուելէ առաջ իբր Խզլարեան ճանչցուած էր: Նախքան Խզլարեան կոչուիլը, Գուլումճեան մեծ ընտանիքին մաս կազմած էր: Երբ Խզլար անունով շատ ճարպիկ եւ ազդեցիկ հարս մը կ'ունենան, այս կինը կը յաջողի իր անուան կապել Գուլումճեան ընտանիքի անդամներուն մէկ մասը:

1895ի կոտորածին, Գուլումճեան մեծ ընտանիքէն երկու եղբայրներ՝ Խաչատուր եւ Փիլիպոս, կը նահատակուին: Այդ թուականէն մինչեւ իմ աշխարհ գալս Խզլարեան ընտանիքին մէջ մանչ զաւակ չի ծնանիր: Ուստի իմ աշխարհ գալս նոր ոգի ու նոր ցնծութիւն կը տարածեն Խզլարեան ընտանիքի անդամներուն վրայ, որով Խաչատուր անունը ինծի տալ յարմար կը տեսնուի:

Իմ ծննդեան թուականէն հազիւ տասնմէկ ամիս ետք, նոր մանչուկ մը եւս իր ներկայութիւնը կը զգացնէ իր զուարթ ձայնով: Այս նորեկը աւելի առողջ ու լաւ տրամադրութեամբ օժտուած կ'ըլլայ եւ առանց անհաճելիութիւն յարուցանելու իր մօրը կաթով կը սնանի: Շուտով կը մկրտուի եւ կը ստանայ Փիլիպոս անունը:

Տարիներ ետք, արդէն երեք զաւակներու հայր ու մայր, անգործութեան ու աղքատութեան ճիրաններուն մէջ կլանուած այս ընտանիքը թշուառութեան եղկելի ու դառն դեղահատը կը ճաշակէ: Փոքրիկներն անսուաղութենէն կը ճշան, տառապող մայրը իր պարապ կուրծքը կը յանձնէ իր կրտսեր զաւակին: Երեխան մեծ ուրախութեամբ կը փարի անոր եւ վայրկեան մը չանցած իր յուսախաբութենէն կը լքէ մօր ստինքները եւ այս անգամ աւելի բարձրաձայն կուլայ, կարծես կը բողոքէ ու կը պահանջէ այն սնունդը որ իր արդար բաժինն է իր կեանքը յարատեւեցնելու համար:

Այս ողբերգական տեսարանին առջեւ, Տիգրան պահ մը իր անկարողութեան կ'անդրադառնայ, կարծես խիղճը առիւծի կերպարանք առած՝ իր սիրտն ու հոգին լափելու փորձեր կ'ընէ:

* * *

Աշնան գիշեր, անամպ ու աստղազարդ երկինքը այգեպաններուն աչքերուն քուն է բերեր, եւ այդ ընդհանուր խաղաղութեան մէջ ստուեր մը կը շարժի եւ խաղողատունկերը ցնցուելով իրենց ձայնը զեփիւռին հետ կը տանին այն խուղը ուր այգեպանը իր երազներով իր երջանկութիւնը կ'ապրի:

1906

Փիլիպոս՝ մեծ հօր գիրկը
(Մեծցուած էջ 64ի խմբանկարէն)

Յանկարծ ստուերին ականջին ձայն մը կը հասնի. «Ո՛վ է մտեր մեր այգին, Աստուած առնէ իր հոգին»: Այս ձայնէն սարսափած՝ ստուերը կը փախչի շատ քիչ պարէնով մը:

Աղքատ ընտանիքին մութ տնակին մէջ աղօտ լոյս մը կ'երեւի: Երեք մանկիկներու մայրը կը դիտէ այն պարկը, որուն մէջ կեանքը ապրելու յոյսը ամբարուած է:

— Բայց . . . սիրելիս, ի՞նչպէս կրնամ ուտել, երբ այս բաները մեր քրտինքի վաստակը չեն, կը մըմնջէ ան:

— Կե՛ր, կը յարէ ամուսինը, ճիշդ է թէ լուծայով չեմ գնած, բայց Ֆիզիքական ու հոգեկան տառապանքով ձեռք բերած եմ . . . : Պէտք է ուտես որ ապրիս եւ ապրեցնես մեր իսկ արիւնէն բուսած այս հէք ծաղիկները:

— Բայց Աւետարանը տեղ մը կ'ըսէ թէ գողութիւն մի՛ ըներ . . . :

— Այո, բայց ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ թէ մեղք պէտք է համարել անոնց որոնք չունին եւ ստիպուած են ուրիշէն առնելու որ ապրին:

— Տէ՛ր Աստուած, եթէ մեղք պիտի համարես, այս գողօնը թոյնի վերածէ, որպէսզի ես ու իմ այս փոքրիկներս անշնչանանք . . . : Սակայն, կը խնդրեմ որ ներես նման մեղքի մը որ հարկադրուած կատարուեցաւ: Տէ՛ր, միայն եւ միայն քու ներողամտութեանդ վստահելով ահա առաջին պտուղը բերանիս կը յանձնեմ:

Բարեպաշտութեան ոգին է որ կը խօսի Եղիսաբէթին ներաշխարհէն ներս, ու վստահելով երկնաւորին ներողամտութեան, ողկոյզէ մը մէկ հատիկ խաղող կը տանի բերնին մէջ, եւ երկրորդ մը ու երրորդ մը . . . , մինչեւ որ իր քաղցը աւելին պահանջելէ դադրի:

Չեմ յիշեր քանի տարեկան ըլլալս, սակայն քաղցրահամ խաղողի թողած համը իմ յիշողութենէն տակաւին չէ հեռացեր:

ՀԱՅՐԱ ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԵԱՆ Կ'ԵՐԹԱՅ

Անգործութիւնն ու աղքատութեան դաժան ազդեցութիւնը մեր տան միւռ-թիւնը կը խախտէ: Հայրս կը պատրաստուի մեկնիլ Ամերիկա:

Հեռաւոր Ամերիկա մեկնելու համար բարեկամներէ եւ ազգականներէ փոխառութեան ձեռնարկուած է: Չարաշուք երեկոյ մը հայրս եւ մայրս հանգանակուած լուծային գումարը միասնաբար ճշդելու աշխատանքին լծուած են: Փոքրիկ եղբայրս Կարապետը, որ հազիւ երեք զարուհներ բոլորած՝ աշխոյժ ու արթնամիտ մանկիկ մըն էր, սեղանին վրայէն դեղին ոսկի մը կը խլէ եւ կը յամառի ծնողքին վերադարձնել: Ոսկին իրմէ առնելու համար մէթէլիկ մը կուտան անոր, որ կը համոզուի ու կ'ընդունի այդ մետաղը, եւ ոսկին կը վերադարձնէ ծնողքին: Ակնթարթ մը ետք կը նշմարեն որ իր ձեռքին մետաղը կորսուած է: Սենեակին մէջ փնտռտուքը կը սկսի, պահ մը ետք սենեակին իրեղէնները կը տեղափոխուին, այնպէս որ կարծես չարաշուք փոթորիկ մը այցելեր էր հոն . . . : Բայց անհետացած մետաղը չի գտնուիր: Խեղճ մայր, աղաչական թոնով կը հարցնէ.

— Տղաս, մէթէլիկը ի՞նչ ըրիր, կլլեցի՞ր թէ տեղ մը նետեցիր:

Փոքրիկը չի խօսիր, իր ինչ ընելիքը չի յայտնէ:

Քանի մը ամիսներ ետք փոքրիկին խռչափողին ցաւ մը կը բռնէ:

— Մայրիկ, կը խեղդուիմ, հազիւ լսելի կ'ըլլայ իր շնչոցը:

Աճապարանքով մայրս քաղաք կը տանի զայն: Բժիշկները կը հաստատեն ցաւին պատճառը եւ կ'ըսեն.

— Պէտք է գործողութիւն ընենք:

Խեղճ տղայ: Կլլած մետաղը ստամոքսին փակած՝ ժանգոտեր էր եւ իր ժանգով թունաւորեր էր անոր ամբողջ մարմինը: Այսպէսով, մեր տունէն փայլուն ու սիրուն աստղ մը յաւիտենական ննջեցեալներուն միացաւ, վիշտ ու կսկիծ թողելով իր սիրելիներուն:

Կարապետ եղբօրս աղէտալի մահէն մօտ չորս ամիս ետք, մեր տան անդամներուն միացաւ նորածին քոյր մը՝ Վարդուհի անունով, չէկ վարսերով, գեղեցկադէմ աղջիկ մը, որ իր հայրը չտեսած բռնագաղթի ճամբուն վրայ բիւրաւոր սովամահներուն հետ յաւէտ կորսուեցաւ:

Խ. Տ. Փ.

ՏՈՀՄԱՊԱՏՈՒՄ

Նոր Տարուան սեմին

Շատ դարեր առաջ տոհմէս ջլապինդ
Անձ մը առնական եւ ազնուական
Կոյս հոգիի մը սէրն իր նուագեց,
Եւ աշխարհ եկաւ մանչ մ'անգուգական:

Ապա՝ դարեր ետք՝ խեղճ, կայծակնահար
Անձ մը տարաբախտ, կարօտ վառ սիրոյ,
Կոյս էակի մը սէրն իր նուագեց
Եւ աշխարհ եկաւ մանչուկ մը դժգոհ:

Այդ մանչը ե'ս եմ. եւ երգել կ'ուզեմ
Ցաւը մարդկութեան եւ գործն իր վսեմ.
Աշխարհ թող ներէ, եթէ հոգիէս
Ժայթփին հուր բառեր թշուառին ի տես:

«Պալֆար», 1980

United States of America

District of Rhode Island.

To all people to whom these presents shall come:

Greeting:

Know Ye, That at a Circuit Court of the United States, holden at Providence, within and for the District of Rhode Island, on the 28th day of December, in the year of our Lord one thousand-~~nine hundred and~~ eighteen hundred and ninety-five

.....D.I.X.R.A.N.N.....P.I.L.I.B.O.S.I.A.N.....

of Providence in said district having produced the evidence, and taken and subscribed the oath required by law, and the affidavits required by act of Congress entitled "~~An Act to regulate the immigration of Aliens into the United States,~~" approved ~~March 3, 1903,~~ having been duly made and recorded, was admitted to become a citizen of the United States, according to the Act of Congress in such case made and provided.

In Testimony Whereof, I have hereunto set my hand, and fixed the seal of ^{U. S. District} said Court at Providence aforesaid this 5th day of July A. D. 1917, and in the 142nd year of Independence of the United States of America.

Thomas Hope
Clerk.

1895

Տիգրան Փիլիպոսեանի ամերիկեան քաղաքացիութեան վկայականը

Բ. ՄԱՍ

1915 : Էշեռն
և
Ահապետ օրհյժս

(Հեղինակին ձեռագիրը՝ իր յուշագրության տեսության կողքին վրայ)

(Ենուկ Տէր Յակոբեան)

1915
Աքսոր

Ա.

ՄԱՀԱԲՈՅՐ ՕՐԵՐԷՆ

==//==

Մունեստիկը, Իջմէի մեծ աղբիւրին հրապարակը բարձր ձայնով հետեւեալ վրդովեցուցիչ հրահանգը կարդաց.

— Հէյ կեալուորներ, լաւ մտիկ ըրէք: Բ. Դուռէն նոր հրահանգ մը ստացուած է, որուն մէջ կառավարութիւնը բոլոր կեալուորներէն անխտիր կը պահանջէ, որ իրենց անասունները ոստիկանատուն տանին կառավարութեան տոմարին մէջ արձանագրելու համար: Այս հրահանգին ով որ չհնազանդի խստօրէն պիտի պատժուի:

Քանի մը օր վերջ նոյն մունեստիկը կրկին հրապարակ եկաւ, հաղորդելով հրամանը, թէ հայերը իրենց հրացանները պէտք է որ կառավարութեան յանձնեն:

Քիչեր համարձակեցան հարցնելու թէ՛ ինչո՞ւ մեր խեղճ անասունները կառավարութեան տոմարին մէջ պէտք էր արձանագրուէին, եւ կամ ինչո՞ւ կառավարութիւնը հայոցմէ գոյութիւն չունեցող հրացաններ կը պահանջէր: Եւ անոնք որ քաջութիւնը ունեցան հարցնելու՝ խուսափուկ պատասխաններ միայն ստացան:

Այդ օրերուն մենք ալ երկու տարեկան հորթ մը ունէինք. շատ կը գուրդուրայինք եւ տարօրինակ սիրով մը կապուած էինք անոր, եւ կառավարութեան այս հրահանգը մեզ չափազանց վրդովեց: Սակայն օրէնքը պէտք էր յարգէինք:

Յաջորդ օրը անասունը առաջնորդեցինք ոստիկանատուն: Երկար սպասումէ վերջ հերթը եկաւ մեր հորթին:

Գրագիրը հարցուց մեր գերդաստանին անունը, հօրս ուր գտնուիլը, տան անդամներուն թիւը, քանի տարեկան ըլլալինս, ապա արձանագրեց քանի անասուն ունենալինս: Յետոյ կրակին մէջ թաղուած հրաշէկ կնիքը վերցուց եւ խեղճ հորթին ազդրին վրայ գրոշմեց:

Քանի մը օր յետոյ գիւղին մէջ տարածայնութիւն մը սկսաւ: Ոմանք կ'ըսէին.— Պատերազմի օրեր են, պետութեան համար հարկաւոր է տեղեակ ըլլալ անասուններուն քանակին ու որակին: Ուրիշներ՝ թէ ասիկա նախաքայլն է, ասկէ յետոյ մեր բոլոր ինչքերը պիտի գրաւեն: Եւ դեռ ուրիշներ՝ այս կասկածելի օրերուն պիտի հետեւին սարսափի օրեր, հալածանք ու ջարդ: Մտքերու մէջ թարմ էր 1895ի կոտորածը:

Անցան չաբաթներ, գիւղին վրայ ահի ու սարսափի մահաշուք ստուերը իջաւ: Գիւղին տաճիկները անվերապահօրէն եղբրաշունչ խօսքեր կը սպրդեցնէին իրենց մօտիկ հայ բարեկամներուն:

Օր ըստ օրէ գիւղին վատահամբաւ տաճիկները սկսան հրապարակը գրաւել: Ահի ու մահուան շուքը ալ աւելի ծանրացաւ:

Հայը՝ հայուն, ազգականը՝ ազգականին այցելելու համարձակութիւնը գրեթէ կորսուեցաւ:

1895ի կոտորածէն վերապրողներ կը գուշակէին, թէ մութին մէջ մեծ եղեռնագործութիւն մը կը պատրաստուի արիւնարբու թուրքին կողմէ:

Թէեւ պատճառներ ունէինք վախնալու, թէ անսովոր բան մը կրնար պատահիլ, բայց երբեք չէր ականալուեր այդքան կանուխ:

Ապրիլեան գեղածիծաղ օր մըն էր. արեւը իր յորդահոս ճառագայթները սփռեր էր ամբողջ գիւղին եւ անոր բնակիչներուն վրայ: Հակառակ այդ չէնչող եւ զմայլելի օրուան՝ մահուան սարսափը հայոց սրտին վրայ կ'իշխէր: Գիւղացիներուն համար անհուն ցաւի եւ սոսկումի առաւօտ մը կը բացուէր: Որովհետեւ այդ օրն էր, որ տասնըհինգ տարեկանէն մինչեւ վաթսու տարեկան այրերը հաւաքեցին եւ բանտարկեցին հայ եկեղեցիէն ներս:

Տունէ տուն խուզարկութիւնը սկսած էր. թուրք ոստիկաններ հայոց տուներու չմփին մօտենալով՝ կը հարցնէին, ձեր գլխաւորը ո՞ւր է, ըսէք անոր թէ կառավարութիւնը գինք ոստիկանատուն կ'ուզէ, անմիջապէս:

— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ինչո՞ւ գինք ոստիկանատուն կ'ուզէք. ան օրէնքին հակառակ բան մը ըրած չէ: Խեղճ ու միամիտ հարսներ ու ծեր մայրեր այս անակնկալին առջեւ բոլորովին անզօր՝ այս տեսակ հարցեր կ'ուղղէին ժանտարմաներուն:

Պատասխանը կ'ըլլար, — Կառավարութիւնը ճամբաներ շինելու համար գործաւորի պէտք ունի, կը փափաքի որ հայերն ալ իրենց մասնակցութիւնը բերեն այս կարեւոր գործին:

Գիւղացիներէն շատեր թուրքերու այս մեծ սուտերուն չէին հաւատար:

Մենք, եկեղեցիին մօտ ապրողներս, մեր տանիքներէն կը տեսնէինք թէ ինչպէս գազանաբար խոշտանգելով խեղճ ու անզէն հայ տղամարդիկը եկեղեցիէն ներս հրելով՝ դուռը անոնց վրայ կը կղպուէր թուրք պահակներու ձեռքով:

Մինչեւ երեկոյ շարունակուեցան խուզարկութիւններն ու հետապնդումները:

Գիւղին մէջ ոչ քահանայ, ոչ վարդապետ, ոչ արհեստաւոր եւ ոչ ալ մշակ էր մնացեր, — բոլորը բանտարկուած էին Աստուծոյ տունը, հոն՝ ուր ամէն օր աղօթելու կ'երթային:

Ես, փոքր տղայ, այս իրադարձութեանց իմաստը չէի կրնար հասկնալ:

Փորձուեցայ ճաշ տանիլ իմ ազգականներէս մէկուն, որ վստահ էինք թէ հոն արգելափակուած էր: Երբ եկեղեցւոյ դռան մօտեցայ՝ թուրք պահակը խիստ շեշտով ինծի հարցուց.

— Այդ տուփին մէջ ի՞նչ ունիս, հայու տղայ . . . :

«Հայու տղայ» ըսելուն մէջ անգամ չեչտ մը կար, բայց հայու տղայ մը ըլլալուս համար այդ սեւ օրերուն իսկ հպարտ էի. անոր նախատական շեշտէն վիրաւորուած՝ գրեթէ անզգալաբար պոռացի:

— Չոր հաց է, ուրիշ ոչինչ:

— Անոնք հացի պէտք չունին, պատասխանեց ան, այնքան չոր ու կտրուկ եւ այնքան պաղ ու անզգայ, որ ամբողջ մարմինս դողաց:

Իրիկնամուտ էր, արեւը իջեր էր լեռներու ետեւը, կարծես չտեսնելու եւ չիմանալու համար թուրքին եղեռնագործութիւնը, որ այդ գիշեր իսկ պիտի կատարուէր գիւղէն քիչ մը հեռու, մութ ձորերու մէջ:

Այդ աղէտաւոր գիշերը գիւղացիք երբեք չքնացան. անոնք սեւ նախագգուամի մը սարսափով համակուած՝ արթուն կեցան եւ աղօթեցին: Գիշերը

հրացանի պայթիւններ լսուեցան եւ վիրաւորներու աղեխարշ կանչերը հասան, բոլոր տուները սուգի, ողբակոծի եւ սոսկումի մատնելով:

Լուսաբացին դահիճները եւ մեծ ու փոքր եղեռնագործները սկսան գիւղին հրապարակին վրայ յոխորտանքով պտտիլ:

Անոնցմէ ոմանք իրենց զոհերու արիւնաներկ զգեստները հագած էին:

Եղերեդութեան վարագոյրը վերցուած էր. ձորին մէջ կը տեսնուէին անթաղ դիակները հայ մարտիրոսներուն՝ ոմանք դաշունահար, ոմանք կացինահար եւ ոմանց գանկերը ջախջախուած:

Արիւնոտ գիշերէն քանի մը օրեր անցան: Խանութները փակուած էին. գիւղին մէջ լման մեռելութիւն կը տիրէր. ծիծեռնակներուն ուրախ երգերն անգամ ողբանուագի փոխուած էին, կարծես:

Ծեր ու սգաւոր մամիկներ գիւղին աղբիւրը իջնելով՝ իրենց կոժերը ջուր լեցնելով՝ վշտաբեկ ու դանդաղ քայլերով տուն կը վերադառնային: Երբեմն չարանենգ թուրքեր անոնց մօտենալով, — Ի՞նչ կը մտահոգուիք, ձեր տղամարդիկը աղ բերելու գացեր են, կ'ըսէին քրքջալով:

Եւ ուրիշներ, — Անոնք Կարինի կողմերը ղրկուած են մեր հայրենիքը պաշտպանելու, ինչու որ Ռուս Պապան մեր երկիրը գրաւելու փորձեր կ'ընէ:

Այս մահասփիւռ օրերուն յաջորդեց բռնագաղթը, ծրագրուած բնաջնջումը քրիստոնեայ, արդարասէր ու խաղաղասէր հայ ժողովուրդին:

Այդպէս սկսաւ Ապրիլ 24ը մեր գիւղին համար:

«Պայքար», Ապրիլ 1958

Բ.

ԱՔՍՈՐ

Մահաշունչ փոթորիկը յեղակարծօրէն եկեր ու նստեր էր աշխատունակ հայ գիւղացիին սրտին վրայ: Գիւղացիներ շուարած ու շշմած էին: Ո՛չ ոք կրնար գուշակել վաղուան պատահելիքները, ամէն մարդ տարբեր մեկնութիւն մը ունէր, ամէն մէկ վայրկեանը անգուշակելի ըլլալու չափ սարսափ մը կը պարունակէր իր մէջ:

Մայրս՝ Աննա հօրաքրոջս միջոցաւ իրենց բարեկամ զարդարիչցի քիւրտ իշապան մը վարձեց եւ մենք Իջմէի կոտորածէն երեք շաբաթ ետք գացինք Սուրսուրի, կամ Սորսըրէ, ուր կ'ապրէր մեծ մայրս:

Սուրսուրի գուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր, հաստատուած Մէգիրայի արեւմտեան կողմը: Բնակչութեան ստուար մասը հողամշակութեամբ կը զբաղէր:

Երբ հասանք մեծ մօրս տունը, խորթ մեծ հայրս Գէսրակը եւ գիւղին տարեց բոլոր այրերը տակաւին գիւղն էին, ի բաց առեալ անոնցմէ որոնք գինուորական ծառայութեան կանչուած էին: Բայց այդ միտիթարական երեւոյթը երկար չտեւեց, քանի որ մենք Սորսըրէ հասնելէ երկու շաբաթ ետք տաճիկ գինուորներ գիշերով գիւղին վրայ արշաւեցին եւ սկսան խուզարկել բոլոր տուները:

ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ ԿԸ ՍԿՍԻ

Ինչպէս Իջմէի, նոյնպէս ալ Սորսըրէի բնակչութեան վրայ ահ ու սարսափի փոթորիկը օր ըստ օրէ կը սաստկանար: Այր մարդիկ հրապարակին վրայ սովորականին նման չէին երեւեր այլեւս: Տարածայնութիւն մը սկսաւ շրջան ընել թէ հայ փախստական գինուոր մը գիւղը եկեր եւ գիւղացիներուն պատմեր է թուրքերու եղեռնագործութիւնները այլ գիւղերու մէջ: Այդ տարածայնութիւնը հաստատուեցաւ երբ խուզարկութենէն քանի մը օր ետք, մունետիկը փողոցներուն մէջ կառավարութենէն ստացուած վերջին հրամանը կը հաղորդէր գիւղացիներուն: Ան կը պոռար.

«Ինչ որ կրնաք վերցնել ձեզի հետ, վերցուցէք եւ ձեր տուներէն հեռացէք, գացէք Նախրտեղին եւ հոն նոր հրահանգի սպասեցէք, ահա այս է կառավարութեան հրամանը»:

Պահ մը այս անտեղի եւ անարդար հրամանը անհաւատալի թուեցաւ եւ գիւղացիներ չուզեցին անսալ: Մունետիկը կրկին անգամ հրապարակ եկաւ եւ այս անգամ վերոյիշեալ հրամանին վրայ աւելցուց.

«Ո՛վ որ սահմանուած ժամանակին տունէն չի հեռանար, իր տունը կրակի պիտի տրուի»:

Գիւղը երբեք: Կարծես երկրաշարժ մը տեղի կ'ունենար: Բազմաթիւ ընտանիքներ ծրարեցին ինչ որ հարկաւոր էր, ինչ որ կրնային ծրարել եւ ինչ ծանրութիւն որ կրնային տանիլ: Վերցուցին ամենագործածական առարկաները եւ իրենց պապենական տան դռները փակելով գացին դաշտ եւ մէկտեղուեցան Նախրտեղ: Այդ գիշեր անոնք դաշտին մէջ լուսցուցին անքուն ու անհանգիստ, հոգիով ընկճուած եւ մարմնով յոգնած եւ միշտ շուարուն:

Յաջորդ առաւօտեան լուսաբացին թուրք ժանտարմաներ եկան եւ հրամայեցին որ պատրաստ ըլլանք ճամբորդութեան, եւ ըսին թէ «Մալաթիա պիտի երթաք»:

Աքտորականները «ճամբորդութեան» պատրաստութիւնը վերջացուցին: Կարաւանը սկսաւ քալել: Քալել, բայց թէ ո՞ւր: Հանգրուանը անյայտ, նպատակը քօղարկուած: Ոմանց համոզումը այն էր թէ պարզապէս տեղափոխութիւն մը կը կատարուի, եւ ոմանք ալ վստահօրէն կ'ըսէին թէ հայ ժողովուրդը ծուղակի մը մէջ բռնուած է եւ այդ մահուան ծուղակն է:

Ամբողջ օրը քալեցինք: Մայրամուտին կարաւանը կանգ առաւ Քէօմիւր խան կոչուած վայր մը: Խանին հանդիպակաց կողմը կար հսկայ անտառ մը ուր կարաւանը տեղաւորուեցաւ: Բայց հագիւ թէ դրացին՝ դրացին քով, բարեկամը՝ բարեկամին եւ ազգականը՝ ազգականին քով հաւաքուած՝ կը պատրաստուէին օրուան յոգնութենէն թեթեւալ եւ քիչ մ'ալ ճաշել, ժանտարմաներ եւ այլ դահիճներ յարձակեցան եւ բոլոր այրերը հաւաքեցին ու տարին: Ընդդիմացողները խոշտանգելով ու ծեծելով լռեցուցին:

Մութը՝ ինչպէս նաեւ մահուան սարսափը հետզհետէ կը ծանրանար: Այդ գիշեր, կարաւանէն քիչ հեռու, բլուրի մը ետեւ հրացանաձգութեան եւ մարդկային աղաղակներու ձայներ անգամ մը եւս հաստատեցին այն կասկածը, թէ խոր անտառին մէջ սարսափելի եղեռնագործութիւն մը կը կատարուէր: Մահուան սարսափը համակեց կարաւանը եւ ամբողջ գիշեր լացի ու կոծի ձայները չդադրեցան:

Պարզ գիշեր մըն էր: Լուսինը իր մեծութեան ու լուսաւորութեան նախորդ գիշերներու հափանիչը կը գերազանցէր եւ այդ պարզ երկինքին տակ ամբողջ կարաւանը լացի ու ողբերգութեան, ողբալի եւ անմխիթար կացութեան մը մատնուած էր: Կանանց ու երեխաներու լացուկոծը երբեք չդադրեցաւ այդ գիշեր:

Արիւնոտ եւ ահաւոր գիշերէն վերջ առաւօտեան լուսաբացը մահուան հափ տխուր էր: Կարծէք արեւն անգամ կը սարսափէր հորիզոնէն վեր ելլել: Արդէն թուրք ժանտարմաներ, հոս հոն թափառելով, կը գոռային թէ անմիջապէս ճամբայ պէտք է ելլենք:

Յոգնած, տառապած այս մահազնաց կարաւանը, մահուան շուքէն ահաբեկած ու սպառած, դանդաղօրէն շարժեցաւ: Քալել պէտք էր, ու քալեց՝ հասնելու համար Մալաթիա: Ան քալեց արցունքն աչքերուն եւ սիրտը արիւնոտ ու բզքտուած:

Հասանք Իգօլի գետը, որ ձորին մէջէն հանդարտ կը սահէր: Կարաւանը բլուրի կողերէն նեղ կածանէ մը կը յառաջանար: Յանկարծ լսուեցան գէնքի պայթիւններ, եւ իրարանցում մը տեղի կ'ունենար: Յետոյ իմացանք որ մեր կարաւանէն ծպտեալ մարդ մը ինքզինք այդ ահաւոր բարձունքէն վար գլորած էր ու թաղուէր էր ջուրին մէջ: Այդ էր պատճառը որ ժանտարմաներ գէնք կը պարպէին, ջուրին մէջ անհետացող եւ իրենց եաթաղանէն փրկուած հայու մը ետեւէն:

Երեկոյեան մօտ՝ կարաւանը կանգ կ'առնէր Մալաթիոյ դաշտերուն մէջ, գետակի մը եզերքին: Այդ գիշերը կիներու եւ չափահաս աղջիկներու համար եղաւ անտանելի եւ ահաւոր գիշեր մը: Անկարելի է գրչի խաղերով կամ վրձինի մը մէկ կամայական հարուածով նկարագրել կամ նկարել բռնաբարուած կոյսերու հոգեկան տազնապը: Անոնցմէ ոմանք այդ ամօթի արատէն սարսափահար՝ անձնասպանութեան կը դիմէին:

Ահուգողի ու սարսափի գիշերը իր ահաւոր ծանրութիւնով եւ դանդաղաքայլ մեզմէ կը հեռանար, թողնելով իր ետեւ արիւն, արցունք եւ անջնջելի ու ահաւոր յիշատակներ:

Յաջորդ օրուան լուսաբացին կարաւանը քշուեցաւ դէպի լեռներու կատարները եւ մահուան ձորերու խորքերը:

Քալեցինք օրերով, քալելու անկարողները անտրտունջ ճամբու եզերքներուն վրայ կ'իյնային: Անոնցմէ ոմանք ժանտարմաներու թոպերու հարուածներուն տակ թոպամահ կ'ըլլային, ոմանք ալ քիչ մը հանգստացած՝ կրկին կը միանային դէպի մահ գացող կարաւանին, մինչեւ որ մահանային:

Օրերով ու շաբաթներով մահուան շուքին հետ, մահուան ձորերուն մէջ կիսաքաղց ու ծարաւ թափառելով, մեր կարաւանէն ցանցառ թիւ մը միայն ողջ մնացեր էր, որոնցմէ շատերու կենդանի ըլլալը հրաշքի համագօր երեւոյթ մըն էր իսկապէս:

Թէ ի՞նչ էր օրը, ո՞ր ամիսն ու ո՞ր շաբաթն էր, ո՞չ ոք կը հետաքրքրուէր: Միայն ամէն ոք գիտէր թէ առաւօտեան՝ արեւը կը ծագէր եւ երեկոյեան արեւմուտքի հորիզոնէն վար կը գլորուէր:

Այդ օրերէն մէկն էր, երբ մեր կարաւանը կանգ կ'առնէր Սամիսատ կոչուած քաղաքի մը եւ համանուն գետին մօտ:

Մեզմէ առաջ ուրիշ հայ տարագիրներ արդէն հոն բերուած էին: Հարցուփորձէ ետք յայտնի եղաւ որ հոն գտնուողներ կարնեցիներ էին, յոգնած ու տառապած, թիւով երկու կամ երեք հարիւր: Վերապրողներ ըսին իրենց կարաւանը հինգ հազարէ աւելի էր:

Արեւը ինկաւ լեռներուն ետեւ, եղաւ երեկոյ եւ մութը չոքեց անյոյս ու անլոյս կարաւանին վրայ: Սարսափազդու զգացում մը կրկին համակեց աքաղաղները: Ժանտարմաներ մտան կարաւանին մէջ եւ սկսան հետախուզութեան եւ աւարառութեան: Ամէն վերմակ, ամէն անկողին, ամէն ծածկոց շրջեցին: Քանի՜ քանի ծածկոցներ որոնք կասկածելի կը թուէին թուրք զինուորներուն, սուլիներու եւ դաշոյններու հարուածներ ստացան: Եւ այն ծածկոցները որոնց տակ իրապէս թաքնուած կենդանի շունչ մը կար անոնցմէ ոմանք մահացու հարուածներուն չգիմանալով անշնչացան, ուրիշներ բռնուեցան թուրք զինուորներու կողմէ եւ սպաննուեցան:

Ժանտարմաներ եօթը տարեկանէն վեր տղաքը քաշկուտելով կը տանէին զօրապետին քով, որ աղօտ լոյսին տակ կը քննէր ու կը հարցաքննէր անոնց ո՞վ ու ի՞նչ ըլլալը: Խեղճ տղաքը գետերու հափ արցունք կը թափէին իրենց մօրմէն բաժնուելուն պատճառաւ:

Մեծ թիւով տղաք հաւաքուեր էին գետին մօտ, մութին մէջ անտեսանելի, խաւարակուռ անկիւն մը: Ժանտարմաներ գլխադին կը հաւաքէին: Խեղճ մայրեր անձամբ կը դիմէին զօրապետին եւ իրենց սիրելիին գլխադին կը վճարէին եւ կը վերադառնային կարաւան, պարզ խոստում մը տանելով իրենց հետ: Յաջորդ առաւօտ կ'իմանային իրենց հարազատին դաժան ճակատագրին մասին:

Այն տղաքը որոնց փրկագիրն վճարուած էր, անոնցմէ ամենափոքրերը ազատ կ'արձակէին, իսկ հասակաւորները կամ քիչ մը աւելի տարեցները կարաւանէն քիչ հեռու՝ գետին մօտ կը սպաննէին: Մենք քանի մը տղաքս կը լսէինք անոնց մահուան ահաւոր ճիչերը:

Ես ու եղբայրս ալ այդ անբախտներուն խումբին մէջ կը գտնուէինք: Եղբայրս ինձմէ մէկ տարիով կրտսեր էր: Այդ հսկայ խումբէն հազիւ ութը հոգի մնացեր ենք: Եղբայրս իր գլուխը ծունկիս դրած անուշ, անուշ կը քնանար: Մայրս անգամ մը եւս տեսնելու փափաքս լուսաւոր գաղափար մը տուաւ ինծի: Կ'արթնցնեմ եղբայրս, միասին կ'երթանք զօրապետին քով եւ դողդողագին կ'ըսեմ.

— Էֆէնտի, մայրս ալ զարդեղէններ ունի:

Զօրապետը ասկեար մը կը կանչէ եւ կը հրամայէ.

— Տա՛ր այս լակոտները իրենց մօր մօտ, եթէ բան մը չկրնաս փրցնել մորթէ՛ եւ եկուր:

Ասկեարը մօրս քով տանելէ առաջ պարան մը կուտայ մեզի, հրամայելով.

— Հոն քիչ մը անդին դիակներ կան, քաշեցէ՛ք եւ գետը թափեցէ՛ք, ես քիչ ետքը կուգամ:

Մենք, երկու եղբայրներս, սարսափը մեր սրտին, կը սկսինք գործի: Երբ վեցերորդին ոտքերէն կապած հազիւ թէ քաշել կը սկսինք, դիակ կարծուածը աղաչական ու մարմրած ձայնով մը կը մրմնջէ.

— Տղաք, դեռ ողջ եմ, գետը մի՛ ձգէք զիս:

Մեր վախէն կանգ կ'առնենք եւ իր խնդրանքին համաձայն իր խոցոտուած մարմինը ջուրին եզերքը կը թողունք, նոյն ատեն կը լսենք ասկեարին ձայնը որ կը հրամայէ.

— Կը բաւէ՛, ինծի հետեւեցէ՛ք:

Ասկեարին հետ կը հասնինք կարաւանը, ուր կը լսենք հնչունքներ, աղերսանքի ու ողբի ձայներ: Այդ թանձր խաւարին մէջ դժուարութեամբ կը գտնենք մայրս, որ մեր անորոշ բախտին համար կ'աղօթէր ու կուլար:

Ասկեարը մօրս կը յայտնէ զօրապետին հրամանը: Մայրս լացախառն աղաչել կը սկսի.

— Էֆէնտի, Ալլահիդ սիրոյն, քու զաւակներուդ սիրոյն խնայէ այս տղոց: Անոնք չարութեան ինչ ըլլալը անգամ դեռ չեն գիտեր, անոնք ալ Ալլահին կը հաւատան, իսկ ես աղքատ ու չարչարուած կիւն, ի՛նչ զարդեղէն կրնամ ունենալ: Շուարումի ու անորոշութեան այդ պահուն ասկեարը ըսաւ մօրս.

— Ծու օղլանլարը սանա հէտիեա իտիյորըմ (այս տղաքը քեզի կը շնորհեմ), եւ անհետացաւ:

Դիակներու պատկերը եւ վիրաւոր տղուն աղաչական ձայնը մտքէս ու յիշողութեան չէի կրնար վանել: Գիշերային գովութիւնը, օրուան յոգնութիւնը, քաղցն ու ծարաւը պատճառ դարձան որ այդ գիշերը անքուն մնամ: Երբ կը փորձէի փակել աչքերս, սարսափահար՝ զօրաւոր ցնցումով մը կ'արթնայի:

Յաջորդ առաւօտ Սամիսատի գետը անցնիլ պէտք էր: Փոքր ու խաբիսուլ նաւակներու մէջ կիւն ու մանուկ թխմուած, ամէն մէկ նաւակի մէջ երկու պահակներ նշանակուած էին, որոնք կողոպուտով կը զբաղէին, յաճախ մերկացնելով իրենց զոհերը եւ ի՛նչ ի՛նչ անառակութեանց ու կողոպուտի ենթարկելով մեր մայրերն ու քոյրերը: Կիւն մը, որուն մասին կ'ըսէին թէ իր գիւղին մէջ մեծահարուստի կիւն մ'է եղեր, անակնկալօրէն ինքզինքը նաւակէն դուրս նետեց: Զուրին հոսանքը քշեց տարաւ զայն, կը տեսնէինք որ ընդհատ

ընդհատ իր մարմինը ջուրին մակերեսը կ'ելլէր ու կրկին անգամ կը թաղուէր ջուրին մէջ: Գետեզերքի երկու կողմէն ալ թուրք կողոպտիչներ զէնքեր կը պարպէին խեղճ կնոջ անհոգի մարմինին վրայ:

Նախընտրելի է աւելի չանդրադառնալ այդ սոսկատեսիլ դէպքերուն այլ արձանագրել սա տողերը.

Ո՛չ մէկ վրձին պիտ' կարեմայ պատկերել
Գազաններու դժոխային գործը սեւ
Եւ զոհերու չարչարանքը առաւել:

Այժմ գետին հանդիպակաց կողմը կը գտնուինք եւ կը միանանք մեզմէ առաջ անցնող «բախտաւորներուն»: Փորձանքներուն եւ վտանգներուն վերջ չկար, սակայն, այլ պարզապէս անոնք վտանգաւոր ալիքներու պէս կը բարձրանային ու կ'իջնէին միշտ ինքզինքնին կրկնելով:

Նկատեցինք որ քրտական տարազներով մարդիկ կարաւանին մէջ շրջան կ'ընեն ու անոնցմէ ոմանք փոքրիկ աղջկայ մը կամ տղու մը ձեռքէն բռնած կը հեռանան: Տեսանք նաեւ նոյն տարազներով կիներ, որոնք ուտեստեղէն կը վաճառէին: Երբ ժանտարմաներ անոնց արարքը նկատեցին կարաւանին մէջէն դուրս վռնտեցին զանոնք:

Քիչ ետք ժանտարմաներ կարաւանը կը մտնեն եւ կը սկսին խուզարկութեան: Կը հաւաքեն քսան կամ աւելի պատանիներ եւ կը տանին մօտակայ ձոր մը, ուր կը տեսնենք հարիւրաւոր դիակներ աստ ու անդ փռուած, իսկ գարշահոտութիւնը այնքան սոսկալի է որ տղաք անզգալիօրէն իրենց քիթն ու աչքերը փակել կը սկսին:

Ժանտարմաներ բարձրահասակ տղոցմէն հինգ հոգին իրարու միացուցած խումբէն կը հեռանան: Այդ վայրկեանին մտածեցի թէ փախչելու լաւ առիթ մըն էր, եւ խումբէն հեռանալով սկսայ վազել: Զէնքեր սկսան պարպուիլ, այդ պարագային ես ուշաթափ ինկեր եմ: Երբ ուշաբերեցայ, արդէն իրիկուն էր եւ իմ շուրջ մեռելային լուրջութիւն կը տիրէր: Ոտքի ելայ եւ քալեցի: Իյնալով ու ելլելով եւ մութին մէջ հոս հոն զարնուելով վերջապէս հասայ կարաւանին եւ միացայ մայրիկիս, որուն ուրախութեան մասնակից եղան նաեւ այլ մայրեր:

Կը հաւատամ թէ խումբէն հեռանալով կեանքս փրկուեցաւ, քանի որ այդ խումբի բոլոր, բոլոր տղաքները անխտիր ջարդուեցան նոյն օրը:

Յաջորդ առաւօտ արեւածագին կը հրահանգուի որ մեկնելու պատրաստուինք: Կարաւանը հեւ ի հեւ պատրաստուեցաւ իր մահուան երթին:

Ամբողջ օրը քալելէ ետք կը հասնինք Շաշըգա կոչուած քրտական գիւղ մը: Կարաւանը գիւղէն դուրս դաշտի մը վրայ գիշերելու համար կանգ կ'առնէ: Հազիւ քանի մը վայրկեան դադարած, քոյրերս եւ եղբայրս կը սկսին լալ, կ'աղաչէին ըսելով թէ անօթի են: Մայրս տխրութեամբ վերջին յոյսին դիմեց իր ձագուկները սովամահութենէ փրկելու:

Իր զաւակներուն ամենէն տարեցը ըլլալով, մայրս անոնց փրկութիւնը ինծի վստահեցաւ ըսելով.

— Տղաս, այդ զպունիդ մէկ ծայրը երկու դուրուշնոց մը կարած եմ, եկուր հանեմ զայն որ շուկայ երթաս քիչ մը ուտելիք բերես այս չոճուխներուն:

ՔԻՒՐՏ ՄԸ ԶԻՍ Կ՛ԱՌԵՒԱՆԳԷ

Շաշըգա գիւղին շուկային մէջ կը գտնուիմ: Երկու դուրուշը ափիս մէջ՝ կանգ կ'առնեմ խաղողավաճառի մը տաղաւարին առջեւ եւ կը հասկցնեմ անոր որ երկու դուրուշի համեմատ խաղող տայ ինծի: Խաղողը հազիւ թէ ինծի կը յանձնէ, քիւրտ մը զիս կը վերցնէ, կը նետէ զիս իր ուսին եւ արագաքայլ շուկայէն կը հեռանայ եւ կը մագլցի մօտակայ բլուր մը: Իմ լացս ու պաղատանքս անպէտ եւ ի զուր կը մնան: Վերջապէս, թուրքերէնով կը սաստէ որ ձայնս դադրեցնեմ, «եթէ կ'ուզես ապրիլ»:

Ո՞վ պիտի համարձակէր շարունակել լացը այդպիսի վերջնագիր մը լսելէ ետք: Երբ լացս դադրեցուցի, կարծես իր տրամադրութիւնն ալ փոխուեցաւ եւ դարձաւ ինծի ըսելու թէ ինք Պիլէճիք կը բնակի եւ ուրեմն զիս հոն պիտի տանի:

Քանի մը վայրկեան ետք, ուրիշ քիւրտ մը՝ հայ տղեկի մը հետ մեզի միացաւ:

Երեկոյ էր, սկսած էր մթնել: Այդ գիշեր քիւրտ ընտանիքի մը հիւր եղանք: Լեզուն որ կը խօսուէր չէի հասկնար, բայց հայ տղան եւ ես մէկգմէկ մխիթարելու փորձեր կ'ընէինք հայերէն լեզուով:

Յաջորդ օր, առաւօտուն նախաճաշէն ետք ճամբայ կ'ելլենք: Ճամբան լեռնային էր, ոլորապտոյտ կածաններ, որոնց լայնութիւնը հազիւ երկու ոտքերը քովէ քով տեղաւորելու հափ էր: Կէսօրին մօտ հասանք ձոր մը, ուր քիւրտ հովիւ մը իր ոչխարները կ'արածէր, ուր կար նաեւ ջրհոր մը: Մեր առեւանգիչները փափաք յայտնեցին հովիւին հանգիստի, որ ջրհորին մօտ նստած կը ճաշէր:

ԲԱԽՏԻՍ ԱՆԿԻՆԱԴԱՐՁԸ

Առեւանգիչս եւ քիւրտ հովիւը ատեն մը խօսելէ եւ ծիծաղելէ ետք, հովիւը իր տղուն հրահանգ մը տուաւ քիւրտերէն, որմէ բան չհասկցայ: Բայց քիչ ետք քիւրտին տղան վերադարձաւ, իր գրկին՝ ուլ մը գրկած: Ուլը տրուեցաւ առեւանգիչին եւ ան դարձաւ ինծի ու ըսաւ.

— Ասկէ յետոյ քու պապադէ այս հովիւն է:

Այն ատեն լալագին ըսի.

— Զիս իմ մօրս տարէք:

Նոյն ատեն առեւանգիչս, իր ընկերը եւ հայ տղեկն ալ իրենց հետ սկսան հեռանալ: Ուլը եւ ես մէկ գին — եւ նոյն արժէքը ունեցանք: Ո՞վ էր մեզմէ աւելի անբախտը:

Այդ երեկոյ հովիւին եւ իր տղուն հետ միասին գացինք իրենց տունը: Հովիւը ունէր երեք զաւակներ, ամենափոքրը մէկ տարեկան աղջիկ մը, միջակը ինը տարեկան մանչ մը եւ աւագ որդին տասնհինգ տարեկան մանչ մը: Առաջին տեսներուս իր կինը պժգանք պատճառեց ինծի, չհամակրեցայ իրեն եւ ամբողջ մէկուկէս տարի որ ապրեցայ իրենց հետ այդ նախազգացումս ինձմէ չբաժնուեցաւ:

Հովիւին կինը յաջորդ առաւօտ ինծի իմացուց իմ պարտականութիւններս:

Ա. Երեխային հոգ տանիլ, հսկել ու զբաղեցնել:

Բ. Տաւարը տանիլ եւ յանձնել նախրապանին:

Գ. Հորէն ջուր բերել տուն:

Դ. Ախոռը միշտ մաքուր պահել:

- Ե. Մեր բոլորիս համար անկողինները երեկոյին փռել եւ առաւօտը վերցնել ու տեղաւորել զանոնք:
- Զ. Թանը հարել եւ կարագն ալ մթերանոցին մէջ տեղաւորել:

Ահա ասոնք բոլորը պէտք էր ընէի եւ այդ բոլորը արեւածագէն մինչեւ մայրամուտ:

Քրտական լեզուին բոլորովին անտեղեակ, ոչինչ կը հասկնայի իրենց առօրեայ խօսակցութենէն: Բարեբախտաբար, կարճ ժամանակամիջոցին վարժուեցայ խօսիլ եւ որոշ բաներ հասկնալ, ի հարկէ ոչ ամբողջովին:

Քիւրտը, զոր Պապօ պիտի կոչէի, բուն անունը Մուհամէտ էր, իսկ կնոջ անունը Նաճիէ, երէց տղուն անունը Մահմուտ էր, կրտսերը կը կոչուէր Նաւօ, իսկ երեխան՝ փոքրիկ աղջիկը Նազօ անուանուած էր: Երբ իրենց տանը անդամներէն եղայ զիս անուանեցին Մըստաֆա, շատ յաճախ Մըստօ:

Տան հայրը՝ Մուհամէտ խիստ վերաբերում ունէր ինծի հանդէպ: Ինչ գործ ալ ընէի եւ որքան ալ շնորհքով ըրած ըլլայի, ըստ իր աչքին ու դատողութեան միշտ թերի էր: Յաճախ ինչ բանէ որ բարկացած ըլլար, տուժողը ես կ'ըլլայի: Պատիժը միշտ ծեծ էր: Ժամանակի ընթացքին իր ծեծը դարձաւ առօրեայ սովորութիւն եւ կարծես մարմինս վարժուեցաւ իր հարուածներուն:

Իրենց միանալէ երեք ամիս յետոյ տան տարեց մանչը եւ ես ոչխարները արօտավայր տարինք: Ոչխարներէն ոմանք մակաղած իրենց կերը կ'որոճային եւ ոմանք ալ հեռաւոր կանաչութեան խորքը մտած կ'արածէին: Յանկարծ Մահմուտ ըսաւ.

— Լաօ, հառա տաւարէ վակառի՞նէ:

Քիւրտերէն այս նախադասութիւնը չկրցայ հասկնալ, ենթադրեցի թէ կ'ուզէր որ մակաղած ոչխարներն ալ միւսներուն միացնեմ, երբ արդէն այդ իսկ կ'ընէի: Ան չարունակ կը կրկնէր իր թելադրանքը. «Լաօ, տաւարէ վակառի՞նէ», բայց ես ոչինչ կը հասկնայի իր խօսքերէն: Այդ պարագային շունին հրահանգեց որ այդ գործողութիւնը կատարէ եւ շունը իր լեզուէն լաւ հասկցաւ եւ յաջողեցաւ ընել այն ինչ որ իր տէրը թելադրեց իրեն:

Այս ահաւոր գործողութենէն ետք երբ շունը եւ ես Մահմուտին միացանք, ան զայրացքոտ դէմքով դարձաւ ինծի եւ ըսաւ.

— Հիմա հոն բլուրին գագաթը պիտի ելլենք, ուր աղուոր մը պիտի ծեծեմ քեզ:

Գացինք բլուրին գագաթը: Կարծես ես մեղքերուս համար պէտք էր որ պատժուէի:

Հովիւի գաւազանով երեք հարուածները ստանալէ ետք ուշաթափ գետին ինկայ: Երբ ուշքի եկայ, գիշեր էր արդէն եւ պարզ երկինքին վրայ լիալուսինը իր արծաթէ շողերով կը լուսաւորէր լեռներու գագաթներն ու տափարակ դաշտերու տարածութիւնը:

Երբ աչքերս բացի, տեսայ որ շունը իր դունչը իր առջեւի թաթիկներուն մէջ առած կը մրափէր:

— Կուրօ, դուն հո՞ս ես:

Երբ ձայնս լսեց, շունը սկսաւ ոռնալ: Ի՞նչ զարմանալի, այդ ըոպէին ահռելի զգացում մը զիս պատեց, երբ մտաբերեցի թէ երբ շունը կ'ոռնայ, այդ պահուն մարդ իր հոգին կ'աւանդէ:

— Է՛հ, Կուրօ, ե՛լ որ տուն երթանք, ըսի:

Շունը հնազանդեցաւ, ելանք: Բայց հազիւ մարմինս ինծի կը հնազանդէր, կռնակս ու թեւերս կարծրացած էին եւ ամէն շարժումի հետ ցաւը զիս կը տանջէր: Վզիս ջիղերը այնքան պնդացած էին, որ գլուխս շարժելը անհնար դարձած էր:

Այդ վիճակով շունը եւ ես հասանք տուն: Տնեցիք շատոնց թաղուած էին խաղաղ քունի մէջ, թերեւս բարի երազներ ալ շնորհուած էին իրենց:

Դուռը կղպուած էր, քանի մը անգամ բախեցի, տան մեծաւորը Մուհամէտ դուռը բացաւ: Իր դէմքին վրայ զայրոյթ ու զարմանք կային: Իր առաջին հարցումը եղաւ.

— Ո՞ւր էիր այսքան ատեն, ինչո՞ւ տաւարին հետ տուն չեկար:

Ես ըսի թէ տղադ զիս ծեծեց եւ ես ուշաթափ հոն մնացի:

— Դուռն սուտ կը խօսիս, Մահմուտը մանրամասն պատմեց ինծի:

Մահմուտ ըսած էր իր հօրը թէ ես փախչիլ փորձած էի՝ հայոց կարաւանին միանալու:

Ուրեմն երբ զիս տունէն ներս ընդունեց սաստեց զիս որ անգամ մըն ալ փախչելու փորձ չընեմ: «Կը սպաննեմ քեզ, հասկցա՞ր», այս էր իր յանդիմանութիւնը, որմէ վերջ ամբողջ մարմնով սկսայ դողալ:

Այդ ահաւոր ծեծէն ետք երեք օր անկողին մնացի: Մարմինս, մկաններս ամբողջութեամբ կապուտցած ու կարծրացած էին:

Երբ քիչ մը կազդուրուեցայ, սկսայ մտածել թէ կեանքի ապահովութիւն չունիմ:

Այդ անհանգիստ օրերուն մէջ քիւրտ աղայիս քրոջը ամուսինը այցելութեան եկաւ:

Իր առաջին հարցումը ինծի եղաւ.

— Ինչո՞ւ պառկած ես, հիւանդ ես, թէ արտակարգ բան մը պատահեցաւ:

Քաջալերուած իր խօսքերէն, ոտքի ելայ եւ միակ շապիկս որ մարմինս ծածկած էր հանեցի ու նետեցի մէկ կողմ: Ան տեսաւ որ կռնակս ու վիզս փայտի հարուածներէն կապոյտ հետքեր ունին եւ ականջիս շշնջաց.

— Այստեղէն քեզ պիտի ազատեմ, եթէ . . . երբ քիւրտ աղադ տունէն բացա-կայի:

Այդ «եթէ»ն չիրականացաւ: Միայն ամիսներ ետք օր մը եկաւ աղայիս ըսելու թէ թուրք կառավարութիւնը հրատարակեր է նոր հրաման մը, որ կ'ըսէ. «Քիւրտե՛ր, որու քով որ հայու զաւակ գտնենք, թէ՛ հայու ձագը եւ թէ որդեգիր քիւրտ ընտանիքը պիտի պատժենք»:

Քիւրտ աղաս այդ լսելով պատասխանեց. «Մէկ այս տղան է, կը մորթենք, ինք ալ կ'ազատի, մենք ալ»:

1906

Զախէն աջ, Եղիսաբէթ Փիլիպոսեան, իր մայրը՝ գրկած Խաչատուրը, խորթ հօր
զաւակը Սարգիս, խորթ հայրը գրկած Խաչատուրին եղբայրը՝ Փիլիպոս,
խորթ հօր զաւակը Թադէոս

Գ.

ՄՈՒՐԱՑԱԾ ՏԱՐԻՆԵՐԷՆ

==//==

Ես, խաչատուր Փիլիպոսեան, ծնած եմ 1904ին, աշնան բերքահաւաքման օրերուն, խարբերդ, Մաստառ լերան մօտ գտնուող Իջմէ գիւղը, խզլարեան ազգանունով: Հետագային ընդունած ենք Փիլիպոսեան ազգանունը, ի յիշատակ Փիլիպոսի եւ իր որդիին՝ խաչատուրին, որոնք նահատակուած էին 1895ի կոտորածին:

Հայրս մասնաւոր արհեստ մը չունենալուն պատճառաւ քանի մը անգամ գիւղէն հեռացեր եւ բնակութիւն հաստատեր ենք Մէզիրէ եւ Սուրսուրի (Սորսըրէ), ամէն անգամ ընդհատելով իմ նախակրթարանի ուսումս:

Հայրս Ամերիկա կը մեկնէր 1913 թուականին: Մայրս իր չորս գաւակներուն հոգը իր ուսին՝ անընդհատ կը չարչրկուէր ողջ մնալ, խնամք եւ առաջնորդութիւն տալ իր ձագուկներուն, որոնցմէ մէկը իր մանուկ հասակին անմիտ ու անգուշակելի արկածի մը զոհը կ'ըլլար:

Այդ օրերուն ես ութը տարեկան տղայ, բնաւորութեամբ լուռ ու երազկոտ, ի՞նչ պիտի ըլլայի, չէի կրնար գուշակել:

Եկաւ աղէտը. փողոցներուն մէջ ձերբակալութիւն, գիւղին բնակիչները անակնկալ ցնցումի կ'ենթարկուին: Ձերբակալուած մարդիկ եկեղեցիին մէջ կը թխմուին: Յաջորդ առաւօտ տարածայնութիւն մը կը շրջէր թէ բանտարկեալներուն ձեռքերը կապկապած եւ ոմանց ոտքերուն պայտեր գամած՝ քայեցուցեր են մէկ ու կէս մղոն հեռու գտնուող ձորի մը մէջ եւ հոն անգթօրէն կոտորեր են:

Մայրս կ'որոշէ իր չորս ձագուկներով գիւղէն հեռանալ միանալու համար իր մօրը, որ Սուրսուրի կը բնակէր: Հօրաքրոջս միջոցաւ Ձարդարիչ՝ քիւրտի մը լուր ղրկուեցաւ, որ անմիջապէս Իջմէ գայ:

Քիւրտը հօրաքրոջս ամուսնոյն շատ բան կը պարտէր, անոր առատաձեռն բարիքները տարիներու ընթացքին այնքան բարդուեր էին որ անոնց ծանրութեան տակ չէր կրնար ապերախտ մէկը ըլլալ: Արդէն հօրաքրոջս ամուսինը ճամբայ ելած էր անոնց տունը պատսպարուելու, երբ կիսատ ճամբէն վատասիրտ տաճիկ ոճրամուկները գայն բռնելով բերեր եւ եկեղեցին արգելափակեր էին:

Վերջապէս քիւրտը եկաւ. հօրաքոյրս որոշ գումար մը խոստացաւ անոր երբ ան մեզ ապահով եւ անվնաս Սուրսուրի հասցնէր: Այս գումարը պիտի յանձնուէր իրեն միայն այն պարագային երբ ան մեզ Սուրսուրի հասցնելով մեծ մօրմէս իրենց ընտանիքին վերաբերեալ գաղտնի մասունք մը իրեն հետ ետ բերելով պիտի յանձնէր հօրաքրոջս: Այդ վերադարձուելիք մասունքը հօրա-

քոյրս եւ մայրս միայն իրենց մէջ որոշած էին: Ընտանիքին միւս անդամները անտեղեակ էին այդ առարկային ինչ ըլլալուն:

Համաձայնութիւնը գոյացած էր արդէն: Քիւրտը յաղթական ժպիտը երեսին մեզմէ բաժնուեցաւ, խոստանալով որ երկու օրէն կը վերադառնայ:

Նոյն երեկոյ մայրս լալագին աղօթեց. կանչեց իր ձագուկները որ իր աղօթքին մասնակցին: Մասնակցեցանք: Եւ միասնաբար աղօթեցինք:

«Մենք թռչներ անօդնական, ահա կուգանք քեզի եւ քու արդարութեանդ կը յանձնուինք, Աստուած Տէր: Այժմ մենք որ դաժան մարդոցմով շրջապատուած ենք, մեր հոգին, մեր սիրտը, մեր մարմինը, մեր էութիւնը քու հզօրութեանդ եւ խնամքիդ կը յանձնենք, այն վստահութեամբ թէ մեզ գերծ պիտի պահես ամէն հաւանական վտանգներէ: Կը խնդրենք ու կ'աղօթենք որ բոլոր, բոլոր հայերուն ալ պահապանն ու պաշտպանը դուն ըլլաս, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս, ամէն»:

Արտասուալից աչքերով ու դողդոջ ձայներով այս աղօթքը քանի մը անգամ կրկնուեցաւ: Ուշ էր արդէն, մայրս լամբը մարեց եւ մենք ահաբեկ սրտով մտանք անկողին:

Յաջորդ գիշեր նոյն արարողութիւնը կրկնուեցաւ, կրկին աղօթեցինք ու անհանդարտ մտքով քնանալու գացինք:

Այգաբացին դուռը զարնուեցաւ: Հօրաքոյրս որ մեզմէ քանի մը դուռ վեր կ'ապրէր, եկած էր քիւրտին հետ միասին որ մենք պատրաստուէինք մեկնելու:

— Շուտ, շուտ ըրէք, հայտէ', աճապարեցէ'ք, մեկնինք քանի գիւղացիք չեն արթնցեր:

Մեր բարի եւ սիրելի հօրաքոյրը մինչեւ Սուրբ Գրիգոր հետեւեցաւ մեզի: Հոն մեզ բոլորս մէկիկ մէկիկ գրկեց եւ համբուրեց, ապա ըսաւ.

— Աստուած ձեզի հետ ըլլայ, ձեր անմեղ երեսներուն նայի ու չար վտանգներէ ազատ պահէ:

Այս խօսքերէն վերջ մենք բոլորս լացինք:

Քիւրտը երկու գրաստ ունէր, մէկը մեր ինչքերուն համար, մէկն ալ մենք փոքրիկներս փոխն ի փոխ վրան հեծնելու:

Հայ մայր մը, երկու մատղաշ աղջիկներ եւ երկու փոքրիկ տղաքներ իրենց կեանքը կը վստահէին անծանօթ քիւրտի մը, միշտ ի մտի ունենալով նաեւ երկնաւորը, որուն պաշտպանութեանը իրա՛ւ կարօտն ունէինք:

Արեւը իր սովորականին պէս դաշտերուն եւ այգիներուն վրայ իր ոսկեփողին ցաներ էր արդէն: Եղեամբ թանձր վերմակի մը պէս ծածկեր էր կանաչութիւնները, մանաւանդ լեռներու կողերը որոնց վրայ կարծես արծաթ փռուած էր:

Բաւական ճամբայ կտրած էինք երբ առաջարկուեցաւ որ դադար մը տանք կենդանիներուն, որ շատ չյողմին: Ճամբուն եզերքը նստանք:

Ես որ փոքրիկներուն ամէնէն տարեցն էի, անդադար մօրս աչքերուն եւ դէմքի արտայայտութիւններուն կը հետեւէի: Մայրս՝ ոսկեհեր ու կապոյտ աչքերով հազիւ քսանըչորս տարեկան կին մըն էր:

Երբեմն կը լսէի որ քիւրտը մօրս կ'ըսէր.

— Այդ փոշեծածկ դէմքդ որքա՛ն գեղեցիկ է, արեւին թէ նայիս արեւը կը խպնի:

Մայրս այդ բոլորը չլսել կը ձեւացնէր, միշտ մեզի հետ զբաղուելով:

Պահ մը վերջ քիւրտը կրկին ցանկասէր խօսքերով մօրս ուշադրութիւնը կ'ուզէր գրաւել, ըսելով.

— Քու ամուսինդ որքա՛ն բախտաւոր է եղեր . . . : Դուն հրեշտակէ մը աւելի գեղեցիկ ես, ի՛նչ աչքեր, ի՛նչ սպիտակ մարմին . . . :

— Լուէ՛, անպիտա՛ն, մենք պարզ ճամբու ընկեր ենք, քիչ մը պատիւ ունեցիր, ի՞նչ անբան անբան բառերդ կը ծամծամես, մի՞թէ յետին մտքով էր որ յանձն առիր մեզի ընկերանալու՝ ան ալ իբր պաշտպան, կշտամբեց մայրս:

Այս կշտամբանքէն վերջ գրաստները բեռցուցինք ու ճամբայ ելանք:

Գիւղը շատոնց մեր տեսողութենէն կորսուած էր եւ մենք Ապրիլի ջերմ արեւի ճառագայթներուն մէջէն կը քալէինք լուռ, մտածկոտ ու ապերձանիկ, եւ մասամբ ահաբեկ:

Այդ երեկոյ մայրամուտէն քիչ վերջ մենք կը հասնէինք մեծ մօրս տունը:

Մեծ մայրս մեզ տեսնելուն մասամբ ուրախացաւ: Այդ օրերուն ուրախութիւնն անգամ լուսատու մոմի մը կեանքին պէս կարճատեւ էր: Մեզի յանձնուեցաւ սենեակ մը, որուն մէջ մէկտեղուեցանք մայրով ու ձագերով:

Սուրսուրի հասնելէ քանի մը շաբաթ ետք աքսորի հրամանը կ'իմանանք: Գիւղին ծայրը Նախըրտեղ կոչուած վայրը կը հաւաքուինք: Բացաստան, ցուրտ գիշեր: Յաջորդ առաւօտ կարաւանը կը քշուի անծանօթ վայրեր: Կարաւանը պէտք է քալեր, մեռնողները շատ, օրեր եւ շաբաթներ ետք կը հասնինք քրտական գիւղ մը: Մայրս զիս կը ղրկէ շուկայ: Կը գնեմ քիչ մը խաղող: Դեռ հագիւ խաղողը ձեռքս առած, քիւրտ մը զիս ուսին առած դէպի բլուրը կը մագլցի: Լացս ու պաղատանքս բան մը չեն արժէր իրեն համար: Այդ չարաղէտ դէպքէն ի վեր հարազատներուս մասին ոչ մէկ լուր ունեցած եմ:

Մայրենի լեզուս մոռցած ու տանջալից կեանքով չորս ու կէս տարի Քիւրտիստանի արեւոտ բայց խոպան լեռներն ու դաշտերը թափառելէ ետք, անակնկալօրէն ազգային ոգին վերածնաւ մէջս եւ ուրեմն ծրագրեցի փախչիլ:

Լուսաբաղձ հոգիի մը համար դժուար է ապրիլ խաւարակուռ միջավայրի մէջ, ինչպէս որ դժուար է հրեշտակի մը համար երկինքէն դժոխք փոխադրուիլ՝ հոն ապրելու:

1919ի վերջաւորութեան քրտացած հայուհիէ մը իմացայ որ պատերազմը վերջ գտած է: Այդ բանը լսելէս երկու օր ետք փախչելու ծրագիրս իրականի վերածեցի: Առաւօտեան այգաբացին քրտական լեռներուն մէջ մոլորած աւան մը կը փնտռէի: Երկու ժամ թափառելէ ետք գտայ այդ գիւղաքաղաքը, ուր կ'ապրէր հայ երկաթագործ մը որուն կեանքը խնայուած էր իր արհեստին շնորհիւ:

Այդ նոյն օրերուն անգլիական ընկերութեան մէջ աշխատող հայ պաշտօնեայ մը գործով այդ գիւղաքաղաքը կը գտնուէր: Երկաթագործին կարգադրութեամբ եւ հայ պաշտօնեային հաւանութեամբ եւ ընկերակցութեամբ շոգեկառքով մեկնեցանք Հալէպ: Հոն դժուարութեամբ ընդունուեցայ Վերապատուելի Ահարոն Շիրաճեանի որբանոցը, ուր մնացի հինգ ամիս:

Բարեկամի մը միջոցաւ նամակ մը գրուեցաւ հօրս՝ Ամերիկա: Այդ նամակին պատասխանը ստացանք, որուն մէջ հայրս կը խնդրէր որ իր որդին ըլլալս հաստատեմ կարգ մը դէպքերու յիշատակումով:

1919

Խաչատուր
որբութեան օրերուն

Պատասխանեցի՝ մանրամասնօրէն նկարագրելով Կարապետ եղբօրս մահուան դէպքը, երբ ան մետաղեայ մէթէլիկը կլլելով թունաւորուեցաւ ու մեռաւ:

Հայրս համոզուեցաւ եւ ղրկեց ճանապարհածախսը: Անմիջապէս ճամբայ կ'ելլեմ եւ քանի մը շաբաթէն կը հասնիմ Մարսէյլ, Ֆրանսա: Պանդոկին մէջ կը հանդիպիմ շատ մը հայերու, որոնք բոլորն ալ Ամերիկա կ'երթային: Մարսէյլի մէջ աչքերու քննութեան մը արդիւնքը աննպաստ կ'ըլլայ եւ ինծի կը զլացուի ցանկալի վիզան, ուստի գործակալը կը դիմէ աւելի ծախսալից բայց հաւանական միջոցներու: Երկար սպասումէ ետք ան կը յաջողի զիս տեղաւորել բեռնատար նաւու մը առաջին կարգին մէջ եւ քսաներկու օր Միջերկրականի եւ Ատլանտեան ովկիանոսի մակերեսին վրայ տատանելով ու երազելով վերջապէս 1920, Հոկտեմբեր 14ին նաւը կը հասնի Փրովիտէնսի նաւահանգիստը, ուր թեթեւ եւ ձեւական քննութենէ մը վերջ կը միանամ հօրս եւ ազգականներուս:

Աշխատանքի համար տարիքս փոքր ըլլալուն, կարգադրուեցաւ որ հաստատուիմ Մեսէչուսէց նահանգի Պրաքթըն կոչուած քաղաքին մէջ եւ տեղական դպրոց յաճախեմ: Նոյեմբերի վերջաւորութեան ընդունուեցայ դպրոցը զոր յաճախեցի մինչեւ Յունիս 20, 1921: Պրաքթընի մէջ ապրեցայ տանը մէջ հօրս զարմիկին, որ հաւատացեալ դաշնակցական մըն էր, ուստի ես իր կամքին ենթակայ: Եւ երբ կոմիտէն ձեռնարկ մը կազմակերպէր ես հոն պէտք էր արտասանէի, եւ կ'արտասանէի (թէպէտ արտասանելու կարողութիւնս գէրօյէն ալ պակաս կը կշռէր): Այդ վիճակով իսկ առաջին արտասանութիւնս եղաւ.

Կարմիր, կապոյտ, ցարնչագոյն մեր դրօշակ,
Դիւցազնական պերճանքն հայուն ցոր փառքին.
Մարտէ ի մարտ, յաղթանակէ յաղթանակ
Մասիսի գագաթին կը մերձենաս արեգին:

Արտասանուած քերթուածէն բաւ մ'անգամ չէի հասկնար, բայց կ'արտասանէի քանի որ անոնց կամքին հակառակիլը փոթորիկ պիտի յարուցանէր:

Այս մասը Ամերիկայի մէջ կեանքիս սկզբնական շրջանին կը պատկանի: Երանելի՛ օրեր:

Դպրոցի արձակուրդին կը փոխադրուիմ Ուայթինսփիլ, Մեսէչուսէց, ուր հայրս կ'ապրէր համագիւղացի ընտանիքի մը հետ: Այսպէսով վերջ կը տրուի ուսումնաւորութիւնս ըստ ծրագիրներուն, քանի որ գիւղին մէջ մեծ հնարաւորութիւններ չկային որեւէ ասպարէզի հետեւելու:

1920

Առաջին շաբաթ
Միջերկրական մէջ:
(Պրաքթըն)

Նոր միջավայր, ուր տարեցներով շրջապատուեցայ, որոնք թղթախաղութենէ գատ ուրիշ հետաքրքրութիւն չունէին, եւ չէին կրնար ունենալ, քանի որ իրենց մտածելու հորիզոնը դժբախտաբար սահմանափակ էր: Եւ ուրեմն որակի տեսակէտէ նժարին թաթը դէպի խաւարակուռ ու անբան օրերու կողմը կը թեքուէր:

Այդ օրերուն ես ալ շատ մը ուրիշներու հետ կը մտնեմ երկաթի գործարանը, ուր տհաս ոսկորներս պիտի մարտնչէին անբեկանելի ու կարծր երկաթներու դէմ: Եւ ի՛նչ էր վարձատրութիւնը, տասներեք տոլար եւ ութսունը մէկ սէնթ, չաբաթը յիսուներկու ժամ տաժանելի աշխատանքին համար: Սոյն գումարը ամբողջութեամբ (առանց պահարանը բանալու) կը յանձնէի հայրիկիս, եւ ան ինծի կը վերադարձնէր յիսուն սէնթ: Այսպէս երկար ատեն շարունակուեցաւ: Ատեն մը վերջ համարձակեցայ խնդրել հօրմէս որ չաբաթական յիսուն սէնթին վրայ յաւելում մը կատարէ: Մերժուեցայ: Որոշեցի յանդուգն քայլ մը առնել, եւ առի: Երբ յաջորդ չաբաթավճարս ստացայ, պահարանը բացի եւ մէջէն երկու տոլար պահեցի եւ մնացեալը հօրս յանձնեցի: Բնական է որ պիտի գայրանար եւ գայրացաւ, քանի մը օր ալ անտրամադիր մնաց: Այդ բոլորը կ'ակնկալէի, իր խառնուածքը ծանօթ էր ինծի, սակայն համոզուած էի թէ իր գայրոյթը ժամանակաւոր է, պիտի մոռցուի, եւ մոռցուեցաւ:

1921 Հոկտեմբերին, այցելեցի Փրովիտէնսի մէջ իմ մէկ ազգականիս, որ ճաշարանի մը մէջ խոհարար էր: Հոն մեծ բարեբախտութիւնը ունեցայ ծանօթանալու գրասէր հայ երիտասարդի մը (անունը չեմ յիշեր), որուն հետ գացի Փրովիտէնսի ամերիկեան ազգային գրադարանը: Հայկական գիրքերու բաժինին մէջ ուշադրութիւնս գրաւեց Բաֆֆի «Խենդ»ը: Խլեցի ու սկսայ թերթատել եւ անոր ոճէն ու աղուոր հայերէնէն յափշտակուած՝ գիրքին սիրահարուեցայ: Խնդրեցի նորածանօթ բարեկամէս որ կարգադրութիւն մը ընէ որ գիրքը Ուայթինսլի տանիմ, խոստանալով որ երեք կամ չորս օրէն գիրքը իր հասցէին կը վերադարձնեմ: Հաւանեցաւ: Երկու անգամ ծայրէ ի ծայր ընթերցումէ ետք չորրորդ օրը գիրքը վերադարձուցի բարեկամիս: Բաֆֆի «Խենդ»ին կը պարտիմ իմ հետաքրքրութիւնս ու յարգանքս հանդէպ հայ գրականութեան եւ հայ մշակոյթին:

1921 թուականին Ուայթինսլիի մէջ մարմնամարզական կեդրոն մը բացուեցաւ, որուն անդամատուրքը հինգ տոլար էր: Խնայողութիւնս ամբողջութեամբ տուի եւ կեդրոնին անդամագրուեցայ: Առաջինը հայերուն մէջ: Նոր ու ահաւոր փոթորիկ մը կեանքի եկաւ: Հայ համայնքը միաբերան սկսաւ դատապարտել զիս այդ քայլիս համար: Մարմնամարզական կեդրոնին օգտակարութիւնը նկատի չառնուեցաւ, իսկ հինգ տոլարի անդամատուրքը այնքան ծանր կշռեց իրենց մտքին վրայ, որ կարծես բոլորն ալ շէմեցան: Սակայն ո՛չ մէկ բան կրնար շեղել զիս իմ որոշումէս, որ անբաժան մասը դարձած էր հեռաւոր նպատակներս իրագործելու:

* * *

Հոս միջանկեալ մը: Ութը տարեկան էի երբ հայրս կ'որոշէր երկրորդ անգամ Ամերիկա մեկնիլ՝ իր ձագուկներուն համար քիչ մը կեր ձարելու, քանի որ (ոսկի ապարանջան) կամ անհրաժեշտ արհեստի մը չէր հետեւած: Աղքատ ընտանիք — այս տիտղոսով ճանչցուած էինք մեր գիւղին մէջ: Չքաւորութիւնը անէծքներու մեծագոյնն է եւ անհանդուրժելի: Ատոր համար է որ Բաֆֆին գրած է.

Աստուած իմ, Աստուած, բարերար Աստուած,
Ամէն քաղցրութեան լեղի ես խառնած:

Մեր կեանքը լեղի էր իր բոլոր երեսներով:

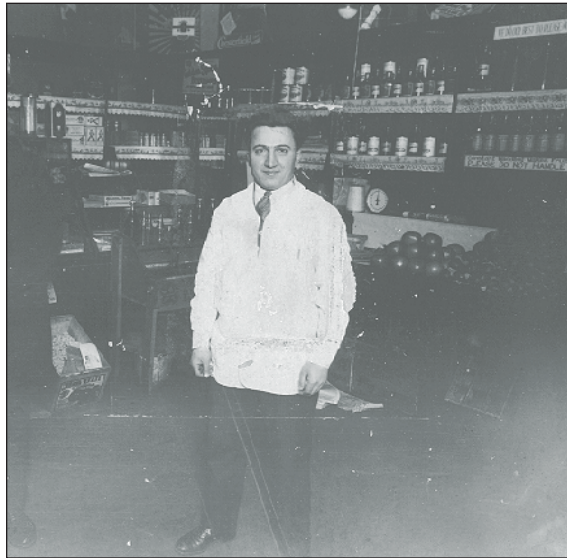
1892 թուականին Հայրս Ամերիկա կը գտնուէր: Սակայն իր երիտասարդ տարիքին մէջ դժբախտութիւնը կ'ունենայ կաթուած մը ունենալ: Այդ ֆիզիքական դժբախտութիւնով կը կորսնցնէ իր խօսելու կարողութիւնը, ինչպէս նաեւ աջ թեւի եւ աջ սրունքի լիակատար ոյժը: Համագիւղացիներ դրամ կը հանգանակեն եւ կը թելադրեն որ երկիր վերադառնայ, այն յոյսով որ հոն կրնայ կազդուրուիլ: Այդ թուականին Հայրս 36 տարեկան էր, եւ ի հարկէ տակաւին ամուրի:

Երբ ես 1920 թուականին Հայրս տեսայ եօթը տարուան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, անբնական երեւոյթ մը նկատեցի իր խօսակցութեան եւ իր քալուածքին մէջ: Բնական է որ խղճահարեցայ:

* * *

Տարիներ արագավազ խոր անհունին մէջ կ'ընկղմէին, անգործութիւնը զիս հօրմէս կը բաժնէր ու կը հեռացնէր: Կրկին անգամ հաստատուեցայ Պրաքթըն:

1924: Ուինթրոփ (Մեսէչուսէց) կը գտնուիմ, կ'աշխատիմ ճաշարանի մը մէջ որպէս օգնական խոհարարի: Վճարումը լաւ եւ գոհացուցիչ է: Այդ թուականին Հայրս իր գործէն կը հանուի: Կ'այցելէ Փրովիտէնս, Բոստ Այլընտ, ուր իր զարմիկը կը բնակէր: Հոն կրպակ մը կը գնէ 1,300 տալարի: Ուրեմն եկած է Ուինթրոփ զիս Փրովիտէնս տանելու իր գնած խանութին մէջ աշխատելու համար: Դժկամակութեամբ եւ կամքիս հակառակ կը հետեւիմ իր խորհուրդին, պարզապէս որ չըսուի թէ անհնազանդ գալակ մ'եմ:

1925

Փրովիտէնսի խանութին մէջ

Եւ ի՛նչ էր իր գնած կրպակը: Սմիթ Հիլ շրջանին մէջ Սմիթ Հիլ Ֆրոյթ Սթոր անունով մանրավաճառի խանութ մը, որուն մէջ ո՛չ ջուրի ծորակ եւ ոչ ալ արտաքինոց գոյութիւն ունէր: Կրպակը կը պատկանէր 22 տարեկան Հայ երիտասարդի մը, որ հոս ծնած ու մեծցած էր, եւ սակայն աներազ եւ ոչխարամիտ յատկութիւն մը ունէր: Բայց խանութի երկար ժամերէն յոգնած ու ձանձրացած կ'երեւէր եւ իր ազատութիւնը ստանալու համար պատրաստ էր զոհողութիւններու ենթարկուիլ:

Համագիւղացի ծանօթ անձ մը վստահեցուցեր էր հօրս թէ լաւ գործ կայ եւ լաւ ալ չահ: Պատկերը եւ պատմութիւնը հակառակը հաստատեցին: Եւ ուստի ես

1926

Խաչատուր իր հօր Տիգրանին հետ

կրպակը ուրախութեամբ ծախեցի 465 տոլարի՝ ինձմէ աւելի անփորձ այր եւ կնոջ մը: Այդ անփորձ գոյգը երկու ամիս շարունակեց եւ կրպակը փակեց առ յաւէտ:

Դժբախտաբար Ֆինանսական փլուզումի եւ անգործութեան տարիներ էին: Ես ալ ժամանակ մը միացայ անգործներու հսկայ բանակին: Ամէն օր նախաճաշէն ետք կ'այցելէի զանազան գործարաններ, սակայն «Գործաւորի պէտք չունինք» նշանները ամէն տեղ էին:

Վերջապէս, տեղւոյն գերեզմանոցին քովէն անցած ատեն, ներս մտայ եւ գերեզմանափորի գործ խնդրեցի: Նախ մերժուեցայ, Ֆիզիքապէս փոքրակազմ ըլլալուս պատճառով: Յաջորդ օր նորէն գացի եւ առաջարկեցի վերակացուն որ մէկ օր առանց վարձատրութեան փորձուիմ: Հաւանեցաւ, եւ աշխատանքս հաւնելով՝ սկսայ գործի, որ տեւեց երեք ամիս: Ապա շրջան մը աշխատեցայ կօշիկի գործարան մը Գէյմպրիճի մէջ:

Տարիները անզգալաբար կը թաւալէին: Էութեանս մէջ փո-

անփորձ տղայ՝ մտայ այդ անշուք կրպակին մէջ, որուն առուծախը շաբաթական 125–150 տոլարէն վեր չէր բարձրանար եւ որուն շահը ո'չ ինծի եւ ոչ ալ հօրս կը բաւէր:

Կարճ ժամանակ մը վերջ հայրս ամէն բանէ հրաժարեցաւ եւ զնաց ուրիշ գործի մը:

Այդ պարագային հօրս եւ իմ միջեւ ահաւոր խրամատ մը բացուեցաւ, քանի որ ես բանտարկեալի նման արեւածագէն մինչեւ կէս գիշեր մինակս պէտք էր շարունակէի գործը: Մէկ ու կէս տարի ինչ տառապանքով շարունակեցի: Իմ շահս գէրօ էր, իսկ կորուստս ահաւոր: Երիտասարդ օրերուս կեանքի վատնում — այս էր բացարձակ ճշմարտութիւնը: Ի հարկէ գտնուեցան մարդիկ, որոնք պարզապէս ճշմարտութիւնը խեղաթիւրեցին եւ հայրս գինեցին ինձ դէմ:

Մէկ ու կէս տարի շարչրկուելէ ետք բախտս ժպտեցաւ: 1300 տոլարի գնուած

Խումար եւ Գէորգ Յակոբեան

(Եղսա Փիլիպոսեանի քոյրը եւ քեռայրը իրենց զաւակներուն հետ, Կարտան, Ֆրանսա)

ՀԱՅ ԱՆԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔ

Ի ՖՐԱՆՍԱ

Պատրիարք **Թեմ**

ԱՄՐՈՒՄԵՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՍՏԱԳԻՐ

19 *30* ժողովրդապետ *Ե.*

Ստորագրեալ, հովիւ *Պատրիարք* Աւետ. Եկեղեցւոյ, տեսնելէ յետոյ
Պատրիարք քաղաքապետարանի վկայագիրը որ կը հաստատէ
 Թէ բաղաքական ամուսնութիւնը տեղի ունեցած է *4 փետ. 1930 եւ*
 կատարեցինք ամուսնական կրօնական օրհնութիւնը *կատարեւ իմաց*
գրեւախառնութեամբ մէջ,
 Տիար *Կարապետ Բեկլաւանցի*
 ծնեալ ի *Կարս (Եւթ.) 25 հոգի 1904*
 արիւնտ *Վարդանիշ*, բնակավայր *Ամբաստան*
 եւ *Օր. Անգաւա Զորապետի*
 ծնեալ ի *Կարս (Եւթ.) 8 փետ. 1909*
 արիւնտ *Կարապետի* բնակավայր *Կարս*

զսակադրութեան վկայ գտնուած են

1. *Տիար Աւագ Զորապետ*
2. *Տիար Զարեանցի Աթոռաւարտ*
3. *Տիար Զորա Թեմ. Գեորգի*
4. *Տիար Գեորգ Զարեանցի*

որոնք եկեղեցւոյ ամուսնական տոմարը ստորագրած են մեր ներկայութեան
 վասն որոյ կը ստորագրենք եւ կը յանձնենք ներկայ վկայագիրը :

Հովիւ *Պատրիարք* Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ

Պատրիարք 6. փետ. 1930

Յարապետ

փոխութիւն մը կը նշմարէի: Կը գգայի թէ հասուն տարիքի մէջ կը գտնուիմ: Ընտանիք կազմելու փափաքը օրէ օր գիւս կը հալածէր: Աճապարել պէտք էր, քանի դեռ կրակը ի գօրու էր:

Տարիներ վերջ ճակատագիրը կամ բախտը դուռս կը բախէ: Կը թղթակցիմ համագիւղացի Եղիսաբէթ Հապոյեանի հետ, որ կը բնակի Մարսէյ, Ֆրանսա, իր քրոջ եւ անոր ամուսինին մօտ: Ապա կ'երթամ հոն 1930ին, ամուսնանալու եւ կենակիցս տուն բերելու: Ամբողջ ճամբորդութիւնս երկու ամիս կը տեւէ:

Կինս եւ իր քոյրը, ինչպէս նաեւ անոնց եղբայրը՝ Մեսրոպ, ճաշակած էին գաղթականութեան տառապալից օրերը եւ չըջան մը որդեգրուած էին թուրք ընտանիքի մը կողմէ: Անոնք ալ կորսնցուցած էին իրենց ընտանիքի բազմաթիւ անդամները: Պատերազմի աւարտին եւ մինչեւ 1922՝ կինս եղած է Նիր Իսթ Րիլիֆի որբանոցը Խարբերդի մէջ, ապա փոխադրուած է Լիբանան՝ Ղազիրի որբանոցը:

Ան աւարտած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի հիւանդապահութեան դպրոցը, ապա գացած է Մարսէյ:

Նորասպասկ ամուլը՝ Եղիսաբեթ եւ Խաչատուր

Արդէն վերադարձած եմ եւ ինչպէս որ բոլոր ամուսնացողներ տուն կը շինեն, ես ալ իմ տունս կը շտկեմ: Հարս եւ կեսրայր հաշտօրէն կ'ապրին, որուն համար երջանկութիւնս լիակատար եւ գոհացուցիչ է: Կը մտածեմ թէ աշխարհի երջանիկը ես եմ եւ աւելիին չեմ բաղձար:

Մեր ամուսնութեան տարեդարձը անցաւ: Բնականաբար երկնաւորին հրամանաւ հայր կ'ըլլամ առաջին գաւակիս՝ Լուսիային: Պարե՞մ թէ ողբամ. ահա մութ կէտ մը: Կը մտածեմ թէ պարելու ժամանակն է . . . եւ կը պարեմ:

Շուտով պարելու առիթը նորէն կը ներկայանայ: Երկու տարի ետք, հայր կ'ըլլամ երկրորդ աղջկաս՝ Յասմիկին:

Հինի ու նորի խրամատէն բխած անհասկացողութիւններ կը ծագին կնոջ եւ հօրս միջեւ: Հայրս կը փոխադրուի ազգականներու քով, ուր կը մահանայ 1936 թուականին, իր ժառանգը թողլով այդ ազգականներուն: Կը թաղուի Ութթրթառնի (Մեսէշուէց) Ուուտլուն գերեզմանատունը:

Մարտչլէն վերադառնալէ ետք չըջան մը գործարաններ աշխատելէ ետք, 1932ին կը դիմեմ Սթիվ Մուկարին (Բաբգէն Տէր Մկրտիչեան), աշխատելու անոր Սթար Մարքէթ ընդարձակ նպարեղէնի վաճառատան մէջ: Կը սկսիմ գործի շաբաթական 18 տողարի վճարումով: Այս ընկերութեան մօտ կը մնամ տասներորս տարի, եւ կ'աշխատիմ անոր զանազան մասնաճիւղերուն մէջ:

1946ին կը ձգեմ Սթար Մարքէթը եւ կը դառնամ գործընկերը Ֆրէնք Պօլոսեանին, անոր Հիւրոն Սիւս նպարեղէնի խանութին մէջ, Գէյմպրիճ: Ֆրէնքի հանգստեան կոչուելէն ետք, աներձագս՝ Մեսրոպ Հապոյեան եղաւ գործընկերս: Համերաշխաբար շարունակեցինք այս խանութը մինչեւ մեր հանգստեան կոչուիլը, 1968ին:

Տակաւին պատանի օրերուս արդէն գիտէի թէ ո՛ր ազգային կազմակերպութիւնն էր որ անշահախնդրօրէն հայ ժողովուրդին նուիրուած՝ անոր գոյատեւման ապահովութիւնը անկեղծօրէն կը հետապնդէր, եւ ուրեմն ես ալ գինուորադրուեցայ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Յունուար 21, 1932 թուականին:

Վարած եմ պատասխանատու պաշտօններ այդ ազգանուէր կուսակցութեան մէջ, ինչպէս նաեւ եղած եմ Թէքէեան Մշակութային Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան մնայուն անդամ:

ԹԷԿԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ
TEKEYAN CULTURAL ASSOCIATION

468 Mount Auburn Street, Post Office Box 302, Watertown, Massachusetts 02272, U.S.A • (617) 926-2323

Յունիս 2, 1988

Մեծայարգ

Պր. Խաչատուր Փիլիպոսեան

Պոստոն

Յարգարժան բարեկամ,

Թէքէեան Մշակութային Միութեան Միացեալ Նահանգներու եւ
 Գանատայի Կեդրոնական վարչութիւնը սիրով կը հրաւիրէ ձեզ ներկայ
 գտնուելու Միութեան յառաջիկայ Պատգամաւորական ժողովի եզրափակիչ
 հանդիսութեան, որ տեղի պիտի ունենայ Շաբաթ, Յունիս 12ին, Պայքար
 Հաստատութեան սրահին մէջ:

Այս հանդիսաւոր առիթով Կեդրոնական վարչութիւնս որոշած
 է հրապարակաւ յայտնելու ձեզի մեր երախտագիտական զգացումները ձեր
 երկարամեայ անձնուէր ծառայութիւններուն համար:

Քաջառողջութեան եւ արեւշատութեան ջերմագին մաղթանքներով՝

ի դիմաց

Թ.Մ.Մ. Կեդրոնական վարչութեան՝

 Տ.Վարդանյան

Տոքթ. Յ.Արզումանեան Տ.Գրիգոր Զննյ.

Մազսուտեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆ

Ա. ՄԱՍ

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(ԱՐՁԱԿ)

//

Բռնագաղթը կը սկսի . . .

ԱՆՄԵՂ ԶՈՀԵՐ

Ժամանակ, 1915:

Եղերավայր, դժոխաբոյր Թուրքիոյ խորերը:

Մենք երեք պատանիներ էինք, երեք տարբեր գիւղերէ բռնազաղթ: Թուրքերու եւ քիւրտերու կրօնքին եւ անոնց աւանդական սովորութիւններուն անծանօթ, նաեւ անոնց մոլեռանդութեանց ու անմարդկային կիրքերուն անտեղեակ, մեր ծնողներէն եւ մեր ընտանեկան խաղաղ ու երջանիկ միջոյրտէն ու միջավայրէն խլուած, մանուկ հասակի մէջ բռնադատուած էինք գառնարածներ դառնալ:

Այդ գիւղը քիւրտ եւ թուրք բնակիչներէ կազմուած, Պիլէճիք քաղաքէն քիչ հեռու փոքր աւան մըն էր:

Մեր սկզբնական օրերէն իսկ մեզի արգիլուեցաւ իրարու հետ տեսնուիլ, այն պատճառաւ թէ քիւրտերէն լեզուն սորվելու դժուարութիւն կրնայինք ունենալ: Բայց երբ մեր գառները հեռուն լեռներու ու ձորերու մէջ արածելու տանէինք, մենք անպայման զիրար կը գտնէինք, եւ սովորաբար կ'անդրադառնայինք մեր դժբախտ ճակատագրին, որմէ դժուար թէ խուսափելու ելք մը կարելի ըլլար նշմարել:

Ատեն ատեն մեր ծնողները յիշելով երկար ու անմխիթար կուլայինք. անոնց բացակայութեան կարօտը մեր մանուկ հոգիները կը ճմլէր: Կը տառապէինք շարունակ, եւ օր ըստ օրէ թուրքերու հանդէպ մեր ունեցած ատելութիւնը կ'աճէր ու կը զօրանար: Գիտէինք թէ մենք թշնամի ճիրաններու մէջ կը գտնուէինք. գիտէինք նաեւ թէ մեր կեանքը անոնց համար որեւէ արժէք չէր ներկայացներ: Վախով ու աղօթքով անկողին կը մտնէինք, վախի մոմտուքը մեզ երկար ատեն արթուն կը պահէր:

Մինչեւ այս աւանը հասնելնիս շատ չարչարանքներ ու մահեր տեսած էինք եւ հիմա ալ աննկարագրելի կոտորածներու մասին լսելով մեր ընկճուած հոգիները կը բորբոքէին ըմբոստանալու աստիճան:

Ժամանակ մը անցաւ այդպէս, մենք երեք խլեակներս ամենայն զգուշութեամբ ատեն ատեն կը հանդիպէինք, պատմելով իրարու մեր փորձառութիւններն ու յուսախաբութիւնները:

Կարճ ժամանակ մը ետք մեր երեքէն մէկը՝ Աւետիս, որ քիւրտերը Աւսօ կը կոչէին, յանկարծ աներեւութացաւ, մեր երկուքիս սրտերուն մէջ խարսխելով մահուան սեւ զգացումը:

Անոր անհետացման պատճառները անծանօթ կը մնային մեզի. դժուար էր անմիջապէս ստուգել թէ ի՞նչ դաժան բախտի հանդիպած էր: Թէպէտ քիւրտ պառւաւէ մը իմացեր էինք թէ՛ Աւսօին աղան թշնամի ունի եղեր, որը մօտակայ գիւղերուն մէկուն մէջ կը բնակէր. թէ՛ այս երկու քիւրտերը իրարու հանդէպ քինախնդրութեամբ լեցուած են. թէ՛ կանուխէն ուխտած են վրէժխնդրութեամբ փակել իրենց հաշիւը:

Նոյն ատեն գիւղացիներուն մէջ տարաձայնութիւն մը կը շրջէր թէ Աւտօն փախեր է. եւ կը փորձէին մեզի ալ այդպէս հաւատացնել:

Անցան շաբաթներ, բայց ոչ մէկ տեղեկութիւն մեր պատանի ընկերոջ ուր ըլլալու մասին:

Աշնանամուտ էր, օդը թէեւ արեւոտ բայց խայթող պաղ մը կար: Այդ օր երբ գառնարած ընկերոջս հանդիպեցայ՝ կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք, որոշեցինք երթալ դէպի այն գիւղը ուր մեր Աւտօն աղային թշնամին կը բնակէր: Բարձրացանք մեր դիմացի բլուրը, անոր կատարէն նշմարեցինք լիճ մը որ կանաչութիւնով շրջապատուած հայելիի մը կը նմանէր:

— Հայկազ, տես լիճը, բացազանչեցի:

— Երթանք հոն, պատասխանեց ան:

Պահ մը վերջ մենք մեր հօտին հետ արդէն հասած էինք այդ կանաչաւէտ արօտավայրը որ «արգիլուած գօտի» ըլլալու էր: Մենք հոն ոչ ուրիշ հովիւներու հանդիպեցանք եւ ոչ ալ մանր տաւարներու հետքեր տեսանք:

Մեր ոչխարները մայելով եւ գիրար հրմշտկելով՝ անհամբերօրէն կը փութային աւելի խիտ կանաչութեանց: Անոնցմէ ոմանք վազվզելով իրենց ուրախութիւնը կը ցուցադրէին: Այդ ըռպէին նկատեցինք որ խումբ մը այծեր բանէ մը խրտչելով ետ քաշուեցան: Անոնց այդ անբնական ընթացքը տեսնելով վազեցինք այնտեղ:

Հոգեւէն ցնցուեցանք մեր տեսածովը: Անգամ մը եւս մահուան զգացումը մեզ պաշարեց եւ մենք արձանացած մնացինք:

Հոն մեր աչքերուն առջեւ էր անգլուխ դիակը մեր տարաբախտ ընկերոջ՝ Աւետիսին:

Ո՞վ կրնայ երեւակայել այն հոգեկան ճնշումը որ մենք ունեցանք. ո՞վ կրնայ չափել մահուան սարսափի այն ահաւորութիւնը որ մեզ պատած էր:

Երկու պատանիներս ամէն կարելի միջոցներով փոս մը փորեցինք եւ մեր ընկերոջ գանկն ու փշրուած ոսկորները ամփոփեցինք այդ վտիտ փոսին մէջ, եւ իր հողակոյտին վրայ մանր քարերով շարահիւսեցինք հայ հաւատքին խորհրդանշը՝ խաչը:

Հակառակ մեր փոքր տարիքին մեր ընկերոջ եղերական մահը՝ մեզի զգացուց հայ ազգին բարեպաշտութիւնն ու անոր գերադասութիւնը, եւ մենք ալ աւելի դառնօրէն սկսանք ատել մեր միջավայրը:

Անգամ մը եւս մօտեցանք անոր վտիտ հողակոյտին եւ մեր ձեռքերը քարերէ շարահիւսուած խաչին վրայ դնելով ուխտեցինք հայ ապրիլ, եւ հայ մեռնիլ:

Այդ թուականէն անցեր են 44 տարիներ, բայց մեր տառապանքի ընկերոջ գերեզմանը միշտ իմ մտքիս մէջ է, եւ անոր հայու անարատ հոգին միշտ իմ հոգիիս առընթեր:

Ապրիլի այս սգատօնին, իմ հոգիէս քաղուած սոյն փունջ մը ծաղիկը խոնարհութեամբ ու երկիւղածութեամբ կը նուիրեմ բոլոր հայ նահատակներուն որոնք «մեռան բայց չկորան»:

«Պայքար», Ապրիլ 24, 1959

ԱՅՆ ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ...

Քիւրտիստանի լեռներուն մէջ եւ քիւրտերու հետ չորս տարի անբան անասունի պէս ապրելէ ետք, օր մ'ալ յանկարծ ապաստան կը գտնեմ Հայէպի Սապուրիսան կոչուած չէնքէ մը ներս, ուր հայ որբերը համախմբուած կ'ապրէին:

Հագիւ շրջապատին վարժուած՝ ինձմէ կրտսեր տղայ մը ինծի եկաւ ըսելու թէ՝ «Նոր տարին պիտի տօնենք խանդավառաւ տանքով ու մեծ խրախճանքով»:

Եկաւ նոր տարին, անհայր եւ անմայր տղաներէն ոմանք քիչ մը չուարած, կարծես չէին փափաքեր մասնակցիլ այդ նոր տարուան խանդավառութեան, քանի որ իրենց անարատ հոգին կը փնտռէր այն անձերը, որոնց սիրոյ պտուղներն էին, այն բացակայ հոգիները՝ որոնք կեանք չնորհած էին իրենց: Եւ մանկական տրամաբանութեամբ հարց կուտային մէկգմէկու, նաեւ մարդկային խղճին. «Ո՞ր են մեզ ծնողները»: Բայց պատասխան չէին ստանար: Մարդ կոչուած արարածին խիղճին ու էութենէն ներս բանտարկուած էր այդ հարցին ցնցիչ պատասխանը, ոչ ոք կը համարձակէր կեանքի այդ սեւ էջերը որբերուն առջեւ փռելու: Ամէն շուրթի վրայ կղպանք մը դրուած էր. վերապահութիւնն ու զգուշութիւնը երկնային սուրբ պատգամի մը պէս կը յարգուէին:

Ինչպէս շատերու, ինծի համար ալ այդ Նոր տարին հասարակ օրուան մը պէս եկաւ ու անցաւ: Արեւը ամէն օրուան պէս արեւելքի հորիզոնէն բարձրացաւ եւ ճամբորդեց դէպի արեւմուտք, իր ուղեւորութեան ընթացքին լոյս ու ջերմութիւն չնորհեց աշխարհին ու մարդոց, ապա՝ յոգնած ճամբորդի մը նման ինկաւ իր մօր գիրկը, իր մարմինն ու հոգին քիչ մը զօրացնելու համար:

Այդ Նոր տարին տօնելու եւ ուրախութեամբ դիմաւորելու որեւէ հիմնակէտ չգտայ, քանի այդ օրը որքան ալ որ կը փառաբանուէր, մեզ որբերուս համար հասարակ օրէ մը տարբեր չէր կրնար ըլլալ, երբ որբին՝ իր որբութիւնը մոռցնել կարելի չէր: Երբ որբ մը իր որբութեան սեւ օրերուն հետ շղթայուած կ'ապրէր եւ չունէր կարեկցող սիրտ մը, որ իր անհանգստութեան պահերուն ցաւակից ըլլար իրեն, ուրեմն ըսէ՛ք, ի՞նչ իմաստ կրնար ունենալ Նոր տարին:

Առանց ծնողքի, որբին համար Նոր տարին նոր վէրքի մը յայտնութեան պէս կուգար խոցոտելու անոր որբ հոգին: Այդ Նոր տարին իրենց հօր եւ մօր բացակայութիւնը կը յիշեցնէր, ահաւոր թուական մը, որուն տխուր յիշատակները քանդակուած էին իրենց էութեան խորը, եւ իրենց հոգին կը մղկտար:

Որբանոցի խնամակալութիւնը մարդկայնական ու հոգեբանական նուրբ ու բարեացակամ մօտեցումով խնամեալ յայտադիր մը պատրաստած էր, որբերուն մոռցնելու իրենց որբութիւնը:

Տօնուեցաւ այդ Նոր տարին երգ ու տաղով եւ մասամբ կերուխումով:

Սակայն հոգիս մնաց իր տխուր որբութեանը մէջ:

«Պաքար»

ԱՀԱՒՈՐ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Այդ ահաւոր թուականին, Աստուած իր բարութեան ու գութի երկնաւոր գահը լքած ու հեռացած էր կարծես. երկինքէն ո՛չ բարութիւն եւ ոչ ալ ողորմութիւն կը հասնէր այն բիւրաւոր հալածականներուն ու թշուառներուն, որոնք օրերով ու ամիսներով բռնագաղթի սեւ ճակատագրին մատնուած՝ կը թափառէին Քիւրտիստանի ամայի լեռներուն ու ձորերուն մէջ:

Չարը՝ իր զօրութեամբ՝ յաղթեր էր բարին: Սաղայէլը բազմեր էր Աստուծոյ գահին վրայ: Հայոց երկինքը ամենասեւ ամպերով վարագուրուած էր. ահեղագոյն փոթորիկներ կործաներ էին հայոց պապենական բոյները: Ու կարծես մոխրացած ու յիշատակի վերածուած էր ամէն յոյս . . . : Քանդուած էր հայուն օճախը:

Երկիր մը ամբողջ դժոխքի փոխուած էր. դուռ դրացի կերպարանափոխուած էին. մուրացիկ տաճիկը, որ հայուն ողորմութեամբն ու անոր հացովը սնունդ առած ու հասակ նետած էր, դարձեր էր ապերախտ անասուն մը, հեռու երախտագէտ զգացումէ. եւ բանականութենէ զուրկ բորենիի ախորժակով կը յօռտէր այն սիրտը, որ առանձին կարեկցութիւն ցոյց տուած էր իրեն հանդէպ:

Այդ սեւ օրերուն Քիւրտիստանի անսահման տարածութեան մէջ, բազմահարիւր հայ նահատակներու անթաղ գանկերը իրենց բազմաչարչար հուլթեան տառապանքը կը փափսային, անոնց այլանդակուած գանկերէն հոգիներ ցնցող մահերգ մը կը լսուէր այդ լուռ անապատին մէջ, ամէն մէկ հայ նահատակի մը գանկէն վրէժի ջրվէժ մը կը ժայթքէր առ ի բողոք երկրային եւ երկնային անարդարութեան դէմ: Եւ ապրող հայը իր կմախքացած հուլթիւնը պատրաստ էր յանձնելու մահուան գերանդիին, որ կ'ուշանար ու չէր գար: Քանզի ամէն տառապող հակ կը յիշէր անցեալը՝ իր ահաւորութեամբ, կը դիտէր սեւ ու տխուր ներկան՝ իր ահռելի պատկերով եւ ահուգողով կը լեցուէր երբ կը մտածէր անգուշակելի վաղուան մասին:

Այդ արհաւիրքի օրերուն հազարաւորներէ բաղկացած կարաւանի մը հարիւրի հափ վերապրող խլեակները մահուան ճամբաներէն, դժոխատեսիլ լեռներէն ու ձորերէն ճողոպրած, ձորի մը մուկ խորշին մէջ կանգ կ'առնէին հոն գիշերելու:

Եղբրակա՛ն թուական: Ահռելի՛ գիշեր: Գիշերներու ահաւորագոյնը . . . :

Այդ գիշեր սեւ խաւարը վիթխարի ահաւորութեամբ իր թեւերուն մէջ պարուրեր էր բնութեան բոլոր տարրերը:

Վերը երկինքին վրայ պլպլացող աստղերը սովորականի նման կը համբուրուէին, եւ ծերացած աստղեր, ասուպներու պէս թաւալգլոր, անհունին մէջ կ'իյնային . . . :

Ճշշիչ լուրթիւն մը կը տիրէր կարաւանին մէջ. փոշեթաթախ եւ քրտնաթոր հալածականներ օրուան յոգնութենէն ու քաղցէն ուժասպառ, այժմ խոր ու զգայազուրկ քունին յանձնուած էին:

Այդ պահուն յանկարծ տղու մը աղաղակը կայծակի նման կը շերտէր մթու-
թեան թանձրութիւնը, որոտումի մը պէս կը սարսէր լեռ, սար ու ձոր: Այդ
աղաղակը ծարաւի ու քաղցի, անյոյս տառապանքի ու մահուան ճիրաններուն
մէջ տուայտող ժողովուրդի մը ձայնն էր, որ առ ի բողոք ընդհատ ընդհատ կը
մըմնջէր ու կը մռնչէր: Հայ տղեկը մահազնաց ժողովուրդի մը ցաւն էր որ կը
հնչեցնէր այդ գիշեր: Ան կ'աղերսէր, կը թոթովէր, պաղատագին կը խնդրէր՝
«Մայրի՛կ, պուտ մը ջուր, մայրի՛կ, պո՛ւտ մը ջուր» . . . :

Սեպ լեռներն ու ձորերը արձագանգեցին տղուն աղաղակը. մայրը վերցուց
իր որդին, համբուրեց անոր այտերը եւ իր ցամքած աչքերէն երկու կաթիլ
արցունք բխեցուց: Տղեկը իր մօրը նայեցաւ. կարծես ըսել ուզէր՝ «Մայր,
արցունքը չի խմուիր . . . ես ջո՛ւր կ'ուզեմ, ջո՛ւր»:

Մայրը զգաց իր տղուն անյուսալի վիճակը, ան ոտքի ելաւ, շրջեցաւ կարա-
ւանին մէջ, ոտքի հանեց ողջերն ու կէս ողջերը, բոլորէն խնդրեց իր տղուն
կեանքը փրկող պուտիկ մը ջուրը. որմէ որ խնդրեց, «Ջուր հունինք», պատաս-
խանեցին: Վերադարձաւ իր տղուն քով, զայն առաւ իր բազուկներուն մէջ,
սեղմեց իր լուրծքին ու «Տղաս, քիչ մըն ալ համբերէ, ըսաւ, Աստուած պապան
մեզի պիտի օգնէ, մենք ամէն բան պիտի ունենանք»:

Հինգ տարեկան տղեկը շատ անգամներ լսած էր նոյնօրինակ յուսալից
խօսքեր. շատ անգամներ լսած ու լռած էր. բայց այս անգամուան ծարաւը ան-
տանելի էր. իր լեզուն բերնին մէջ սկսած էր կտոր մը այրող փայտ դառնալ.
կարծես ան չէկ երկաթի կտոր մըն էր այլեւս, որ կ'այրէր իր շրթները եւ իր
ամբողջ հոկթիւնը:

Ակնթարթ մը վերջ ան կրկին սկսաւ հառաչել. «Ջո՛ւր, պո՛ւտ մը ջուր»:

— Այո՛, մանչս, վաղը Աստուած երկինքէն շատ ջուր պիտի տայ մեզի,
պատասխանեց մայրը:

Բայց երկինքը իր բարիքներէն ցամքեր էր կարծես. օրերով ու շաբաթներով
ամպի ծուէն մը իսկ չէր երեւցեր այդ կապուտիկ երկնակամարին վրայ: Եթէ յդի
ամպեր հոն բարձրանային եւ օրհնեալ անձրեւը պահիկ մը տեղար, գուցէ շատ մը
ծաղիկներ իսկոյն չխամրէին:

Խեղճ տղեկը վերջին անգամ սրտայոյզ ճիշ մը արձակեց. «Ջո՛ւր, ջո՛ւր, մայ-
րի՛կ . . . ջո՛ւր . . . »:

— Աստուած պիտի տայ որդի՛ս, Աստուած պիտի տա՛յ, կ'ըլլար մօրը պա-
տասխանը:

Փոքրիկն Հայկ լսեց իր մօր պատասխանը, եւ մահուան թակարդին մէջ
բռնուած գոհի մը նման իր գերմարդկային ոյժերը ի մի հաւաքեց եւ գոռաց.

— Ես Աստուծմէ բան չեմ ուզեր . . . ան իմ ուզածներս երբեք չէ տուած
ինծի:

Ու լռեց: Լռեցին իրեն հետ շատ մը հնչունքներ, լռեցին նաեւ ճշացող բոլոր
ծղրիթները: Այդ զարհուրելի լռութենէն միայն իր մայրը սոսկաց. ձեռքը իր
որդիին ճակտին տարաւ, հաստատեց որ ան դեռ կենդանի էր: Ոտքի ելաւ ու
կարաւանէն հեռացաւ:

Մայր էր: Մայրութիւնը գոհողութիւն եւ նուիրում կը պահանջէր: Հայկուհի
իր մանչը իր քամակին կապած կարաւանէն կը հեռանար. ան կը մտածէր, թէ
քանի դեռ իր որդին կենդանի էր պէտք էր որ ջուր գտնէր. ու այդ ահաւոր մու-
թին մէջ բարձրացաւ սարերը, ամէն մէկ քարի խոռոչ շօշափեց, այն յոյսով թէ
մի գուցէ փրկարար ջուրը պիտի գտնէր:

Ան յուսաց, թափառեցաւ, բայց կաթիլ մը ջուր չգտաւ:

Յոգնած եւ ուժասպառ քարի մը ծայրին նստաւ եւ միայն ա'յն ատեն նշմարեց որ լիալուսինը հեռաւոր բլուրի մը կողերէն վեր կը մագլցէր. մասամբ ուրախացաւ: Եւ ուզեց իր ուրախութեան մասնակից ընել իր որդին, մեղմ ու զգուշաւոր ձայնով մը ըսելով անոր. «Հայկ, տղա'ս, նայէ՛ սարին ետեւէն լուսինը ելաւ»:

Հայկ չպատասխանեց: Հայկուհի խորհեցաւ թէ հաւանական է որ ան քնացած էր: Լուսնի լոյսէն օգտուելով լեռնային կածան մը գտաւ եւ այդ կածանին հետեւելով հասաւ բլուրի մը ստորոտը. իսկոյն ապառաժներու բոլորակ մը նշմարեց հոն: Քայլերը արագացուց եւ երբ հոն հասաւ, ուրախութեան ճիչ մը արձակեց. վերջապէս փրկարար ջուրը գտած էր: Հայկը, զոր իր գօտիով քամակին կապած էր, քամակէն վար իջեցուց. ձեռքերը տարաւ անոր ճակտին, իր տղուն ճակատը կտոր մը սառ ըլլար կարծես, անոր թեւերը, ոտքերը ձիգ ու կարծր էին:

— Հայկ, տղա'ս, Հայկ, արթնցիր որդի'ս, Աստուած մեզի ջուր շնորհեց, առա՛տ ջուր, արթնցիր եւ առատ առատ խմէ:

Մինչ Հայկուհի պաղատագին այս խօսքերը կ'ողողէր իր որդիին, քանի մը քայլ անդին խուլոտ ու սարսափազդու ձայն մը գինք կ'ահաբեկէր. այդ ձայնը անծանօթ չէր իրեն, այդ ձայնը անգուլթ ճէնտէրմէին ձայնն էր:

Հայկուհին կարճ ժամանակին մէջ շատ մը միջոցներ գործածեց իր որդին կեանքի բերելու, բայց Հայկ չարթնցաւ, անոր ներքին կրակը այրեր ու մոխիրի վերածեր էր իր ծաղիկ սիրտը:

Հայկուհի նշմարեց որ ահուելի ստուեր մը իրեն կը մօտենար: Վերցուց իր անկենդան որդին եւ պահ մը վարանելէ ետք, մահը նախընտրեց:

Յաջորդ առաւօտ քիւրտ հովիւներ Հայկին ու իր մօրը դիակները հորէն դուրս հանեցին:

«Պայքար», Ապրիլ 24, 1964

ՍՈՒՐԻ ՈՒ ՍՈՎԻ ԶՈՀԵՐԸ

Անբախտ մայր մը իր չորս զաւակներով մօտ երկու ամիս մահուան ձորերու եւ անջուր անապատներու մէջէն կարաւանին հետ քալեր ու հասեր էր Շաշըկա կոչուած քրտական գիւղ մը:

Տեսեր ու ապրեր էր մարդ կոչուած զազաններու անասնական բոլոր անգթութիւններն ու անասանելի բարբարոսութիւնները: Քանի՛ քանի՛ անգամներ կողոպտուեր, քանի՛ քանի՛ անգամներ մայրական գրկէն ձագուկները խլեր ու տարեր էին եւ ամէն անգամին աւելի մեծ փրկագին պահանջեր էին իրմէն, իր անուշիկ մանկիկները «ազատ» արձակելու:

Հէք կնոջ աչքերը յաճախակի արտասուելէն ցամքեր էին . . . : Երբ զազանատիպ մարդիկ կրկին եկեր ու տարեր էին իր երկու մանչ զաւակները, լալու եւ արտասուելու փորձ մը ըրած էր, բայց ցամքած աչքերէն կաթիլ մը արցունք անգամ չէր հոսած: Ալ աւելի իր սիրտը ճմլուեր էր. այն ատեն անյոյս ճիչ մը եւ «Ա՛խ Աստուած իմ, ըսած էր, մահը հազար անգամ նախընտրելի է քան այս դաժան կեանքը»: Բայց յետոյ միտիթարուելու համար աւելցուցած էր. «Թէպէտ ճակատագիր է, որուն պէտք է համակերպիլ»:

Օր ցերեկով խլուած պատանիները կէս գիշերուան խաւարին մէջ թուրք ասքեարներու հսկողութեան տակ ետ բերուած էին:

— Ահա շոճուխներդ, հայտէ, տո՛ւր ինչ դրամ ու զարդեղէն որ ունիս, թէ ոչ . . . սպառնացեր էր թուրքը:

Տարաբախտ կիներ սկիզբները հաւատացեր էր թէ փրկագին վճարելով այդ սպառնալիքը ա՛լ պիտի չկրկնուէր: Եւ տուեր էր դրամը, իր ոսկի օղերը, բոլոր ոսկեզօծ ու արծաթաձոյլ զարդեղէնները, այնպէս որ ան բացարձակապէս պարպուեր ու սնանկացեր էր: Եւ ինչ որ ունէր այժմ՝ այդ ալ ծաւալուն վերմակ մըն էր, եւ յետոյ Աստուծմէ իրեն տրուած կենդանի շունչը:

Սակայն տակաւին իր գլխուն վերեւ կեցած էր ճէնտերմէն եւ անհամբեր իր աւարին կը սպասէր միշտ կրկնելով «եա հարիֆ, տղոցդ ազատութեան համար ինչ որ ունիս տո՛ւր, շուտ ըրէ՛»:

Քաղցէն ու ծարաւէն հալումաչ, տառապանքի վիթխարի ծանրութեան տակ յոգնած ու այլակերպ հայ մայրը, պահ մը մոռցած ամէն սպառնալիք, հեզնելով ու արհամարհելով անգամ մահուան սարսափը, իր ձայնին ամբողջ ոյժովը յանկարծ բացազանչեց.

— Էֆէնտի, այս քանի հարիւրերորդ անգամն է որ կը կողոպտուինք, մեր եղբայրներն ու ամուսինները եաթաղաններով կոտորեցիք, գրաւեցիք մեր տուններն ու դաշտերը, այգիներն ու այլ կալուածները, մեզ մեր հարստութիւններէն մերկացուցիք. անխիղճներ, Աստուծմէ վախցէք, քիչ մը կարեկցութիւն ցոյց տուէք, չէ՞ որ դուք ալ կին ու զաւակներու տէր էք. եթէ ձեր սիրելիները այսպիսի թշուառ վիճակի մը մատնուէին, ի՞նչ վերաբերում ցոյց պիտի տայիք հանդէպ մարդոց եւ ձեր Ալլահին:

Թէեւ Ճէնտէրմէն համոզուած էր թէ խեղճ կ'ինը տալիք որեւէ աւար չունէր, բայց ինք իր աչքը սեւեռած էր փոշեծածկ վերմակին վրայ: Հէք որբեւայրին եւ իր որբուկները, գիշերուան ցուրտէն ու ցողէն պատսպարուելու համար այդ վերմակին տակ կ'ծկուած էին, սովի ու մահուան անհանգստութիւնն ու վախէն դողդողալով:

Թուրքէն կարեկցութիւն ու գութ ակնկալելը այնքան միամտութիւն էր որքան գրաստի տրամաբանութեան վստահիլը:

Ճէնտէրմէն կրկին խօսելով՝ «Անմիտ ու անհաւատ կ'ին, եթէ քու զարդեղէններդ եւ պահուած դրամդ անմիջապէս ինծի չյանձնես, այն ատեն այդ վերմակդ եւ երկու մանչերդ զորովէն կը տանիմ», սպառնացեր էր:

— Կը հաւատամ, յարեց կ'ինը, թէ որեւէ տաճիկ աւելի անգութ է քան վայրենի բորենին, աւելի անսիրտ՝ քան յովազն ու վագրը, եւ աւելի անխիղճ՝ քան սոված գայլը: Նաեւ կը հաւատամ թէ վերը Աստուած մը կայ, որ ի վերջոյ ձեզ պիտի պատժէ, ձեր անմարդկային բոլոր արարքներուն համար: Ինչու որ գրուած է թէ «Սուր վերցնողը սուրով պիտի իյնայ»: Կը հաւատամ ի վերջոյ թէ պիտի չկրնաք հայր բնաջնջել: Հայր պիտի ապրի, հայր անմահ է:

Ճէնտէրմէն սաստիկ բարկութենէն նախ խնդաց, ապա այլալից ու շուարուն վիճակ մը ունեցաւ. բայց ի վերջոյ զայրալից ձայնով մը՝ «Կեալորն գրգի, ի՞նչպէս կը համարձակիս այդքան նախատինք ու պարսաւանք նետել երեսիս, ես պետութեան գինուորն եմ, եւ պետութեան օրէնքն ու հրամանն է որ կը գործադրեմ: Ուրեմն ըսէ՛, այդ ի՞նչ համարձակութիւն է հը . . . տո՛ւր սա վերմակը»:

Ակնթարթ մը ետք, «պետութեան հրամանով» թուրք գինուորը խեղճ կնոջ միակ հարստութիւնը — վերմակը — քամակին կապած, երկու մանչերուն ալ ձեռքերը կալ ու կապ գանոնք քաշքշելով իր աւարին հետ կը հեռանար:

Անտէր ու անօգնական կ'ինը, իր սրտէն զարնուած եղնիկի մը նման, հողին վրայ կը տապալկէր յուսահատօրէն անվերջ մրմնջելով. «Ո՛վ երկնաւոր Տէր, եթէ տէր պիտի չըլլայիր մեզի, ինչո՞ւ ստեղծեցիր: Մենք ալ ժողովուրդ էինք, բարի ու աշխատասէր, ատեն մը փառքի ու փառապսակներու տէր ազգ էինք. քու որդիդ աշխարհ եկաւ, սէր ու խաղաղութիւն քարոզեց. ընդունեցինք իր խօսքերը, սիրեցինք մեր դրացիները. եւ մեր սուրբը իրենց պատեաններուն յանձնեցինք: Ապրեցանք ու գործեցինք Յիսուս Քրիստոսի անունով, եւ անոր վարդապետութեան համար անթիւ ու անհամար զոհեր տուինք: Տէր, միթէ մեր տուած զոհերը բաւական չէի՞ն որ քու հսկողութիւնդ ու հովանաւորութիւնդ տակաւին կը գլանաս մեզի: Գթա՛, Տէր, այս հայրենագուրկ ծառայիդ եւ ցոյց տուր անոր յաւիտենական հանգիստի եզրը . . . »:

Լռեց: Բայց այժմ կը մտածէր իր գաւազներուն անորոշ ճակատագրին վրայ: Երկա՛ր, շատ երկար ատեն անարցունք հեկեկաց, ոչ մէկ միխթարութիւն ստացաւ: Ա՛լ գրեթէ լուսաբացին մօտ էր. ակամայօրէն ու բնազդական վախով մը իր ձեռքը երկարեց իր փոքրիկ աղջկան, որ պահ մը առաջ անչնչացեր էր. իսկ մեծը, որ վեց տարու էր, այն ալ գիշերային ցուրտէն ու քաղցէն մաշած ու սպառած, ծա՛նր, ծա՛նր կը շնչէր տակաւին:

Սարսափազդու գիշերը իր չար յիշատակներով պատմութեան անցեր էր: Առաւօտ էր եւ արեւը իր կենսատու ճառագայթները տարածեր էր դաշտին տարածութեան վրայ: Կարաւանին վրայ թառած եղեամբ սկսած էր հալիլ: Տարագիրներէն ոմանք իրենց սաւանները արեւին դէմ բռնած էին, եւ ոմանք ալ հեռաւոր մացառներուն մէջ փնտռուած կը կատարէին: Պահ մը ետք, երկու կ'իններ եկած էին որդեկորոյս մօրը իմացնելու թէ՛ իրենք տեսած էին երկու մանչերու արիւնաթաթախ դիերը: Եկած ու տեսած էին որ դժբախտ հայ մայրը, իր երկու

փոքրիկներուն հետ սուրի ու սովի սարսափէն ու կսկիծէն, յաւիտենապէս փակեր էր իր աչքերը այս աշխարհի բարբարոսութեան ու ապականութեան դէմ:

Մոռնալ սուրի ու սովի մեր զոհերը եւ ներել թուրքին, այդ պիտի ըլլայ մարդկութեան կողմէ ամենածանր նախատինքը՝ նետուած մեր լուսաւոր ճակատին:

«Պայքար», Ապրիլ 24, 1971

ԱՆԱԽԱՐՏ ԱՂՕԹՔ ՄԸ

Գարուն էր: Բայց ի՛նչ ահաւոր ու արիւնոտ դարուն: Թէպէտ, տակաւին քանի մը օր առաջ Ս. Զատիկի տօնակատարութիւն կար. սիրտեր ու հոգիներ ուրախ ու զուարթ, իրենց հոգեբուխ աղօթքներով փառաբաներ էին մեծ Փրկչին՝ Յիսուս Քրիստոսի Յարութեան տօնը:

— Փա՛ռք երկնաւոր հօր, եւ հազար փա՛ռք որդին Աստուծոյ որ խաղաղութեան յոյսն ու լոյսը շնորհեց մեր անտէր աշխարհին: Այսպէս մտածելը ու աղօթելը էր հայ շինականը, որ հաստատաբուն արմատներով փարած կը մնար իր հայրենի հողին եւ իր Սուրբ հաւատքին:

Գարուն էր: Գարնան պարզ ու պայծառ գիշեր. երկինքի կապոյտին վրայ պլպլացող բիւրաւոր աստղերը հատիկ, հատիկ կարելի էր համրել: Իսկ լիալուսնի հրապուրիչ շողերը, թղթածածկ լուսամուտէն ներս թափանցած, կը լուսաւորէին այն պարզ ու անզարդ սենեակը, ուր մայր մը իր չորս ձագուկները աղօթքի կը պատրաստէր:

Գարուն էր: Բայց ի՛նչ անիծեալ դարուն:

Օր մը առաջ գիշերով, գազանացած թուրքեր մեծ խրախճանքով թալաներ ու կոտորել էին գիւղին բոլոր երեւելի անձինք եւ տասնըհինգ տարեկանէն վեր եղող բոլոր այր մարդիկը: Մնացորդացը մահուան սարսափի երկրաշարժին ծանր եւ աղիտալի ցնցումներուն եւ անորոշութեանց առջեւ զգայազիրկ, կիսովին չլմած, իր արիւնաթաթախ սիրտը կը խնամէր:

Գուշակելու պէտք չկար թէ ազգ մը ամբողջ մահուան դատապարտուած էր, քանի որ անասանօրէն փարած կը մնար իր հայրենի հողին եւ իր սուրբ կրօնքի փրկարար հաւատքին:

Տառապանքի ու թշուառութեան եւ թրքական գեհէնին մէջ անգամ հայը իր հաւատքէն չհեռացաւ: Ան փարած մնաց իր երկնաւոր հօր գութին ու արդար վճիռին: Միշտ հաւատալով թէ իր ցաւին դարման հայթայթող Աստուած մը կար եւ միայն Ան կրնար իր վիշտն ու տառապանքը մեղմացնել:

Ահա հայ մայր մը, բիւրաւորներէն մէկը, անօգնական, թշուառութեան ու տառապանքի ծանր լուծը իր ուսերուն, որ առիթ չէր փախցնել իր խօսքը յղելու իր բարի ու արդարադատ արարիչին: Միշտ պաղատագին այդ աղերսը կը սկսէր հետեւեալ կերպով.

«Ո՛վ երկնաւոր Հայր, քու անունդ Սուրբ ըլլայ, այժմ եւ յաւիտեան: Ահա հոս քեզի կը դիմեմ, քանզի միայն դուն կրնաս գուշակել մեր դժբախտ ազգին գլխուն տեղացող այս նոր աղէտին ահաւորութիւնը: Բոլ զօրութեանդ ու անվախճան գթութեանդ կ'ապաւինինք, Տէր . . . : Տե՛ս, հայ նահատակներու արիւնը մինչեւ երկինք ժայթքեց: Արիւն կայ արեւին, լուսնին եւ աստղերուն վրայ: Արիւն կայ մեր բարեբեր արտերուն վրայ, արիւն կայ ձորերուն մէջ, լեռներուն վրայ, մեր այգիներու պտղածառերուն վրայ. ամէն հայ տան սեմին վրայ ու տունէն ներս. արիւն կայ եկեղեցիներու սուրբ խորաններուն եւ հոն լոյս

սփռող Յիսուս մանուկի պատկերին ու անոր անմեռ էություն վրայ: Քու մէկ հրամանովդ չար մտայնութիւնները կը սանձուին, կը հաւատամ թէ քու կամքիդ առջեւ արիւնարբու գազանները իրենց չար ախորժակները պիտի զսպեն:

«Բարին Աստուած եւ արդար դատաւոր, միայն դուն գիտես թէ քանի, քանի դարեր հայ ազգը պաշտպան կեցաւ Քու մէկ հատիկ որդիիդ կրօնքի սկզբունքներուն, Անոր Սուրբ անունին համար բազմաթիւ տարիներով նահատակուեցաւ իր հանձարեղ զաւակները անողորմ մարդոցմէ սարսափելի խոշտանգումներով մարտիրոսացան: Միթէ՞ միակ մեղաւորը հայ ազգն է, որ յաճախակի կոտորածներն ու թշուառութիւնը միշտ բաժին եղած են իր առօրեայ կեանքին: Կ'աղաչենք, Տէր, քիչ մը գուժ եւ երկնային արդարութենէն մասունք մը, մեր ազգին ալ շնորհէ՛ . . . որը կարծես ուշացեր է . . . »:

Խեղճ կին, դեռ շատ ըսելիքներ ունէր որ չկրցաւ լրացնել. ճէնտէրմէներ դուռը փշրած ներս խոռոչէն . . .

— Մարդդ ո՞ր է, իր անունը հոս թողութիւն վրայ գրուած կայ. ինքը ո՞ր է . . . ո՞ր է թաքստոցը . . . չուտ ըսէ՛ չուտ . . . կը գողային ամբարտաւան թուրքեր:

Խեղճ ու անտէր հայ կինը հոգածու արծիւի մը պէս իր չորս ճագուկները թեւերուն տակ առած զայրացկոտ ձայնով մը ըսաւ.

«Մարդս հեռաւոր երկիր մը գնաց . . . այս փոքրիկներուն հաց ճարելու. միթէ դուք տուն եւ զաւակներ չունի՞ք. գացէք ձեր տուները, ձեր զաւակներուն . . . թէ ոչ Աստուծոյ արդար ու խիստ պատիժին կ'արժանանաք . . . »:

Կողոպտիչները ամէն բան հաւաքեցին եւ հեռացան:

Սարսափի պահէն ետք, ան կրկին կը զաւակներուն հետ ծնրադիր իր փրկարար աղօթքին վերադարձաւ, այս անգամ իր ձայնը երկինք հասնելու չափ բարձր:

«Արարիչ մեր, եւ թագաւոր երկնի ու երկրի. անշուշտ ամենատես աչքերովդ տեսար թէ կողոպտիչներ տարին, տարին ամէն բան, նոյնիսկ մեր պատառիկ մը հացը. ըսէ՛, Տէ՛ր, երբ այս մանուկները հաց խնդրեն, ի՞նչ տալու եմ որ սովէն ու մահէն փրկուին . . . ինչո՞ւ թողուցիր որ գազանները մեզ մեր հացէն զրկեն . . . մինչեւ ե՞րբ գողերն ու մարդասպանները անպատիժ պիտի թողուս, Տէ՛ր . . . »:

Ձէնքի յանկարծական պայթիւն մը խեղճ կնոջ աղօթքի շղթան փշրեց: Սրտէն զարնուած եղնիկի մը նման արիւնաթաթաւ գետին ինկաւ ան: Անխիղճ թուրքեր վերադարձած էին իրենց խնճոյքը շարունակելու: Հայ կինը ինկաւ. միակ ժառանգը որ իր զաւակներուն կը թողուր վրէժի ոգին եւ անաւարտ աղօթքն էր:

* * *

Աղօթքն անոր գնաց երկինք,
Հոն էր Աստուած, լո՛յս գեղեցիկ,
Քովն էր նստած խաչեալ որդին,
Փշէ պսակն իր սուրբ ճակտին:

Աստուած ըսաւ, — Ախ իմ որդի,
Մարդիկ ինչո՞ւ կ'ըլլան գերի
Չար սատանին, չար ոգիին . . .
Ու չեն անսար մեծ օրէնքին:

Որդին ըսաւ,— հա՛յր գթառատ,
Մարդիկ այնտեղ կ'ապրին անհաշտ . . .
Տկարն անվերջ կը խոնարհի
Որ զօրեղը իշխէ՛, ապրի . . . :

«Պաշար», Ապրիլ 22, 1978

ԱՆՍԻՐՏ ՕՍՄԱՆԸ

Օսմանը խարազանը կը շաչեցնէր եւ հայհոյելով կը գոռար. «Կեալունէ՛ր, կանգ մի՛ առնէ՛ք, քալեցէ՛ք, քալեցէ՛ք, թէ ոչ խարազանը ձեր մարմիններուն կը փակցնեմ»:

Երկու ամիս անհուն չարչարանքներով քալեր էին. սկիզբը կարաւանը հսկայ ամբողջ մը կազմուած էր, իսկ այժմ յոգնած, կիսամեռ կիներէ ու մանուկներէ կը բաղկանար, որոնք «Տէ՛ր, օգնէ՛ մեզի» յաճախ մրմնջելով, իրենց չարատանջ մարմինը որպէս անպէտ բեռ կը քաշկուտէին: Երբեմն իրենց հոգին կ'ըմբոստանար եւ դժկամակութիւն կը յայտնէր իր անպէտ պատեանը կրելու: Այն ատեն կրկին կը լսուէր «Տէ՛ր, օգնէ՛ մեզի» տխրագին աղերսանքը, որմէ յետոյ նոր չունչ եւ աւելն ստացած՝ կարաւանը կը շարժէր, յենելով այն զօրութեան որ հաւատքէն կուգար:

Այդպիսի օր մը, արեւածագէն մինչեւ միջօրէ քալեր էր կարաւանը: Տրտունջ, գանգատ ու անէծք կը թորէր բիւրաւոր շրթներէ: Յուլիսի կիզիչ արեւին խանձող շողերը սուր դանակի պէս կը խրէին կիսամերկ մարմիններէն ներս, այրելով աքսորականներու մորթն ու ոսկորը:

Պառաւ մամիկ մը, թոռան վտիտ մարմինը իր քամակին կապած, ընդհատ ընդհատ կանգ կ'առնէր՝ քչիկ մը հանգստանալու: Անսիրտ Օսման կը մտրակէր իր ձին եւ խարազանը անգթօրէն կը շաչեցնէր խեղճ ու անօգնական մամիկին ու թոռան արդէն կիսամեռ մարմիններուն վրայ, մինչ կը լսուէր. «Տէ՛ր, օգնէ՛ մեզի, կամ մեր հոգին առ՝ ազատինք այս դժոխքէն»:

Խեղճ կին, բիւր անգամ աղերսեր էր առ երկինք, առ Աստուած եւ իր հաւատքի առաքեալին՝ Քրիստոսի, եւ կարծես ամէն անգամ ալ քչիկ մը ոյժ ու եռանդ ստացեր էր: Արդեօ՞ք պարզապէս քիչ մը աւելի չարչարելու համար էր որ մահը իրեն չէր մօտենար:

Ահա, աղաչական ու նուաղուն ձայն մը կը հասնէր իր ականջին. «Մեծ մամաս, ջո՛ւր . . . կը . . . խեղդուիմ . . . »: Եւ անմիջապէս յետոյ՝ «ա՛խ . . . » հառաչանք մը: Պառաւը զգաց թէ այդ «ախ»ը իր թոռան վերջին խօսքն էր, անէծքով լեցուն շունչ մը, կտակը. վրէժի ահեղագոչ ձայն մըն էր, որ յաւիտեան պիտի ղօղանջէր մարդկային քարացած խղճին դէմ:

Ժամեր ետք, բլուրի մը մօտ կարաւանը կանգ կ'առնէր: Բարեխիղճ կիներ օգնեցին պառաւին որ իր մեռելը թաղէր: Հագիւ թաղման արարողութիւնը վերջացած, անսիրտ Օսմանը սկսած էր կրկին շաչեցնել իր մահացու խարազանը, մինչդեռ պառաւը կը մտածէր իր թոռան հողակոյտին վրայ խաչ մը գետեղել: Բայց Օսման հո՛ն էր, հողակոյտին վերեւ, աղիտաբեր ուրուականի մը նման:

Մահամերձ պառաւին մարմնին վրայ չկար տեղ մը գոր այդ ցաւատանջ ու սարսափազդու խարազանը վիրաւորած չըլլար: Երբեմն ցաւի ու մորմոքի ահաւորութիւնը զայն կը մղէր զառանցանքի:

— Ա՛խ, Աստուած իմ, դուն ինքդ այնքա՛ն բարի ու գթոտ, ինչպէ՞ս կրնաս հանդուրժել թուրքին անհաշիւ չարագործութիւններուն, անոր նենգամտութեան եւ անթիւ ու անաւոր ոճիրներուն՝ որոնք իր գոյութենէն ի վեր իր կեանքին ու գործունէութեան մաս կազմած են:

— Տէ՛ր, եթէ քու ամենակարողութեանդ մէկ հազարերորդն ունենայի եւ արժանի ըլլայի քու ներողամտութեանդ, հաւատա՛ որ այդ ոճրագործները գեհե՛նի կրակներուն կը յանձնէի:

— Մեղա՛յ Տէր, հազար անգամ մեղայ, խօսքերս մեղք մի՛ համարեր: Տէ՛ր, գիտցիր թէ տաճիկին եաթաղանը մեր ծաղիկ երիտասարդութիւնը հնձեց: Մեր սիրելիները եկեղեցիներու մէջ բանտարկելով՝ չարչարեց ու ապա կոտորեց զանոնք: Անասնական կիրքերով մեր սրբավայրերը սրբապղծուեցան: Մեր բիւրաւոր անմեղ մանուկները գետերու մէջ թափուեցան: Արդ, եթէ վրէժի ոգին արթնցած է ու անէծք կը ժայթքէ մեր դարաւոր թշնամիին վրայ, Տէ՛ր, այդքանը մեղք մի՛ համարեր, այլ խղճա՛ մեզի ու գիտցիր թէ այսքան ցաւ ու տառապանք ոչ մէկ ատեն, ոչ մէկ ազգի բաժին ինկած է:

«Ո՛վ երկնաւոր հայր, միթէ քու օրէնքդ ու պատուէրդ չէ՞ որ մարդիկ հաշտ ապրին այս երկրագունդին վրայ: Սակայն երբ օրէնքդ ու պատուէրդ կը բռնաբարուին արիւնարբու մարդոց կողմէ, ո՞վ պիտի պատժէ զանոնք: Տէր, մի՛ ուշացներ արդար պատիժդ: Տէ՛ր, օգնէ մեզի»:

Օսման խարազանի քանի մը հարուած եւս իջեցուց՝ արդէն անշնչացած խեղճ մամիկին մարմնոյն, եւ հայհոյելով հեռացաւ:

«Պայքար», Ապրիլ 21, 1979

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԱՅՆ ՍԵՒ ՕՐԵՐԷՆ

«ԽԱԶ, ՕԳՆԵԱ՝ ԻՆՁ»

Աքսորեալներու կարաւանը յոգնութեան ու տառապանքի ծանրութեան տակ կ'ըսէր, հազիւ իր էութիւնը կը քաշքշէր փորձելով յառաջանալ լերան ստորոտէն, ուր տարածուող տատասկներ եւ խիճեր կը խոցոտէին բոկոտն քալող տառապեալներու ոտքերը:

Յանկարծ խլրտում մը, իրարանցում մը, եւ՝ լացուկոծ, անէծք ու աղօթք միախառնուած որոտումի նման կը պայթէին: Զապտիւ մը գտած էր անմեղ զոհ մը եւ կը ստիպէր որ ան հետեւի իրեն:

Ինչպէս որ դայլ մը ոչխարներու հօտէն կը յափշտակէ գառնուկ մը եւ խեղճ ու անօգնական իր զոհին կոկորդէն փակած կը տանի, այդպէս ալ վայրագ զապտիւն կը յափշտակէր յոգնած ու սպառած հայորդի մը, որ կանացի զգեստներով ծպտուած՝ կարծած էր թէ պիտի կրնար բնաջնջումէ ազատուիլ: Ոստիկանը թոպի հարուածներով կը ստիպէր որ իր զոհը բաժնուի կարաւանէն եւ լեռնէն վեր մագլցի իրեն հետ:

Երիտասարդ զոհը կը նախազգար մահը իր ստացած սարսափելի հարուածներուն տակ:

— Խնզիր կեալուր, կը գոռար զապտիւն, ինծի շատ նեղութիւն կուտաս. քալէ՛, քալէ՛, որ տեսնես թէ խաչդ ու սուրբ հաւատքդ ի՞նչ կ'արժեն:

Անգէն ու անօգնական հայորդին կը դիմադարձէր. «Հէ՛յ, աւանակ, անսիրտ արարած, մարդախողտող գազան, քեզի ի՞նչ վատութիւն ու թշնամութիւն ըրած եմ որ զիս Յիսուսի չարչարանքին ու դառն ճակատագրին արժանացնել կ'ուզես: Զէ՞ որ մէկ է Աստուած եւ բոլորիս ալ Աստուածն է Ան: Դուն խիղճ չունի՞ս, դուն Աստուած չունի՞ս. իմ գոյութիւնս ի՞նչ վնաս կուտայ քեզի»:

Զապտիւն կը կրկնէր իր հրամանը թոպի հարուածներով, եւ միշտ գոռալով՝ «Լեռն ի վեր, խնզիր կեալուր, լեռն ի վեր»:

Հայորդին աչքերը յառած դէպի երկինք՝ կ'աղերսէր առ Աստուած որ խափանէ այդ չար ոգին:

«Տէր, օգնէ՛ ինծի. եթէ կամքդ է որ քեզի համար զոհուիմ՝ յայտնէ ինծի, եւ սակայն, ես ալ միածին որդիիդ նման կ'աղաչեմ որ այս դառն բաժակը ինձմէ անցնի, մեղա՛յ, մեղա՛յ»:

Թուրքը աւելի կատղած հարուածները կ'իջեցնէր իր զոհին վրայ եւ անդադար կը գոռար՝ «Քալէ՛, խնզիր կեալուր, քալէ՛»:

Խեղճ հայորդին կիսափուլ մարմնով մերթ գետին կը տապալէր, կ'ելլէր ու կրկին կ'իյնար: Ու երբ մեծ դժուարութեամբ ոտքի ելլէր, ամէն անգամ փառք կուտար Աստուծոյ, եւ կարծես կը փորձէր համակերպիլ իր դաժան ճակատագրին:

Կարաւանը հարկադրուած էր շարունակել իր մահերթը: Ժամանակէ մը ի վեր գազանն ու իր գոհը տեսողութենէ հեռու կը մնային:

Զապտիէն՝ գէնքը ուսին՝ հեռուէն երեւալով կուգար: Երբ ան իր ազգակից ժանտարմաներուն միացաւ, յոխորտանքով սկսաւ պատմել իր «քաջագործութիւնները» եւ այնքան բարձրաձայն՝ որ խուլերն անգամ կրնային լսել: «Իր ոսկորները ջարդ ու փշուր ըրի, լանջէն կախուած խաչին հետ, կ'ըսէր շնական հպարտութեամբ, հէրիֆը մինչեւ վերջին շունչը հաւատաց թէ խաչը գինք պիտի փրկէ եւ անոր վերջին խօսքը եղաւ՝ «Ուաչ, օգնեա՛ ինձ»:

«Պայքար», Ապրիլ 1983

ԷՋ ՄԸ ԵՂԵՌՆՆԻ ՕՐԵՐԵՆՆ

ՏՂԱՔ, ԴԵՌ ՈՂՋ ԵՄ...

Յունիս ամսուան մէջ էր: Մունետիկը՝ փողոց իջած՝ կը պոռար. «Ձեր տունէն էլէ՛ք եւ դաշտ իջէ՛ք, ա՛յս է պետութեան հրամանը»:

Գիւղին բնակիչներուն միայն մէկ մասը իր տունը լքելով հաւաքուեցաւ Նախարատեղ կոչուած վայրը:

Լսած էի թէ՛ Խարբերդէն Սամիսատ վեց օրուայ ճամբայ էր, մինչդեռ մեր կարաւանը դարձդարձիկ ճամբաներով, սար ու ձոր, դաշտ ու անտառ կոխ-կռտելով երկու ամիսէն կը հասնէր այդ համանուն քաղաքը, ուր դանդաղընթաց գետը իր հանդարտ հոսանքովը կը շարունակէր իր յաւիտենական երթը:

Աքսորի սկզբնաւորութեան կարաւանը կը բաղկանար աւելի քան հինգ հարիւր հոգիներէ, Սամիսատ հասնողներու թիւը ատոր մէկ հինգերորդն էր. վերապրողները հոն կը միանային բազմաչարչար ուրիշ աքսորեալներու:

Յոգնած ու տանջուած աքսորականները հազիւ տեղաւորուած՝ ժանտարմաներ հետախուզութեան եւ աւարառութեան կը սկսէին: Անոնք եօթը տարեկանէն վեր տղաքը քաշկռտելով կը տանէին զօրապետին քով, որ կանթեղի լոյսին տակ կը հարցաքննէր զանոնք, ստուգելու համար թէ որքան «փրկագին» կընար կորզել, իր զոհը փճացնելէ առաջ:

Պատանիներէ բաղկացած խումբ մը, գետեզերքին մէկ մուրթ անկիւնը տեղ գրաւած անյոյս ու անտէր, մահուան սարսափով կլանուած՝ զօրապետին քով տարուելու համար իր կարգին կը սպասէր. անոնցմէ միայն ոմանք համարձակեցան իրենց այդ վիճակին մասին ինքնամխիթարութեան ականարկութիւն մը ընելու ըսելով՝ «Տղաք, մի՛ վախնաք, աս ալ կ'անցնի»: Իսկ ժանտարմաներ տղաքը երկու առ երկու բռնի կը տանէին զօրապետին քով:

Ինձմէ մէկ տարու կըտեսեր եղբայրս, իր գլուխը ծունկիս հանգչեցուցած, հանգիստ կը քնանար: Մայրս անգամ մը եւս տեսնելու փափաքս լուսաւոր գաղափար մը կուտար ինծի: Կ'արթնցնեմ եղբայրս, միասին կ'երթանք զօրապետին քով եւ դողդողածայն՝ «Էֆէնտի, մայրս ալ զարդեղէններ ունի», կ'ըսեմ: Զօրապետը ասկեար մը կը կանչէ՝ «Տար այս լակոտները իրենց մօր մօտ», հրամայելով կ'աւելցնէ՝ «Եթէ բան մը չկրնաս փրցնել, մորթէ՛ եւ եկո՛ւր»:

Ասկեարը մօրս քով տանելէ առաջ պարան մը կուտայ մեզի, հրամայելով՝ «Հոն, քիչ մը անդին, լակոտներու դիակներ կան, քաշեցէ՛ք եւ գետը թափեցէ՛ք, քիչ ետքը կուգամ»:

Երկու եղբայրներս՝ սարսափը մեր սրտին՝ կը սկսինք գործի: Երբ վեցերորդ դիակին ոտքերէն կապած հազիւ քաշել կը սկսինք, դիակ կարծուածը աղաչական ու քնքուշ ձայնով մը՝ «Տղաք, դեռ ողջ եմ, գետը մի ձգէ՛ք զիս» կը մրմնջէ: Մեր

վախէն կանգ կ'առնենք: Նոյն ատեն կը լսենք ասկեարին ձայնը, որ կը հրամայէր՝ «Կը բաւէ, ինծի հետեւեցէք»:

Ասկեարին հետ կը հասնինք կարաւանը ուր ցաւի, աղերսանքի ու ողբի ձայներ կը լսուին: Այդ թանձր խաւարին մէջ մեծ դժուարութեամբ կը գտնեմ մայրս, որ մեր անորոշ բախտին համար կ'աղօթէր ու կուլար:

Ասկեարը մօրս կը յայտնէ զօրապետին հրամանը: Մայրս լացախառն աղաչել կը սկսի.

«Էֆէնտի, Ալլահիդ սիրոյն, քու զաւակներուդ սիրոյն, խնայէ այս տղոց. անոնք չարութեան ինչ ըլլալը չեն գիտեր, անոնք ալ Ալլահին կը հաւատան: Իսկ ես աղքատ ու չարչարուած կ'իմ, ի՞նչ զարդեղէն կ'ընամ ունենալ»:

Շուարումի ու անորոշութեան այդ պահուն՝ ժանտարման անհետացեր էր:

Յաջորդ առաւօտ, գետը անցնիլ պէտք էր. փոքր ու խարխուլ նաւակներու մէջ կ'ին ու մանկունք թիմուած, ի՛նչ ի՛նչ անառակութեանց ու կողոպուտի ենթարկուեցան մեր մայրերն ու քոյրերը: Նախընտրելի է այդ սոսկատեսիլ պատկերին չանդրադառնալ, յիշելով սա տողերը՝

Ոչ մէկ վրձին պիտ' կարեցայ պատկերել
Գազաններու դժոխային գործը սեւ
Եւ զոհերու չարչարանքը՝ առաւել:

Արդէն գետին հանդիպակաց կողմը կը գտնուինք: Ժանտարմաներ կը սկսին խուզարկութեան, կը հաւաքեն քսան քսանըհինգ պատանիներ ու կը տանին մեզ ձոր մը, ուր անթիւ դիակներ կան աստ ու անդ փռուած: Իսկ գարշահոտութիւնը այնքան սոսկալի է որ տղաք անզգալիօրէն իրենց աչքերն ու քիթերը փակել կը փորձէին:

Կը նշմարեմ որ երկու ժանտարմաներ երկու հասակաւոր տղաք խումբէն կը հեռացնեն, անշուշտ քիչ մը հեռուն սպաննելու համար: Օգտուելով այդ առիթէն՝ փախուստ կուտամ եւ անդադար վազելով կը հասնիմ կարաւանին, ուր մայրս զիս սաւանի մը տակ պահեց:

Մինչեւ այսօր մեր զոհերուն դիակները ինձմէ չեն բաժնուած: Ականջներուս տակաւին կը հնչէ վիրաւոր տղուն ձայնը, որ կարծես անդենականէն կուգար. «Տղաք, դեռ ողջ եմ, զիս գետը մի՛ ձգէք»:

«Պայքար», Ապրիլ 1988

ԱՔՍՈՐԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Սաղայէլը դժոխքի իր թաքստոցէն կը հրամայէր՝ «Անդադար կոտորեցէք, եւ անխնայօրէն ջարդեցէք կիւն, մանուկ, ծեր, տկար. հայ կոչուած արարածներուն վերջ պէտք է տրուի»:

Գազանը մուրհին մէջ թաքնուած զոհեր կը պահանջէր՝ դաժան ծիծաղը դէմքին:

Ապշահար ու շանթահար տարագիր ժողովուրդը գուշակել կը փորձէր այս անսպասելի դաւադրութեան դրդապատճառը:

Հայաստանի բոլոր քաղաքներէն ու գիւղերէն տարագրուած հայեր կարաւան առ կարաւան քարքարուտ ու անհարթ կածաններէն թափառելով վերջապէս կը հասնէին Շաշըկա կոչուած քրտական գիւղի մը հարեւան բացաստանը, ուր առժամեայ հանգիստ մը կ'ունենային:

Հագիւ թէ կարաւանը տեղաւորուած, մանուկներ միաձայն ու ողբաձայն կը թոթովէին. «Մայրիկ, պո'ւտ մը ջուր, կտո'ր մը հաց»: Զուրը արգիլուած էր, իսկ հաց կոչուած սննդեղէնը կարծես երբեք գոյութիւն չէր ունեցեր: Շատ շատեր քաղցին ու պապակին չդիմանալով փակած էին իրենց աչքերը այս արդար լոյսին դէմ: Ողջ մնացողներ երանի կուտային մեռնողներուն այն համոզումով թէ զուր տառապանքէն ազատուեցան:

Մահացողին համար պուտ մը արցունք չկար. ինչո՞ւ պիտի լային քանի որ մահը ամէնօրեայ իրողութիւն մըն էր:

Այդ ողբերգական վայրկեանին մայրս ինծի ըսաւ. «Տղա'ս, այդ զպոլսիդ մէկ անկիւնը դրամ կարած եմ, եկուր քակեմ, առ գնա շուկայ եւ այս սովածներուն քիչ մը սննդեղէն բեր»:

Դրամը ափիս մէջ գացի շուկայ: Խաղող գնեցի. այդ պահուն քիւրտ մը զիս վերցուց, դրաւ իր ուսին եւ արշաւեց բլուրն ի վեր. լաց, աղաղակ անօգո՛ւտ. ոչ մէկ հնարամտութիւն կրցաւ համոզել առեւանգիչս: Յանկարծ զիս սաստեց որ լռեմ: Լռեցի: Այդ լռութեան մէջ, հոգիս անդադար լացաւ ու ողբաց:

Մայրս հաւատացեալ հայ կին մըն էր: Ուստի կ'ենթադրեմ թէ իմ բացակայութեանս պահերուն փարեցաւ իր Աստուծոյն ողորմութեան ու հոգածութեան, խնդրելով Աստուծոյն որ իր ամենատես աչքը տղուն վրայ պահէ:

Իր որդիին բախտը իր տիրոջ խնամքին վստահելով, ան վստահօրէն կ'աղերսէր. «Տէ՛ր, Ամենակալ եւ Ամենատես, վիշտիս խորութիւնը որո՞ւ յայտնեմ, իմ ներկաս եւ ապագաս քեզի կը վստահիմ: Տե՛ս, այս սոված անմեղները ինչպէ՞ս պիտի ապրեցնեմ. ջո՛ւր կ'ուզեն, ջուր չկայ. փշրանք մը հաց կ'ուզեն, հաց չկայ. ի՞նչ մեծ ցաւ եւ ծանր կսկիծ»:

Տէ՛ր, այս դաժան ճակատագիրը ո՞վ կամեցաւ իմ ազնիւ ժողովուրդիս, որ կապուած էր իր սուրբ հաւատքին եւ երկնային բոլոր օրէնքները կը կատարէր, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այս տառապալին վիճակը»:

Աքսորի մահազնաց ճամբուն վրայ բիւրաւորներու հետ մայրս ալ զոհ գնաց իր երեք զաւակներուն հետ: Իսկ ես որ առեւանգուած որդին էի, քրտական լեռներուն մէջ շրջելով կ'երգէի. «Անէ՛, Անէ՛, ինչ չար ճակատագրի հանգիպեցար . . . »:

«Պայքար», Ապրիլ 10, 1989

ԱՂԵՏԻ ՕՐԵՐԷՆ

Սեւ օրերու կեանքիս մասին շատ քիչ բան պատմած եմ, պարզապէս չարչարանքս ինծի վերապահելով, եւ ուրիշներու կեանքին աւելորդ վիշտ խնայելու մտօք:

Այդ դաժան օրերու կեանքը, որ ինծի ու բազմաթիւ ուրիշներու վիճակուեցաւ, կարծէք ցարդ հուժեանս փակած՝ չի բաժնուիր ինձմէ. հազար փորձ ըրած եմ վերքը բուժելու: Թէպէտ մասամբ բուժուած, բայց սպին տակաւին կայ ու կը մնայ:

Երկար, չա՛տ երկար ատեն լուռ մնացի, չըջապատս խաղաղ եւ երջանիկ պահելու խոր մտածումով: Բայց կարծէք լուռութեամբս թերահաւատներ քաջալերուեցան ու բազմացան: Ճշմարտութիւնը ուրացողներու բանակը աճեցաւ. ոչ միայն դէպքը կ'ուրացուի, այլ՝ փորձեր կ'ըլլան այդ ահաւոր եւ աղիտալի օրերը, արիւնոտ իրականութիւնը թաղել ու մոռնալ: Խուլերու ու կոյրերու զանգուած մը հրապարակ եկած է ճշմարտութիւնը ուրանալու եւ իրականութիւնը դրժելու:

Միթէ ժամանակը չէ՞ որ բոլոր տառապեալ վերապրողները մէկ անգամէն ու միասնաբար չեփորեն այդ սեւ օրերու ահուելիութիւնը:

Ի հարկէ, ո՛չ մեր կեանքը եւ ոչ ալ մեր հոգին մերն էր: Ճանճ մը աւելի իրաւունք կը վայելէր քան հայ բեկորը: Միջատը իրաւունք ունէր թռչելու ուր որ կամենար. նոյնիսկ թուրք պէկերու, քիւրտ աղաներու քիթերուն վրայ արտօնուած էր թառելու, բայց հայ որբը պէտք է լռէր ու գրաստի պէս աշխատէր, ի հարկէ եթէ կ'ուզէր ապրիլ:

Քրտական տօնական օր մըն էր: Գիւղացիներ սրբատեղիին մէջ հաւաքուած կերուխումով կը տօնախմբէին այդ տօնական օրը: Բոլորն ալ զբաղած էին կերուխումով: Այդ պահուն, այն քիւրտը որ ուլ մը տալով առեւանգիչիս ինծի տիրացած էր, յանկարծ կը հարցնէր ինծի.

— Լա՛օ, ինծի՞ հետ կը սիրես մնալ, թէ երթալ եղբօրս հետ ապրիլ:

Նախասիրութիւն մը կը տրուէր ինծի: Ու տակաւին միամիտ տղայ, պատասխանեցի.

— Եղբօրդ քով կ'ուզեմ ապրիլ:

Ապրիլ բառը հազիւ շրթներէս դուրս սպրդած, գազանը չապիկէս բռնած զիս քաշկռտելով տարաւ ախոռը: Դաշոյնը ձեռքին մէջ կը շողշողար. ի՛նչ սարսափելի վայրկեան: Երբ աչքերս դաշոյնին յառեցան, դողալ սկսայ եւ սպասեցի հետեւանքին: Ոչխարի մը պէս զիս պառկեցուց աղտոտ գետինը, ու դաշոյնը մօտեցուց վզիս: Այդ պահուն կորսնցուցի զգայարաններուս զսպողական կարողութիւնը, եւ յետոյքէս կղկղանքը դուրս թափուեցաւ: Բարեբախտաբար, մայրը որ հետեւած էր իր տղուն, անոր ձեռքը ամուր մը բռնելով, «Տղաս, ատիկա տաւար չէ, ան ալ մօր զաւակ է, խենթեցա՞ր . . . »:

Կեանքս խնայուած էր գորովալից մօր մը շնորհիւ. յարգա՛նք այդպիսիներուն: Գազաններու որջին մէջ ապրեցանք, մահուան սարսափը մեր սրտին

եւ ուղեղին մէջ: Ամէն առաւօտ որ լուսաբացը կը ցանք ողջունել, փառք տուինք նախախնամութեան:

Ահա իրական ու սարսափելի պատմութիւն մը, որուն պիտի չհաւատան մարդիկ: Բայց վերապրողս, ամէն անգամ որ յիշէ այդ ահալի դէպքը, կարծէք մարդ կոչուած արարածը մարդ ըլլալէ կը դադրի իրեն համար:

«Պայքար»

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆ

Բ. ՄԱՍ

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(ՉԱՓԱԾՈՅ)

//

Արմիս (Արմենակ Միսիրեան, 1901–1977)

Մեծ Եղեռն

(«Հայաստանի Կոչնակ», 65րդ տարի, թիվ 4, Ապրիլ 1965)

ՎԵՐԱՊՐՈՂԻ ՄԸ ԵՐԳԸ

Հուրէ անցայ, ջուրէ անցայ,
Զար ոսոխին սուրէն անցայ,
Հագար նիզակ, հագար գնդակ
Թօթափելով մահէ անցայ:

Երբ որք մ'էի անուղեցոյց,
Ըսին.— մահիկն քեզ ուղեցոյց:
Ես խաչեալին խաչին կառչած,
Խաչն ընտրեցի ինձ ուղեցոյց:

Ու տեսայ հոն՝ խաչին վրայ,
ՄԵԾ խաչեալին խաչին վրայ,
Անհառաչանք ու անտրտունջ
Հայն էր խաչուած խաչին վրայ:

Մեծ ու փոքր ազգեր ամէն,
Ազնուասիրտ մարդիկ ամէն,
Մեր գողգոթան իմանալով
Շփոթութեան մարդիկ ամէն:

Ի՛նչ մըրիկ էր մեր մայր հողէն
Ոռնաց անցաւ մեր մայր հողէն . . .
Խլեց հասկեր մեր դաշտերէն . . . :
Բայց վերստին մատդաշ ծիլեր
Վեր բարձրացան մեր մայր հողէն:

Արդ, հայրենի հողին վրայ,
Արեւագօծ հողին վրայ,
Շէն ու շէնշող պարմանիներ
Կ'կերտեն հայուն փառքն անմահ,
Մեր հայրենի հողին վրայ:

«Պայքար», 1962

ՊԻՏԻ ԳԱՅ ՕՐԸ ...

Գրուած է արդեօք մի գուշակութիւն
 Հայոց պատմութեան հին էջերուն մէջ,
 Կամ մագաղաթեայ հնութեանց ծոցը,
 Թէ՛ ֆաջակոյրով մի հայու գաւակ,
 Մասիսի ձիւնոտ կատարին կանգնած,
 Յառած հուր աչքերն սահմանէն անդին,
 Պիտի մտածէ փրկել առ յաւիտ
 Հայոց երկիրը գերութեան լուծէն:
 Թէ՛ հայ պատանին առոյգ ու զգօն,
 Պատմութեան էջերն իր մէջ ամբարած,
 Պիտի իմանայ թէ արդարութիւնն
 Զլացուած է միշտ հանուր հայութեան:
 Եւ առիծասիրտ խիզախ պատանին
 Անվարան մտքով, անահ կեցուածքով,
 Հայոց սուրբ դրօշն ամբօրէն բռնած
 Վեհ Արարատի անմահ կատարին,
 Պիտի պահանջէ մեր չար ոսոխէն
 Դարերով գերի հայ սրբավայրերն,
 Եւ նահատակաց անիւնները սուրբ:
 Եւ այն բիրաւոր տուններն կիսափուլ,
 Լեռները հպարտ, դաշտերը բերրի,
 Որոնց գերութեան տրտունջը ահեղ
 Հայ հոգիէն ներս միշտ կը դողանջէ:
 Պիտի գայ օրը երբ մեր թշնամին
 Պատառ մը հացի կարօտն ունենայ,
 Բայց երբեք, երբեք չպիտի յանդգնի
 Կողոպտել հայը անցեալին նման:
 Քանզի հայն արդէն ձեռքին զէնք ունի
 Եւ ողջ բանակ մը սահմանին վրայ:
 Այլ յետամնաց այդ ծոյլ բորենին
 Պիտի սոնֆայ ու աղերսէ պիտի . . .
 «Ո՛վ հայու տղայ, ո՛վ հերոս տղայ,
 Պապերուս մեղքը իմ ուսիս առած,
 Մեծութեանդ առջեւ արդ խոնարհելով
 Կը պաղատիմ քեզ, ո՛վ ազնիւ հոգի,
 Ի սէր սուրբ խաչին, ի սէր Աստուծոյ
 Որ շերտ մը հացով իմ կեանքս փրկես»:
 Ու հայ մարտիկը յաւիտ վեհոգի,
 Գուցէ ան գթայ . . . : Բայց աչքերն գամած
 Հայոց հողերուն, հայոց դաշտերուն,
 Պիտի պահանջէ կրկին ու կրկին
 Հայ նահատակաց անիւնները սուրբ,
 Լեռները հպարտ, դաշտերը բերրի,
 Եւ մեր կիսափուլ հիւղերն բիրաւոր,
 Որոնց գերութեան տրտունջը ահեղ
 Իր հոգիէն ներս միշտ կը դողանջէ:

«Պաշար», 1962

ՈՂԲԱՆՈՒԱԳ ԱՌ ԿՈՄԻՏԱՍ

(Պոէմ)

Դուն հանճարամիտ, մեծոգի վարպետ,
 Վսեմ երաժիշտ, բարի վարդապետ,
 Սուրբ կատար անհաս,
 Հայրենի գուսան,
 Անմահ Կոմիտաս:
 Ո՞ր Աստուածն էր որ քու մակտիդ գրեց
 Թէ մամբու կէսին,
 Շող մառագայթող հանճարեղ միտքդ
 Պիտի գօսանայ . . . :
 Եւ սուրբ լարերը հզօր ֆնարիդ
 Պիտի փշրուին:
 Ո՞վ մախանձեցաւ արեւիդ փայլին
 Ու վնոց յանկարծ
 Խափանել լոյսը վեհ մտածումիդ
 Եւ իմաստութեան կանթեղը հոգւոյդ:

* * *

Ո՛վ արդար հոգի եւ ճշմարիտ մարդ,
 Տիպարն Աստուծոյ.
 Դուն որ աստղերէն շողեր փայլեցիր,
 Յօգուտ մարդկութեան,
 Ու տիեզերքի խոր ոլորտներէն
 Դիւթական ձայներ պեղեցիր անվերջ . . .
 Ձայներ դաշնալիր եւ փայտահնչուն,
 Երկնելու համար երգ ու պատարագ . . .
 Ձայն նուիրելու խաչեալ Յիսուսին.
 Ըսէ՛, սրբազան,
 Ո՞ր մեղքիդ համար փոքորիկ մ'անսուրբ
 Խանգարեց պահդ զուտ արարչական
 Եւ պատարագդ սուրբ ու անարատ
 Մնաց անաւարտ:

* * *

Բարի վարդապետ «գարուն էր, գարուն»,
 Ամիսն էր Ապրիլ.
 Ապրի՛լ, ստեղծե՛լ . . .
 Ահա բնութեան օրէնքն անյեղի:
 Բայց Ապրիլն այդ սեւ թուականին
 Եղաւ արիւնոտ ու աղետալի:
 Հայ ցեղն ամբողջ կը մարտիրոսուէր,
 Հայոց սրտերէն կը թորէր արիւն,
 Եւ հայ աշխարհը դժոխքի նման
 Բռնկած կ'այրէր:

* * *

Օրերէն մէկը այդ սեւ օրերուն,
 Սաղայէլներու ռմբային մտքին
 Լքիւ անտեղեակ,
 Երբ մենութեան մէջ
 Բան մ'ստեղծելու տենդով բռնուած,
 Ուզեցիր հնչել ինքնաբերական,
 Գուցէ երգ մը նոր տալու աշխարհին
 Կամ երգ երգոց մը ձօնելու ցեղիդ,
 Այդ արարչական վսեմ վայրկեանին,
 Արիւնծարաւ, անսիրտ հրէշներ
 Յանկարծ խուժեցին տանդ սեմէն ներս,
 Տանելու ինչ ալ
 Դէպի անծանօթ բանտ ու տանջարան,
 Դէպի տանկական դժոխքն ահաւոր
 Եւ խաչելութիւն:

* * *

Սուրբ մարդու նման, քու սուրբ շրթներով
 Երբ մըմնջեցիր
 «Դուք ո՞վ էք փնտռում այս ուշ գիշերին»,
 Պատասխանն անոնց վայրենաբարոյ
 Զֆեզ շշմեցուց:
 Ապա ցնցում մը ներաշխարհային,
 Բնական երկիւղ մ'անպաշտպան մարդու:
 Պաշտպանման համար ի՞նչ ունէիր որ,
 Մութ անկիւնի մէջ մէկ հատիկ դաշնակ,
 Գծաւոր թուղթեր, գրիչ ու թանաք,
 Եւ ճառագայթող միտք մը ստեղծող . . . :

* * *

Գարուն էր, հայր սուրբ, անարեւ գարուն,
 Անստոյգ օրեր,
 Դահիճներ միայն
 Կ'ապրէին պահեր տօնախմբութեան:
 Իսկ հայոց համար այդ սեւ գարունը
 Եղաւ պատուհաս,
 Ինչպէս շատերու, ինչ ալ, Կոմիտա՛ս:

* * *

Խոհուն վարդապետ, այդ սեւ օրերուն,
 Մահաբեր ամպեր ծանր ու սգաւոր,
 Ծռլ փիղերու պէս,
 Եկան ծածկեցին երկինքը հայոց:
 Եւ կոռնկները հայոց աշխարհի
 Վիշտի ու ողբի տխուր կանչերով,
 Ի սպառ հեռացան հայոց աշխարհէն:

* * *

Բարի վարդապետ եւ ճշմարիտ մարդ,
 Երկնաւորին ու խաչեալ Յիսուսին

Ցկեանս ծառայ.
 Վսեմ հայորդի ու մեծ մտածող,
 Սրբազան հոգիդ, հայու վեհ հոգիդ
 Ի՛նչպէս չընկնուէր,
 Հայ եղբայրներուդ, հայ հանճարներուն
 Խողխողման ի տես:
 Շուրջդ կոտորած, ճիչ ու աղաղակ,
 Դիակներ անթաղ, արիւն ու արցունք,
 Ինքդ բանտարկեալ . . .
 Թող խօսին այժմ արուեստի բուրմերն.
 Զգայուն սիրտդ ի՛նչպէս դիմանար
 Մեծ փոքորիկին անասանելի:

* * *

Թէպէտ հանճարեղ հոգւոյդ լարերը
 Բողոքի ուժեղ երգ մ'արձակեցին,
 Բայց երկինքն անգամ խուլ ու մունջ մնաց
 «Տէր ողորմեա»իդ:
 Այն ատեն միայն երգեր ամենայն
 Թուեցան ի գուր ու սին մահերգներ:
 Հմլուեցաւ սիրտդ,
 Եւ ստեղծողի հոգիդ տխրահեծ
 Կամաւորապէս ինքզինք բանտարկեց
 Անխորտակելի եւ անլուսամուտ
 Վանդակի մը մէջ,
 Այլ չտեսներու վատասիրտ մարդիկ
 Եւ չըլսելու ճիչերն աշխարհի:

* * *

Արդ ծննդեանդ հարիւրամեակին,
 Դամբանիդ առաջ գլխահա՛կ, տխո՛ւր,
 Երկիւղածօրէն հարց կուտամ, վարպետ,
 Ո՞վ սասանեցաւ արեւիդ փայլէն
 Եւ վնոեց ի սպառ
 Խափանել լոյսը վեհ մտածումիդ
 Եւ իմաստութեան կանթեղը հոգւոյդ:

* * *

Դամբանիդ խորէն վեհ, աղօթաշունչ
 Պատգամ մը հզօր
 Կարծես թէ հնչեց, ու դեռ կը հնչէ . . .
 Ո՛վ հայ ժողովուրդ, օրհնեալ ժողովուրդ,
 Իմ փառամարտիկ բոյրեր, եղբայրներ,
 Անողորմ թուրքին չարիքն ահաւոր
 Բնա՛ւ չի մոռնաք, բնաւ չի մոռնաք:

«Պաշար», Ապրիլ 24, 1970

ՂՕՂԱՆՋՆԵՐ ԾԻԾԵՌՆԱԿԱԲԵՐԴԷՆ

Ո՛վ մարտիրոսներ, սուրբ մարտիրոսներ,
Ոնրամոլութեան գոհե՛ր անշիրիմ . . .
Բարի օր մը դու՛մ կեանքի ակ էիք
Եւ արարչութեան խոհուն խնկարկու:
Այդ երանելի խաղաղ օրերուն,
Ձեր սիրուն էր տանար,
Համայն մարդկութեան սրտերուն համար:

* * *

Աւա՛ղ որ թուրքեր, չար, գազանասիրտ,
Մոռցած երկնային պատուէրներն ամէն,
Մոռցած մարդկային վսեմ ամէն գործ,
Իրենց սեւ հոգիներէն
Մըրիկի մման
Վայրագ ցասում մը անսանձ թողուցին,
Ձոր չարանեցը խելայեղօրէն
Ձարկաւ, կործանեց ձեր բոյները սուրբ:
Եւ այնուհետեւ հուրն աղէտալի
Խարխուլ երկինքէն կարծես փուլ եկաւ
Եւ անէացուց կեանք ու ամէն յոյս:
Ու շփոթութեան անյոյս այդ պահուն,
Հոգիները ձեր
Սուր տառապանքի ներքեւ ննջուած,
Փոխան աղօթքի անէ՛ծք ժայթքեցին
Մարդկութեան մակտի՛ն եւ թուրք Ալլահին:

* * *

Ձոհեր բիւրաւոր, գոհեր սրբազան,
Խաչին նուիրեալ, դու՛ք խաչեալ գոհեր
Եւ խաչին համար մահացող գոհեր:
Բարբարոս թուրքը նենգամտօրէն
Սուրբ ու անարատ էութիւնը ձեր
Յանկարծ հեղեղեց անեզրը, անջուր
Խօլ անապատի տարածութեան մէջ:
Մահաստան մը որ կը կոչուէր Տէր-Ձօր,
Ձոր Աստուած անգամ
Կեանք մը փրկելու մնաց յոյժ անգոր:
Ուր բուռ մը աւագ անգամ չունեցաք՝
Աւագի ծովէն
Քօղարկելու ձեր մերկութիւնը ողջ
Եւ կամ ձեր անշունչ ու փնտկտուած
Ոսկորները սուրբ:

* * *

Ո՛վ մարտիրոսներ, հայ նահատակներ,
 Բաւ է տառապին անիւնները ձեր
 Օտար հողմերու օտար խոցերէն.
 Հերի՛՛ք տառապին լոյս գանկերը ձեր
 Երկնի տակ օտար,
 Անյոյս երկինքն ու արեւը շէկ
 Անվերջ դիտելէն.
 Ա՛րդ, պահն է որ դուք
 Գա՛մ հանգիստ գտնէ՛ք, մայր հայրենիքի
 Նորաստեղծ կեանքի նոր էութեան մէջ:

* * *

Դուք յարաչարչար վեհոգի հայեր,
 Լոյսէն ու կեանքէն զրկուած գոհեր,
 Հայրենի կարօտ հոգիները ձեր
 Թող գան միանան
 Հայոց սրբազան շէն հայրենիքի
 Վառ երազներու
 Կենդանի կեանքին,
 Ու երկնապաղ անվերջ վերելքին:
 Ժողովուրդ մը որ հզօր հաւատով
 Կը ստեղծէ, կ'երգէ
 Նոր նոր օրերու իր զարթօնքը վեհ,
 Ուր կը կառուցուին կոթողներ հսկայ,
 Անխորտակելի բերդեր ոգեղէն,
 Տանարներ վսեմ,
 Եւ հանգրուան մը վեհ,
 Յուշարձան մը սուրբ,
 Անտուն, յոգնաբեկ ձեր անիւններու
 Տապանն հանգիստի:
 Ուր քեփուած սիւններ
 Սիւն մը երկնաբեր,
 Սիրտեր նմուած, միտքեր ամփոփուած
 Ձեր յաւերժաբոց էութեան առաջ,
 Երկիւղածօրէն անվերջ կ'աղօթեն:

* * *

Արթնցէ՛ք, ելէ՛ք, պահն է զարթօնքի
 Ով նահատակաց անմահ հոգիներ.
 Հայրենի կանչն է որ կը դողանջէ
 Ձեր հոգիներուն տուն դարձին համար,
 Ձայն տունէն կանչին:
 Դարձէ՛ք, տուն դարձէ՛ք:

«Պաշար», 1972

ՍԵՒ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՂՕՂԱՆՋՆԵՐ

Հայ գոհերու մահասարսուռ դիակներն այս գիշեր,
Աստուածային հրահանգով ոտքի ելած կ'որոտան.
— Արդարութի՛ւն, ո՛վ խաչուած յոյս եւ անարգուած վեհութիւն,
Բաւ է ապրիս անհունութեան ոլորտներուն մէջ անյայտ,
Եկուր աշխարհ, ցոյց տուր զքեզ եւ որպէս աստղ մ'անաչառ
Անհուն գանձերդ ողջ մարդկութեան բաժնէ յար ու հաւասար:
Եւ լուծիւն: Այդ լուծիւնն ընդհատող նոր, նոր ճիշեր
Կուգան ահա. բազմաչարչար մանուկներու բողոքն է ան,
Որոնց գանկերն անապատի մութ խորներուն մէջ լիւծած,
Ունին տրտունջ, ունին գանգատ անկարեկիր մարդոց դէմ:
Լացն անոնց սուր բողոք մ'է կոյր մարդկութեան երեսին
Եւ անէծք մը գազանութեանց երկրպագու խուժանին:
Միլիոնաւոր հայ գոհերու սուր կանչերն աղեկէզ
Այս գիշերով կրկին անգամ փամփին հետ գրկախառն
Մեզի կուգան, հայ արտերու ամուր դռներն բախելու:
Ունկնդրեցէ՛ք, պատգամ մ'է ան սրբազնասուրբ ու յուզիչ:
«Ոտքի ելէ՛ք, — կ'ըսեն անոնք — քաջ եղբայրներ ու քոյրեր,
Շղթայեցէ՛ք ձեր սիրտերն ու հոգիներն իրարու
Եւ միասիրտ ու միակամ քաջամարտիկ խումբերով
Դէպի յառաջ, ուր թշնամին երկգլխանի օձի պէս
Դեռ կը ցանկայ հայ երակին կենսահիւթը փամբու:
Բաւական է ոսկի խաչերն ձեր կուրծքերը զարդարեն,
Փոխան անոնց պողպատեայ կուրծք եւ փաթ սիրտ կրեցէ՛ք»:
Կրկին դադար ու լուծիւն: Բայց կարծես թէ փշրուած
Լոյս գանկերէն դեռ կը լսուին ծանօթ ձայներն մայրերու,
«Կաթիս հետ մէկտեղ սեւ վիշտը ծծիր,
Հոգուդ մէջ թող մա սեւ վրէժ դառնայ» . . .
Հօր Եֿրզ թէ սուր պաղատանք որ հայրենի սարերէն
Անլոնի դողանջներով կը ջրվէժեն կատաղի:
Ահա նաեւ սուրբ պատգամ մը ջերմ հրաւեր զարթօնքի,
Որ կ'ուղղուի ողջ հայութեան խրնիթներէն հայրենի.
«Շղթայեցէ՛ք ձեր սիրտերն ու հոգիներն իրարու,
Ու միասիրտ, ու միակամ քաջամարտիկ խումբերով
Օ՛րն դէպի մարտ, ուր թշնամին երկգլխանի օձի պէս
Դեռ կը ցանկայ հայ երակին կենսահիւթը փամբու:
Մոռցէ՛ք կեանքի ամենախիստ ցաւերը ձեր, բայց երբեք
Մի մոռնա՛ք Ապրիլ ամսուան Մեծ Եղեռնը ահռելի»:

«Պայքար», 1975

ՍԵՒ ՕՐԵՐՈՒ ՀՆՁԻՒՆՆԵՐ

Ամիսն էր Ապրիլ, թուական մը սեւ,
Դժոխքի խաղեր . . .
Կոյր, խելակորոյս ցեղ մը հեթանոս
Ազգ մը կը խաչէր:

Բառն էր աքաղ . . . եւ կարաւաններ
Առանց դադարի
Քշուեցան անվերջ դէպի մահաստան,
Ծառաւ ու նօթի:

Լուսաւոր գանկեր գուլ կացիններու
Հարուածներուն տակ
Ինկան, մահացան, թողուցին մեզի
Վրէժ անյատակ:

Զաւակը մօրմէն կը խլուէր յանկարծ . . .
Եւ ո՞ւր կը տարուէր
Գառն այդ Աստուծոյ. հեռո՛ւ, մութ ձորեր,
Ուր ան կը խաչուէր:

Բի՛ւր, բիւր անմեղներ խեւ հաթաղանի
Անխիղճ հարուածէն
Կ'իյնային աստ անդ. եւ շիթ մը արցունք
Զինկաւ երկինքէն:

Աղերս, աղաչանք անցան անօգուտ,
Զի թուրքը անմիտ,
Գազանի նման ծառաւ էր արեան,
Ինչպէս գալլ մ'անսիրտ:

Ամօ՛թ այն հայուն, որ կրնայ մոռնալ
Ա՛յսքան ցաւ ու վիշտ,
Անէ՛ծք այն հայուն, որ կրնայ ներել
Թուրքին ամբարիշտ:

«Պայքար», 1976

ԴՈՒՓ ՎԿԱՆԵՐ ԱՆԼԵԶՈՒ

Լեռներ հայրենի, ինչո՞ւ կը լռեմ.
Բացե՛՛ք ձեր լեզուն, ըսե՛ք աշխարհին՝
Գազանութիւնը թուրք ջարդարարին,
Որմէ չաստուածներ կորան ահաբեկ:

Ձորեր գաղտնապահ եւ անդնդախոր,
Դուք վկաներն էք թուրք խենեշութեան.
Բա՛ւ է բանտարկէ՛ք ողբը հայութեան
Ու հէ՛ք գոհերու նիշերն ահաւոր:

Եւ դուք մշտահոս հայրենի գետեր,
Ձեր շտապ վագֆէն պահ մ'առէ՛ք դադար,
Թող ձեր խորքերէն դիերն անհամար,
Վերստին պատմեն իրենց դառն յուշեր:

Աղօթատուններ, դուք որ լսեցի՛ք
Անարատ հոգւոց աղօթքը վերջին,
Ըլլար այդ աղերս կամ բողոք ուժգին,
Տարե՛ք այն Աստծոյն որ կ'ապրի երկինք:

Ըսե՛ք Արարչին թէ՛ հայը ունի
Հայրենի տունն իր կողմն Արարատին.
Թէ ան յաւիտեան աշխատի պիտի
Զայն վերածելու դրախտ երկնային:

«Պաշար», Ապրիլ 30, 1977

ՀՈԳԵԺԱՅԹՔ

Երբ աչքերս փակեմ,
 Լոյս աշխարհին դեմ,
 Երբ հոգիս թռչի
 Կա՛մ դեպի երկինք,
 Կա՛մ վայր մ'ամայի,
 Պիտ' ուզեի որ
 Ձեռք մը գիրգ, աղուոր,
 Որք հոգիս գրկած
 Տաներ առ Աստուած:
 Երբ դիմաւորեմ
 Տէրն արեւադէմ
 Պիտի թոթովեմ.
 — Տէ՛ր, թէ որ դուն ես,
 Անտէր աշխարհին
 Տէրն ամենագոր,
 Ուստի ունկն դիր
 Բիւր տրտունջներուս,
 Եւ արդարութիւն
 Կամեցիր, ո՛վ Տէր:
 Տե՛ս, ծնած օրէս
 Ապրեցայ պահեր,
 Միշտ ցաւէն առկալս
 Եւ միշտ հոգեւանջ:
 Ետէն մնացի
 Որք հալածական:
 Հայրենի հողը,
 Որ պէտք էր ըլլար
 Դրախտ ծաղկալից,
 Դարձաւ գերեզման
 Վեհ հանճարներու,
 Եւ արդար, անմեղ
 Բիւր մանուկներու:
 Իսկ ապրող որբերն
 Երկրէ երկիր,
 Դժոխքէ դժոխք,
 Ոչ արեւ տեսան,
 Ոչ ալ երկնի վրայ
 Յոյսի ծիածան:
 Ուրեմն, ո՛վ Տէր,
 Ես այդ վերապրող
 Մին այդ փշերէն,
 Յոյժ տառապանքէն
 Ի սպառ ճանճրացած,
 Արդ, կ'ուղղեմ քեզի
 Կսկիծներս խոր,

Բողոքս հզօր,
Որոնք քեզնի յուշ,
Բայց որպէս սուր փուշ,
Կը խրուին հոգւոյս
Կողերուն արնոտ,
Ուրկէ կը ժայթքի
Շեշտն այս բողոքի,
Ձայն մ'ըմբոստութեան
Որ միշտ, յաւիտեան
Լռելիք հունի:
Արագանգ տուր, Տէ՛ր,
Որպէսզի հոգիս
Ընդմիշտ խաղաղի:

«Պայքար», 1979

ԱՆԱՐԵՒ ՕՐԵՐԷՍ

Խաչ մը լանջֆիս, զիս կոչեցին խաչատուր.
Ապրեցայ ես մերթ կէս-ուրախ, մերթ տխուր:
Ուսման օրերս՝ խաթարուած, կարն տարիներ
Ինձ ի՞նչ տուին այժմ բան մ'իսկ չեմ յիշեր:
Դեռ տասնամեայ՝ բռնագաղթը Ապրիլեան
Զի՛ս ալ նետեց անապատի խորքը լայն:
Տառապանքի նամբուն վրայ տօթակէզ
Քիւրտ մը անգութ զիս անջատեց իմ մօրմէս
Եւ սպառնաց. - քէ որ լաս կը մորթեմ քեզ . . .
Բագին տարուող խեղճ ու անօգ գառան պէս
Ես գաղտնաբար քափեցի շա՛տ, շատ արցունք,
Անիծելով եղեռնագործ մէն մի քուրմ:
Երկու օրեր մենք փայեցին լուռ ու մունջ —
Ան գազան փւրտ, իսկ ես հայ մը լիաշունչ:
Գիւղ մը հասանք, անմիտ փւրտը ծախեց զիս.
Ու մը գրկած՝ ըսաւ ինծի. «Հէ՛ք որդիս,
Քաջ հովիւն որ կը տեսնես, բու պապդ է.
Բարի եղիր եւ իր կամքին հնազանդէ»:
Կամքէս անկախ դարձայ փւրտի մը տղայ,
Քիւրտի նման աղօթեցի ակամայ:
Եւ դարձայ փւրտ, դարձայ հովուի օգնական
Եւ ա՛լ մոռցայ հայոց լեզուն սրբազան:
Հայրենի շէն տունս քողած մութին մէջ,
Դարձայ աննիւթ ու մոռցուած աստղ մը շէջ:
Ազգ մը ամբողջ փոթորիկէն ցիրուցան
Կը կոտորուէր ու կը բշուէր մահաստան:
Զորս տարիներ ունայն կեանք ու տառապանք,
Կեանք մը անարգ, յանախ պատիժ ու տանջանք:
Զորս տարիներ ո՛չ գուրգուրանք եւ ոչ սէր,
Երկինքը խորթ, մարդիկ անգութ, ես անտէր:
Ինչո՞ւ Աստուած լքած էր զիս. արդարեւ,
Զունէի ես պատասխան մը ակներեւ:
Ես մարդոցմէ՝ մարդիկ ինձմէ ձանձրացած,
Օրեր ամբողջ կ'աղօթէի առ Աստուած,
Որ ինձ օգնէր գտնել մայրս սիրելի,
Իսկ անկէ ետք ի՛նչ փոյթ քէ ես մեռնէի:
Զորս տարիներ փւրտ Ալլահը պաշտեցի,
Բայց սրտիս մէջ կար պատկերը Յիսուսի:
Թէ՛ Քրիստոս, քէ՛ Մոհամէտ գերթ զինուոր
Կը մրցէին էութեանս մէջ ամէն օր:
Գուպարին մէջ մերթ Մահմետն էր յաղթական,
Մերթ Քրիստոս՝ որ մնաց միշտ տիրական:
Իսկ հայ հոգին որպէս կանքեղ լուսավառ,
Լոյս կը ջամբէր խաւար նամբուն արապառ:
Խաբխափումի պահերուն մէջ անվարան,

Կը կառչէի հայոց աստղին դասական:
 Որբութիւնը դարձաւ սեւ էջը կեանքիս,
 Տխրութիւնը որպէս սեւ ամպ պատեց զիս:
 Մենութիւնս լեռներուն մէջ դարձաւ երգ,
 Որբութիւնը ինձ հետ մնաց որպէս վերք:
 Տանջեցին զիս փութոյ գայլերը անզգամ,
 Կեանքը յանախ թռչեցաւ թռչելու դառնահամ:
 Օր մ'հարցուցին. «Լաօ', կ'ուզե՞ս տէր փոխել»:
 Ըսի. «Այո». որոշեցին զիս մորթել:
 Աստուածային միջամտութիւն մ'էր կարծես,
 Տարեց մօր մը աղաչանքը զիս փրկեց:
 Անիծելով մարդագայլերը բոլոր,
 Կէս գիշերով դարձայ անյոյս ուղեւոր:
 Քանի մը հեղ տէր փոխեցի եւ սակայն
 Տարիներով կեանք մ'ապրեցայ ընդունայն:
 Վերջին գիւղը, ուր ապրեցայ մտահոգ,
 Կրօնափոխ հայեր էին վաղօրօք:
 Հին օրերէն կոտորակուած բեկորներ,
 Որ կ'ապրէին կեանք մը անյոյս ու անտէր:
 Բնակեցայ հայու տուն մը մեղկ ու մերկ,
 Որ աղատ էր նաեւ թշուառ ֆիչ մ'ալ թէք:
 Գիւղին մէջ կար հայուհի մը երկնատուր,
 Որ որպէս փոքր ջամբեց հոգւոյս խանդ ու հուր:
 Ազնուասիրտ հայուհին էր որ ինծի
 Կը խրատէր, կ'առաջնորդէր աղօթքի:
 Տառապանքի սեւ օրերէն ձանձրացած,
 Գիշեր մ'ամբողջ աղօթեցի առ Աստուած:
 Ու յաջորդ օրն այգաբացին գաղտնաբար,
 Բռնկուեց, կէս մերկ չափեցի եւ դաշտ ու սար:
 Միջօրէին մտայ ֆաղաֆ մ'անծանօթ,
 Մարդոց սրտի կարեկցութեան շա'տ կարօտ:
 Երկաթագործ կրպակէ մը մտայ ներս
 Եւ փութերէն սրտանց ըսի՝ «Բարեւ ձեզ»:
 Ընդունեց զիս: Թէպէտ կարծես ակամայ,
 Ուստի ըսի. «Գթա՛ ինծի, տէ՛ր աղա,
 Անտուն, անտէր հայ որք մ'եմ ես, ինձ օգնէ՛,
 Կ'ուզեմ գիտնալ թէ իմ մայրս դեռ ո՞ղջ է»:
 Վեհ հայրերին բացաւ սիրտը — սիրոյ ծով —
 Ու եղբօր պէս ինձ տեղ տուաւ ապահով:
 Քանի մ'օր ետք, այլ վեհ անձ մը բարերար
 Ձեռքէս բռնեց, ինծի ըսաւ. «Մի՛ վախճար,
 Քեզ պիտ' տանիմ հայ կեդրոն մը — որբանոց —
 Որ միանաս ու հետեւիս հայ տղոց:
 Երջանկօրէն մամբարդեցիմք ու հասանք
 Հալէպ ֆաղաֆն, նոր երկիր մը եւ նոր կեանք:
 Բայց կարծես թէ խոր երկիւղ մը պատեց զիս,
 Երկիւղ մը որ կը չարչարէր հէք հոգիս:

Օտարութեան շունչը կրկին գալիս պէս
 Կ'սպառնար ինձ, չէր հեռանար իմ սրտէս:
 Սրտիս խորքէն մօրս ձայնը փնջաբար
 Կարծես կ'ըսէր. «Իմ ֆաջ որդիս, մի՛ վախնար»:
 Ու ես մտայ որքերու տունն որքանոց
 Ու շնչեցի հայու շունչն սուրբ սրբոց:
 Երբ զիս գրկեց հայու հոգին մեծամեծ,
 Քիւրտի լեզուն սարսափահար նահանջեց:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Կ'ըսուի «Ներքեմ, ալ հերի՛ք է քէն ու ոխ,
 Թէպէտ ազգով յանախ եղանք ոտնակոխ»:
 Ներքեմ որո՞ւ, ցեղասպանի՞ն. ո՛չ, երբեք,
 Այլ յաւիտեան իր գոյութեան դէմ անէծք:
 Թէ որ Աստուած կեանք շնորհեց հեղգ թուրքին,
 Ինքն ալ պէտք էր յարգէր կեանքը ուրիշին:
 Սակայն փաստ է, թէ ան ի ծնէ կոռուզան,
 Յար չարչարեց իր գոհերը գերթ գազան:
 Եւ կոտորեց ազգ մը ազնիւ գերադաս,
 Որպիսին էր մեր հայ ազգը անվնաս:
 Ի՛նչ հանճարներ ծնած, սնած արեւէն,
 Դահիճներէն գլխատուեցան բրտօրէն:
 Գառն Աստուծոյ՝ հայ մանկիկը դեռ ծծկեր
 Գնդակի տեղ դէպի երկինք կը նետուէր:
 Ազգ մը ամբողջ մայր արմատէն տեղահան
 Հալածուեցաւ ու փշուեցաւ մահաստան:
 «Այսօր չարիք թէ մոռանան մեր որդիք
 Թող ողջ աշխարհ կարդայ հային նախատիւնք»:

«Պաշար», 1979

ԻՆՏԻ Կ'ԸՍԵՆ

Ինծի կ'ըսեն.— Ա՛յ մարդ, մոռցի՛ր
 Օրերն այն սեւ, տաժանակիր:
 Ատենն է որ մոռնանք, ներենք
 Եւ սեւ յուշերն յաւէտ թաղենք:
 Փոքորիկ մ'էր եկաւ անցաւ,
 Ի՛նչ հարկ, ի՛նչ շահ որ յախտեան
 Ոյս կը պահենք թշնամուն դէմ:

Ա՛խ Աստուած իմ, ի՞նչպէս մոռնալ,
 Ի՞նչպէս ներել անոնց որոնք
 Սրածեցին, կողոպտեցին
 Մեր գոհերը անօգ, անտէր:
 Ընդունինք թէ . . .
 Փոքորիկ մ'էր եկաւ անցաւ:
 Բայց . . .
 Փոքորիկն այդ վատահամբաւ
 Վէրքեր թողուց, ապա անցաւ.
 Ան գլխատեց հայ հանճարներ,
 Ապա անցաւ.
 Հայ մայրերուն սիրտը պատռեց,
 Ապա անցաւ.
 Հայ մանկիկը մօրմէն գրկեց,
 Ապա անցաւ.
 Ժողովուրդ մը անտուն թողուց,
 Ապա անցաւ.
 Խլեց մեզմէ մեր հողերը,
 Ապա անցաւ.
 Սրբապղծեց մեր ժամերը,
 Ապա անցաւ.
 Եւ թրքացուց հայ մանուկներ,
 Ապա անցաւ:

Ուստի, ըսէ՛ք, ի՞նչպէս մոռնալ.
 Զարդուող հայոց աղաղակներն
 Ի՛նչպէս մոռնալ.
 Մանուկներու լացն ու կոծը
 Ի՛նչպէս մոռնալ.
 Թէ որ հայ ենք ու հայ կ'ապրինք
 Կոտորածներն ի՞նչպէս մոռնանք:

Խորաբանդակ սպիներ կան,
 Որոնք ի սպառ չեն անհետիր.
 Խոր վէրքերու խիթ ցաւեր կան,
 Որոնք յաւէտ չեն մոռցուիր.
 Ի՞նչպէս մոռնալ, Տէ՛ր Երկնաւոր,

Երբ տուած ես յոյժ բանաւոր
Միտք մ'զգայուն . . . ուր կը գրուին
Մէն մի պատկեր ամբողջովին
Եւ որ յաւետ չեն ջնջուիր:

Ըսէ՛ք, հայե՛ր, ի՞նչպէս մոռնալ,
Մեր գոհերը ի՞նչպէս մոռնալ.
Ոնրագործին ի՞նչպէս ներել:
Փոքորիկ մ'էր եկաւ անցաւ:
Ինքը գնաց, ցաւը մնաց:
Այդ ցաւն է արդ կը մոռնէ
Ապրող հայոց երակներէն,
Եւ յաւիտեան պիտ' մոռնէ:

«Պայքար», 1980

ԱՂՕԹՔ ՈՐ ԶՈՒՆԵՑԱԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

Մեծ Եղեռնի սեւ օրերուն,
Երկինք, երկիր ահով լեցուն,
Հաւատացեալ մայրս բարի
Կանչեց ձագերն սուրբ աղօթքի:

Մանչ ու աղջիկ՝ թիւով չորս հատ,
Սրտով մաքուր ու անարատ,
Բոլորունցանք խեղճ ու տխուր,
Մեծ թէ փոքր, երկչոտ ու լուռ,

Եւ ամենք աղաչանօք
Սրտեռանդն ըրինք աղօթք,
Խնդրեցինք մեզ ստեղծողէն
Մեզ պաշտպանել չար գայլերէն:

Դաժան բախտէն միշտ հալածուած,
Բայց մեծ յոյսով Աստուծոյ կոթմած,
Մայրս բարի թեւատարած
Շուրթը բացաւ եւ առ Աստուած

Ան հառաչեց.— Զապէ՛, ո՛վ Տէր,
Փոքորիկներն չար, մահաբեր . . .
Կ'աղաչեմք քեզ գթութիւն Աստուած,
Խնայէ՛ մեզ ջարդ, կոտորած:

Ամենագոր Տէր Արարիչ,
Ցրուէ ամպերն մութ, շանթալից.
Ցոյց տո՛ւր մարդոց սիրոյ նամբան,
Նաեւ՝ ուղիւն իմաստութեան:

Ամէն բոլոր գութիւն կառչած,
Կը պաղատինք քեզ, Սուրբ Աստուած,
Բաժակն այս դառն ու մահաբեր
Արդար մանկանց խնայէ՛, Տէր:

Մօրս աղօթքը գնաց Երկինք.
Մենք լիեցինք տուն ու երդիք,
Անտուն, անտէր թափառելով
Տեսանք թէ՛ ջարդ, թէ՛ ջարդող սով:

Մեր խաչուելով, տառապելով
Գոյն փոխեցին աշխարհ ու ծով:
Կոտորուեցանք, ցիր-ցան եղանք,
Բայց երկինքէն գութ չստացանք:

«Պայքար», 1981

ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԽԱԶԻ

Մոռալ ամպերն աղէտալի ու դաժան,
վշտախառն արցունքներով բրգացած
Կ'որոտային — փոքորիկներ պիտի գան:

Մունետիկին խոպոտ ձայնը կը գոռար,
Ձայն մը կոպիտ, մահասարսուռ, բոթաբեր,
Որմէ կարծես գիւղը հիմքէն կը դողար.

«Հայե՛ր, դուրս ելե՛ք, քափեցե՛ք ամէն բան
Եւ հեռացե՛ք հանգստաւէտ տուններէդ.
Այս է վսեմ քագաւորին հրամանն»:

Անգէն, անտէր ժողովուրդը շուարած,
Ո՞ւր դիմէր, ո՞ւր, կար տունն իր հաւատքին,
Ուր կարծես թէ բանտարկուած էր Աստուած:

Եւ մարդորսներ՝ եաթաղաններն ձեռքներուն՝
Վատ ու հպարտ անխիղն ու սառն դէմքերով
Կը տօնէին խրախնամ մը անանուն:

Առոյգ այրերն ու հայրերը ալեւոր,
Եկեղեցւոյ ներքնասրահը բանտարկուած,
Կը սպասէին որոշման մը ահաւոր:

Սեւ խաւարը երբ ֆողարկեց ամէն բան,
Մութին մէջ թուրք գայլերը արիւնոռչոտ,
Շղթայուածներն ճշեր էին տանջարան:

Անգթութեան սահմանները կոխկոտած,
Ամէն մէկ թուրք գերբ բորենի մ'անսուաղ
Կը յօշոտէր անգէն զոհն իր կալանուած:

Ջարդուածներու տա՛մ արիւնը կը ժայթքէր
Դէպի երկինք, դէպի աստղերն անողորմ,
Մինչ աշխարհը անհոգօրէն կը դիտէր:

«Խաչն է մեր յոյս, մեր հաւատքը առ յաւէտ,
Ձեր մահիկն ու խեթ կրօնքը կը մերժենք,
Մենք կը մեռնինք, բայց կը մնանք խաչին հետ»:

Այս աղօթքով, այս հաւատքով կը մեռնէր
Հայ կղերը, որ իր կեանքի օրերուն
Լոկ աղօթքով ու հաւատքով ապրած էր:

Ոչ մէկ վրձին պիտ' կարենայ պատկերել
Գազաններու դժոխային գործը սեւ
Եւ զոհերու չարչարանքը առաւել:

«Պաշար», 1981

ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԻ ՂՕՂԱՆՋՆԵՐ

Մնա՛մ բարով լեռնե՛ր, դաշտե՛ր հայրենի
Եւ դու՛մ տարերք այս մոգական աշխարհի:

Այժմ պահն է, պիտի մեկնի՛մ այնտեղ ուր
Յաւիտեանս պիտի ննջեմ հանգի՛ստ, լուռ:

Ուստի, թողե՛ք դեռ չմեկնած պատմեմ ձեզ
Էջեր կեանքէս յոյժ սրտառու, տօթակէզ:

Մանուկ օրէս սրտիս իշխեց ցաւ մը հուր
Եւ այրեց գիւ միշտ լռակեաց ու տխուր:

Կը տեսնէի ազիզ ազգս շղթայուած
Եւ իր վսեմ երազները խանգարուած:

Մի քիչ մեծցած, մանկութիւնս թողած ետ,
Մթնեց աշխարհ, ազգիս հասաւ նոր աղէտ:

Եւ ազգ մ'ամբողջ վտարուեցաւ իր բոյնէն
Եւ աստղերը վար թափուեցան երկինքէն:

Գարնանային ի՛նչ ծաղիկներ պոկուեցան
Մայր թուփերէն, չըմպած դեռ կաթն մայրական:

Ո՞վ կամեցաւ ազգիս հայոց ցաւն այս մեծ
Ու թողուց որ ոսոխը մեր որպէս ցեց

Կրծելով մեզ փշրանքներու վերածէ:
— Կ'անիծեմ գայն . . . թէ ունկ ունի թող լսէ:

«Պաշար», 1981

ԱՊՐԻԼ 24 . . .

Քսանչորս Ապրիլ օր խաչելութեան . . .
Ողջ ազգ մը ահա՛
Հաւատքին համար գամուած է անսուրբ
Մահիկին վրայ:

Դժոխք չարատանջ, արիւն ու արցունք,
Ահեղ կոտորած,
Հայոց արիւնով ծով է գոյացեր,
Խոր, լայնատարած:

Թշնամի անգութ գերք մօթի գագան
Կատղա՛ծ է, կատղա՛ծ,
Եւ կը յօշոտէ ծեր, փոքր, վհատ
Անմեղներ հիւծած:

Դիակներ անթաղ, գանկեր բրգացած,
Աչքերով անթարթ
Կ'որոնեն Աստուած եւ կ'աղերսեն գութ
Երկինքէն լագուարթ:

Աստուա՛ծ իմ, Աստուած, դուն հայոց Աստուած,
Ինչո՞ւ լիցցիր
Ազգ մը ուղղամիտ, ազգ մը փառապանծ
Որ միշտ հաւատաց
Էութեանդ վեհ եւ գահիդ արդար:

«Պայքար», 1984

ԹՈՒՐՔԻՆ

Տունը մերն էր, անտուն շրջիկ,
Ուրկէ՞ եկար գերթ փոթորիկ,
Եւ ցանեցիր կրակ ու թոյն,
Ուր մոխրացան օճախ ու բոյն:

Հարտար ձեռքեր, միտքեր խոհուն
Աջակցեցան որ ապրիս դուն:
Իսկ դուն յանկարծ խել ուրական,
Համբէղ շեղած որպէս գագան

Յօշոտեցիր . . . ո՛վ անգութ գալլ
Քեզ խնամող ձեռքերն գթոտ
Եւ նակատներ յոյժ արեւոտ,
Բայց . . . ի՞նչ զարմանք, դեռ կ'ապրիս այ:

Անթիւ գոհերն տիւ ու գիշեր
Սարսափահար ինձ կ'այցելեն . . .
Եւ գեհեների պատկերները
Ընդմիշտ հոգիս կը չարչրկեն:

Լաւ իմացիր . . .
Հայորդիներն վեհ, անասան
Պիտ' չներեն, պիտ' չմոռնան:
Թող գան դարեր, դարերն անցնին,
Նոր, նոր աստղեր, նոր դիւցազներ
Պիտի ծնին ու գօրանան,
Եւ բարեբախտ օր մը չճնաղ,
Յարձակումով վեհ ու խիզախ,
Քեզմէ հաշիւ պիտ' պահանջեն,
Եւ նոյն ատեն պիտի փրկեն
Հայուն պատիւն ու հայ հողեր:

«Պայֆար», 1985

1915

ՏԷՐ ԶՕՐ

Աճառ ու ջարդ. ի՛նչ փոքորիկ
 Եկաւ, հնձեց անթիւ մարդիկ:
 Բիւրաւորներ դարձան անտուն
 Եւ չունեցան յոյս, փրկութիւն:
 Ժողովուրդ մը անգէն, անգոր,
 Լուռ, յամբաւալ կ'երթար Տէր Զօր:

* * *

Արեւը բարկ, հողը ալոռոյ,
 Մայր ու մանուկ մերկ ու անօդ:
 Մանկիկը մերթ կը մրմնջէ,
 — Մայր, ինձի ջո՛ւր, կամ աղօթէ՛
 Աստուած պապան թող ջո՛ւր դրկէ:

Ցերեկը տապ, գիշերը ցուրտ,
 Կողոպտիչներ թէ՛ թուրք, թէ ֆիւրտ
 Հէ՛ք աղջիկներ կը չարչրկեն.
 Եւ տարաբախտ մայր մը հեռուէն
 Կ'աղաղակէ.— Ո՞ւր ես Աստուած:

Մեռնողներ շա՛տ, լացող չկայ,
 Հին բարեպաշտ տէրտէր չկայ,
 Մեռեալներուն պատանֆ չկայ,
 Եւ սգաւոր մայր մը յանկարծ
 Կը մոնջէ.— Ո՞ւր ես Աստուած:

Ճիչ, աղաչանֆ. պահ մը յետոյ,
 Յոյժ պատգամ մը ընդ Աստուծոյ:
 Որդեկորոյս մայր մը ահա
 Խելագարած, թունդ կ'որոտայ,
 — Գահդ փլչի անգոր Աստուած:

«Պայֆար», 1986

ՓՈԽԱՆ ԾԱՂԻԿԻ

Իմ սիրելիներ, իմ հարագատներ,
Դու՛մ որ չունեցա՛մ կեանքի լաւ օրեր,
Այժմ ալ կը հանգչի՛մ հեռաւոր վայրեր,
Ներեցե՛՛ք ինձի, դու՛մ անշէջ աստղեր՝
Թէ որ զանց առնեմ կամ չկարենամ
Բերել ծաղիկներ, ծաղիկներ փարթամ,
Զարդարելու ձեր շիրիմն անթառամ,
Եւ գոհեր, դո՛ւմ որ չունեցա՛մ տապան:

Ձեր յիշատակը յարգելու համար,
Արդ կը նուիրեմ նոնիի դալար,
Դոյզն ուղէշ մը հայոց դպրութեան:
Իցի՛ւ թէ ծաղկի, դառնայ բալասան
Եւ տարածէ լոյս, գերթ անմար լապտեր
Եւ հրնուցնէ հոգիները ձեր:
Ո՛վ ննջեցեալներ, հաւատացե՛ք որ
Միշտ պիտի յիշուի՛մ որպէս քաջ զինուոր:
Քանի կ'ապրինք մենք, պիտի երգենք դեռ.
«Օրհնեա՛լ ըլլայ յիշատակն անմեռ»:

«Պայքար», 198?

1915, ԱՊՐԻԼ

Ամեն Ապրիլի
Հոգիս կ'ընկնուի
Երբ կը յիշեմ ես,
Ազգս ողջակէզ:

Ամեն Ապրիլի
Սիրտս կ'արիւնի,
Անմեղ, անհամար
Զոհերուն համար:

Ամեն Ապրիլի
Երբ կ'անդրադառնամ
Այդ սեւ օրերուն,
Վշտախոց կ'ողբամ:

Ամեն Ապրիլի
Հայեր միշտ պիտի
Յիշեն այդ օրը
Եւ մեր գոհերը:

Ամեն Ապրիլին
Օրն է անարեւ.
Զպէտք է մոռնալ
Այդ Ապրիլը սեւ:

«Նոր Օր»

ԱՏՐՊԵՅՃԱՆ,
70 ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ՓԱՅԼՈՒՆ
ՎԱՂՈՐԴԱՅՆԵՐԷ ԵՏՔ . . .

Ֆրանսական «Լը Քանաո Անշէնէ»
երգիծաբերքը իր 30 նոյեմբերի
թիւին մէջ հրատարակած է երկու
հոյակապ երգիծանկարներ
Ատրպէյնանի եւ Թուրքիոյ մասին:
Ստորեւ կուտանք երգիծանկարներէն
մէկը:

Մոլլան կ'ըսէ մանչուկին.

«Եթէ շատ խելօք ըլլաս Աստուծոյ
հետ, պիտի մեծնաս եւ պիտի կրնաս
շատ հայեր սպաննել . . . »

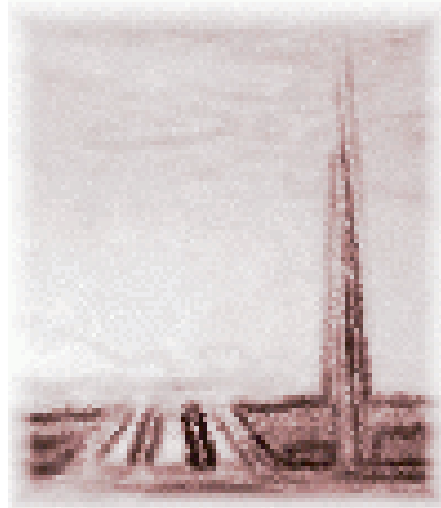
«Պալֆար Շարաքաբերք»,
Դեկտեմբեր 17, 1988

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆ

Գ. ՄԱՍ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ
ԵՒ
ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

//

ԵՕԹԸ ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒ ԲՆԱԶՆՁՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

ԱՆՈՐԱԿԵԼԻ ԹՈՒՐՔԻՆ

Յեղասպանութեան ախորժակը դեռ չյագեցա՞ւ, ո՛վ թուրք: Հագիւ թէ Մեծ Ոճիրին զոհը՝ հայը՝ իր մարտիրոսութեան քառասունքը բոլորեց, ահա դուն կրկին բորենիի բնագդէդ մղուած դունչդ երկարեցիր եօթը հայ ընտանիքներու սրտին եւ յօշոտեցիր զանոնք:

Անշուշտ այս արարքդ «քաղաքակրթութեանդ» անուրանալի մէկ ապացոյցն է:

Ո՛վ անորակելի թուրք, դեռ մինչեւ ե՞րբ քու ժանիքներէդ հայ արիւնը պիտի կաթկթի:

Եօթը հայ ընտանիքներ բնաջնջուած:

Արդեօք մտածեցիր թէ այդ եօթը մարած օջախներուն խեղճ զոհերը վտա՞նգ մը կրնային ըլլալ քու գոյութեանդ:

Միթէ՞ այդ եօթը հայ ընտանիքները «քու երկրիդ» հացի փշրանքներուն իսկ արժանի չգտար: Զէ՞ որ այդ երկրորդ իրենց նախահայրերուն երկիրն էր. չէ՞ որ իրենց նախորդ սերունդին աճիւնները ամբողջ երկրին մէջ տարածուած դեռ անթաղ կը մնան: Հոգ չէ թէ որքան ատեն ալ այդ երկրին տիրողը ըլլաւ՝ հայոց փլատակ տուններն ու սրբավայրերը յաւիտեանս քու ականջիդ պիտի աղաղակեն իրենց իրաւատէրերու արդար պահանջը:

Դուն, ո՛վ թուրք, այդ երկրին ի՛նչ անուն ալ տաս, ի՛նչ ձեւի ալ փոխես եւ ո՛ր անկիւն ալ դառնաս, հայոցմէ լքուած տուները, հայկական ճարտարապետութեամբ գեղակերտ շէնքերը իրենց հայկականութիւնը անաղարտ պիտի պահեն, եւ անոնք փուշի նման քու սիրտդ պիտի խրուին:

Դուն պիտի հանդիպիս ջախջախուած բիւրաւոր գանկերու, որոնք պիտի հալածեն քեզ, եւ որոնք քու երէկի մեծ ոճիրդ պիտի պատմեն աշխարհին, թոյլ չտալով որ մարդասէր եւ արդարասէր քաղաքագէտներ քու նենգամիտ խաղերէդ խաբուին:

Այդ երկրին ամայի վայրերը միշտ քեզի պիտի յիշեցնեն, թէ ատենօք հայ ժողովուրդ մը կ'ապրէր հոն եւ որ իր օրերուն ծառերը կը ծաղկէին, քեզի տալով քաղցր պտուղներ, այգիներ մեծ բերք կ'ունենային, տակառները կը լեցուէին գինիով, որովհետեւ մշակը հայն էր. այդ օրերուն ծաղիկները բոյր ու գոյն ունէին, հացը համ ունէր, եւ դուն ծոյլ ու անվաստակ անոր քրտինքին շնորհիւ քու մարմինդ եւ պետութեանդ գանձը կը պարարտացնէիր:

Գեհեհէն փախած ո՛վ թուրք, որ մարդկութենէն ամէն բարիք ստացեր ես, բայց ոչինչ տուած ես մարդկութեան:

Բիրտ ոյժի մոգպետ, ժամանակը պիտի գայ, որ դուն քու եաթաղաններէդ եւ դժոխքէդ վերապրող ժողովուրդին վեհութեան առջեւ նախանձով պիտի խոնարհիս եւ պիտի հատուցանես անոր իրաւունքը:

Բայց մինչ այդ, երբ մարդկային ընկերութեան մէջ պիտի մնաս եւ մարդոց հետ պիտի յարաբերիս, նախ մարդկութեան շարքը մտիւր: Վե՛րջ տուր քու հնամենի արիւնածարաւ արտրոժակիդ, դադրեցո՛ւր հալածանքդ, թոյլ տուր որ դարերով ճնշուած եւ ընկճուած փոքրամասնութիւնը մարդկօրէն ապրի: Այն ատեն եւ միայն այն ատեն, դուն ալ պիտի ճանչցուիս ու յարգուիս իբր մարդկայնացած ազգ:

«Պայքար», 1956?

ԱՍՏԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅՐ

Հինգ դարերու գերութիւնը եւ նոյնքան դարերու յաճախադէպ, աղէտալի փոթորիկները պատճառ դարձան, որ հայը իր հայրենական հողը եւ իր նախա-հայրերու մշտնջենական հիւղը լքէ ու հեռանայ:

Մեր դարաւոր թշնամիին անմարդկային եւ դաժան վարմունքը եւ հայը բնաջնջելու անոր արիւնոտ փորձերը սկսած էին ծանր երկանաքարի մը պէս օր ըստ օրէ աւելի ճնշել ազատասէր հայուն սիրտը:

Ի հարկէ այդ բոլորը հետեւանք մը պիտի ունենար: Եւ արդիւնքը այն եղաւ, որ ոմանք ծառացան բռնակալութեան դէմ, եւ ներքնապէս կազմակերպուեցան, ինքզինքնին ջարդերու դէմ պաշտպանելու նպատակով: Եւ շատեր ալ չկրնալով հանդուրժել թրքական հալածանքներուն՝ սկսան գաղթել ազատ երկիրներ, միշտ այն յոյսով, թէ գուցէ օր մը հայկական հարցը բարւոք լուծում մը կը ստանայ եւ իրենք կրկին կը վերադառնան երկիր իրենց հիւղը շինելու եւ օճախը վերակազմելու:

Վրայ հասաւ Առաջին Համաշխարհային քանդիչ պատերազմը . . .

Եւ հայը ունեցաւ իր պատմութեան ամենէն սեւ թուականը:

1915ը:

Աշխարհ իմացաւ եւ տեսաւ հայ ժողովուրդի զանգուածային կոտորածը եւ տեղահանուիլը, բայց ոչինչ ըրաւ զայն փրկելու կամ եղեռնէն յետոյ՝ արդար հատուցում մը տալու անոր:

Հայ ազգին ծառը իր արմատէն ցնցուեցաւ եւ պահ մը իր արմատախիլ ըլլալու դաժան ճակատագրին դէմ յանդիման գտնուեցաւ:

Մեր թշնամին ցնծաց, խորհելով՝ թէ հայը՝ այդ վաղեմի ժողովուրդը յաւիտենապէս տապալուած էր այլեւս:

Եւ ուրախացաւ, հրճուեցաւ, նոյնիսկ հայկական հարցը թաղելու համար յուղարկաւորութեան թափօր մը կազմակերպեց:

Բայց հայը ի զարմանս մեր թշնամիին եւ աշխարհին, տառապանքի սեւ ճակատագրին դիմադրեց եւ վերապրեցաւ: Եւ գոյատեւելու համար նոր ու ան-նկուն կամքով մը վեր կեցաւ, դարմանեց իր վէրքերը, ծածկեց իր մերկութիւնը, սկսաւ վերաշինել իր փրկուած հայրենիքը:

Ստուար թիւ մը կամայ թէ ակամայ ցրուեցաւ աշխարհի չորս ծագերուն, ասպնջական երկիրներու մէջ խրճիթներ շինեց, տուն կազմեց ու նոր սերունդ մը աշխարհ բերաւ:

Նոր սերունդը հասակ նետեց, աճեցաւ, բազմապատկուեցաւ, եւ աստանդական հայը, որ դժոխային մահաստաններէն ազատուած ու վերապրած էր, այժմ նոր ու մտահոգիչ երեւոյթի մը կը դիմադրէր, եւ այդ նոր սպառնալիքը ձուլում կը կոչուէր: Եւ հայը կը մտածէր.

— Երանի թէ ես ալ այլազգիներու պէս անհոգ կրնայի ըլլալ: Բայց ի՞նչպէս անհոգ ըլլալ, երբ սակաւաթիւ ժողովուրդ մըն ենք, եւ ամէն հայ մասնուկ, որ այս

ճերմակ ջարդին գոհը կ'ըլլայ, հայ ժողովուրդէն տուն մը կը պակսի, աստղ մը եւս հայ երկնակամարէն կը հեռանայ: Ուրեմն, որպէսզի հայ մանկիկը հայ ապրի, նախ պէտք է անոր տալ հաւատքի տուն մը, պէտք է եկեղեցիներ կառուցանել, ապա դպրոցներ բանալ հայոց անգին լեզուն պահելու ու պահպանելու համար: Ստեղծել հայ մամուլ՝ հայ մանկան տալով հայ պատմութենէն անմահ էջեր, անոր մէջ արծարծելու համար հայկական ոգի եւ գիտակցութիւն:

Եւ հայը իր սեփական երկրէն հեռու օտար երդիքներու տակ լծուեցաւ ազգապահպանման կենսական աշխատանքին:

Հայաշատ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ կառույց գեղակերտ եկեղեցիներ:

Հաստատեց մամուլ, հրատարակեց թերթեր: Զոհեց իր հանգիստը, իր նիւթականը, բացաւ հայ դպրոցներ, ոմանք անյարմար, անշուք,— հայ գիրը անպայմանօրէն անշուք տեղերու մէջ անգամ իր վսեմութիւնը տիրականօրէն կրնար գգացնել ամէնքին:— Այս էր հայուն համոզումը:

Եւ հայ մանկտիք տեղական դպրոցներէն վերջ հայ դպրոցն ալ գացին ծանօթանալու իրենց նախահայրերու փառապանծ լեզուին:

Սակայն երեւոյթներէն դատելով՝ քիչ տեղեր այս զոհողութիւններն ու աշխատանքները արդիւնաւոր եւ գոհացուցիչ կը թուէին:

Այս իրողութեան առջեւ հայուն մտահոգութիւնը կարծէք աւելի ծանրացաւ: Բայց անյուսահատելի կամքով մը թումբ կեցաւ ուծացման վտանգին դէմ, մաքառեցաւ անձանձիր, միշտ այն մեծ յոյսին կառչելով թէ՛ մեր նորաստեղծ հայրենի պետութիւնը իր շինարարական գործը մեծ թափով յառաջ տանելէ ետք, աստանդական հայը ձուլումէ փրկելու համար ան իր դռները պիտի բանայ գիրենք ընդունելու իրենց սեփական երկրին մէջ:

Եկաւ ժամանակը: Ունեցանք ներգաղթ. կարաւան առաջին, երկրորդ, երրորդ եւ փստահ էր թէ դեռ պիտի շարունակուէր անոնց յաջորդական գնացքը:

Ի տես այս փրկարար երեւոյթին հայը քիչ մը մխիթարուեցաւ: Բայց իր սրտի ցանկութիւններուն միայն մէկ մասնիկն էր կատարուածը: Դեռ աշխատանք կար, քանի որ ոմանք կը մտածէին թէ հայուն համար Հայաստան ներգաղթելը շատ ալ կարեւոր չէր: Եւ նոյնիսկ կարելի էր արտասահմանի մէջ «հոգեւոր հայրենիք» ստեղծել . . . :

Նման անկայուն մտածման մը դէմ հայը իր ուժերը համադրելով՝ անընդհատ մաքառեցաւ, կամուրջ հաստատեց արտասահմանի եւ Հայաստանի տարածութեան մէջ:

Ուխտաւորներ Հայաստան գացին, տեսան իրենց հայ քոյրերն ու եղբայրները, որոնք անդադար կը ստեղծէին ու շինարարական սուրբ աշխատանքով կը գեղեցկացնէին մեր հնամեայ երկիրը:

Այս իրագործուած աշխատանքն ալ մասամբ կը թեթեւցնէր ուծացման համար հայուն ունեցած սեւ մտահոգութիւնը, բայց կար կարեւոր հարց մը եւս, որ երբեմն հայուն մտահոգութեանը պատճառ կ'ըլլար:

Այդ հալկական հարցն էր: Եւ որքան ատեն որ բարենպաստ լուծում մը չէ եղած հալկական հարցին, աշխարհի բոլոր հայերը միահամուռ եւ միակամ պիտի հետապնդեն իրենց իրաւունքը ստանալու, բախելով միշտ միջազգային արդարադատ ատեաններուն դռները:

«Պաշար», Դեկտեմբեր 14, 1958

ՊԱՊԻԿԻՆ ԺԱՌԱՆԳԸ՝ ԹՈՌՆԻԿԻՆ

Փոքրիկն Արա իր տան առաջ փողոցին մէջ կը խաղար, երբ իր մեծ հայրը ամենաքնքո՛յշ ձայնով մը զայն ներս կանչեց։

— Արա, Արա՛, տուն եկուր, որդի, տես արեւն անգամ քնելու գացեր է, քու ալ ննջելու պահդ է, չէ՞ . . . :

Արա իր վառվռուն ու բոցակէզ աչքերը իր մեծ հօրը վրայ կեդրոնացուց պահ մը, կարծես դժկամակեցաւ հնազանդելու, եւ յետոյ փողոցէն դէպի մայթ, մայթէն դէպի փողոց ոստումներ ընելով, փողոցին մէջ արձանի մը նման անշարժացած կեցաւ, իր անմեղունակ նայուածքը իր խաղընկերներուն վրայ գամելով։

— Արա՛, տուն եկո՛ւր, հոգի՛ս։

Երբ ան կրկին իր մեծ հօր ձայնը լսեց, իսկոյն վազելով տունէն ներս մտաւ ու կարօտով նետուեցաւ իր մեծ հօրը գիրկը։

— Զեռքերդ տեսնեմ, ըսաւ մեծ հայրը Արային, ու բացազանչեց։

— Ա՛հ, այդ փափուկ ձեռքերդ որքան սեւցեր են. չուտ լուացուէ, որ երբ անկողին երթանք, քեզի աղուոր պատմութիւն մը պատմեմ։

Պատէն կախուած օրացոյցին վրայ 1944 թուականը կը կարդացուէր։ Արային հայրը ամերիկեան բանակին միացած էր եւ մայրն ալ գինագործարանի մը մէջ՝ ամերիկեան ու անոր գինակից քաջարի գինուորներուն համար փամփշտակալ կը պատրաստէր։ Եւ Արայի հոգատարութիւնը յանձնուած էր իր մեծ հայրիկին։

Արայի մեծ հայրը միականի էր, նաեւ կաղ, իր դէմքին վրայ կտրուածքի հետքեր կը նշմարուէին։ Ան ալ 1915ի եղեռնի օրերուն, թէ՛ իր ձախ աչքը եւ թէ՛ իր աջ սրունքը կորսնցուցած էր։ Ան կը պատմէր թէ՛ անոպայ թուրքեր քանի քանի անգամներ դաշունահարեր էին իր մարմնոյն զանազան մասերը, բայց ո՛վ հրաշք, հակառակ այդ արեան ու եաթաղանի մկրտութեան ան մահէն ազատուած՝ կ'ըսէր։

— Ես վերապրեցայ, որպէսզի դէմքիս այլանդակութիւնը աշխարհին ցուցադրելով, անոնց երեսին պոռամ թէ՛ ասիկա թուրք գազանութեան վաւերական կնիքն է, զոր պիտի չմոռնամ եւ որուն համար պիտի չներեմ այդ բորենիներուն։

Հակառակ իր տառապակոծ էութեան, ան միշտ իր թոռնիկին զուարճալի պատմութիւններ պատմելով անկողին կը տանէր ու անոր սնարին քովէն չէր հեռանար մինչեւ որ իր թոռնիկը բարի երազներու չյանձնուէր։

Արա լուացուած, մաքրուած վերադարձած էր իր մեծ հօր քով, մինչդեռ մեծ հայրը ծանր մտմտութի ծովին մէջ ընկղմած՝ չէր նկատեր Արան, որ զարմացած ու շուարուն իր քով կեցած էր։ Արա իր ներկայութիւնը զգացնելու համար՝

— Մեծ հայր, այս երեկոյ ալ ինծի գուարճալի պատմութիւն մը պիտի պատմե՞ս որ գիշերը լաւ մը քնանամ, հարցուց անոր։

Մեծ հայրը ժպիտ մը ուրուագծեց իր «այլանդակ» դէմքին վրայ, բայց պատասխանը ուշացուց։

— Ի՞նչ է, ինչո՞ւ չես պատասխաներ, կակազեց տղեկը։

— Անշուշտ պիտի պատասխանեմ, ըսաւ ծերունին, բայց իր շեշտին մէջ անսովոր լրջութիւն մը կար։ Արա նկատեց որ իր մեծ հայրը բացառիկ մտահոգութիւն մը ունէր։ Անոր այդ մտահոգութիւնը ցրուելու մտադրութեամբ, ան յանկարծ ըսաւ։

— Մեծ հայրի՛կ, մեծ հայրի՛կ, գիտե՞ս, թէ ես երբ մեծնամ, ի՛նչ կ'ուզեմ ըլլալ, Հայաստանը պաշտպանող հայ զինուոր։

Ծերունին դէմքին վրայ ժպիտ մը չողաց, գրկեց իր թոռնիկը, համբուրեց անոր այտերը, բայց ակնթարթ մը ետք կրկին սեւ սեւ ամպեր կուտակուեցան, ու կրկին լուրջ ու մտախոհ երեւոյթ մը ստացաւ իր դէմքը։

Ան նամակ մը ստացած էր իր զինուոր որդիէն, որուն մէջ հետեւեալ տխուր ու սահմուկեցուցիչ տողերը գրուած էին։

«Սիկիլիոյ ռազմաճակատին մասնակցեցայ, սրունքէս վիրաւորուած հիւանդանոց կը գտնուիմ, շուտով կրկին կը գրեմ»։

Այս տողերը ռումբի ուժականութեամբ պայթեր ու խորտակեր էին բազմաչարչարին երազի ամրոցները։ Տարօրինակ եւ այլանդակ մտածումներ իրարու կը յաջորդէին, ան նոյնիսկ կը մտածէր։

— Ուրեմն տղաս ալ ինծի պէս կաղ պիտի ըլլայ, ինչպէս որ ես քսան ինը տարի միականի ու կաղ պտտեր եմ այս վշտալից աշխարհին մէջ։

Յանկարծ այս մտամոլոր վիճակէն ազատուած կը տեսնէր իր կեանքի բոցավառ աստղը որ իր քով կեցած՝ ապշահար գինք կը դիտէր։

— Ա՛յ քու մատղաշ հոգիիդ մատաղ, դուն հոս կեցած ինձ կը սպասես։

Պապիկ ու թոռնիկ գրկախառն միասին ննջասենեակ մտան։

Արա կայծակի արագութեամբ գիշերազգեստը հագած անկողին մտաւ։

— Մեծ հայր, ես պատրաստ եմ, հապա դո՞ւն։

— Ես ալ պատրաստ եմ, որդի, ըսաւ մեծ հայրը եւ աթոռը Արային մահճակալին քով տեղաւորելով նստաւ։

— Իմ փոքրիկ հերոս, վաղը դուն ութը տարեկան պիտի ըլլաս։ Մինչեւ հիմա քեզի չենք ըսած թէ՛ քու անուշիկ հայրդ հեռաւոր երկրի մը մէջ ճակատամարտի մը ընթացքին վիրաւորուած է։

Արա անակնկալ ցնցում մը ունեցաւ, ուզեց մանրամասնութիւնները իմանալ, իսկ մեծ հայրը շարունակեց։

— Մենք՝ տառապեալներս պահ մը մտածեցինք թէ՛ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետք ա՛լ պատերազմներ պիտի չունենանք։ Խաղաղասէր հոգիներ այսօր չափազանց յուսախաբ են, ինչու որ ազգ ազգի դէմ ելած կը կռուին Արդարութեան անունով։ Բայց, ինչպէս երէկ, վաղն ալ Արդարութեան համար պատերազմներ իրենց ազգային շահերուն համար Արդարութիւնը պիտի խաչեն։ Ազգերու պատմութեան մէջ ա՛յդ է որ կը կարդանք եւ պատմութիւնը միշտ կը կրկնուի։

Ծերունին այստեղ «Ա՛խ» մը քաշեց, մտաբերեց մեծերու խոստումը, ու քանի մը վայրկեանի համար հայ ազգին դարերու կեանքը իր աչքերուն առջեւ

կենդանացաւ իր բոլոր մանրամասնութիւններով: Յիշեց յաղթանակներ, յիշեց մեր աշխարհակալ թագաւորները, հայ ազգին դէմ դաւաճանողները, Անիի անկումը եւ հայ ազգին դարերու գերութիւնը, եւ ապա, մեր օրերու Մեծ Շղեռնը:

Արա իր անկողնին մէջ անհամբեր կը սպասէր իր մեծ հօր խոստացած պատմութեան, եւ վայրկեանի մը լռութենէն օգտուելով, մեծ հօրը ըսաւ որ պատմութիւնը չմոռնայ:

— Այս իրիկուն մեծ հայրիկդ քեզի նոր պատմութիւն մը պիտի պատմէ, ըսաւ մեծ հայրը, պատմութիւն մը որ թէպէտ անհաւատալի կը թուի ոմանց, բայց ան այնքան իրական է որքան երկինքի արեւը, լուսինն ու աստղերը: Իմ պատմութիւնս կապուած է մօտաւոր անցեալի հայ կեանքին հետ: Ես կը հաւատամ թէ՛ ամէն հայ պարտաւոր է փոխանցել զայն իր յաջորդական սերունդներուն, մինչեւ որ Արդարութիւնը յաղթանակէ եւ հայերն ալ դառնան իրենցմէ խլուած ու բռնազրաւուած հողերուն տէրը: Բայց նախ սա լոյսը մարենք եւ վարագոյրն ալ վեր ընենք:

Երբ ան վարագոյրը վեր ըրաւ, լուսնի անարատ շողերը լուսափեղկէն ներս թափանցելով փռուեցան իր արդար թոռնիկին դէմքին ու մահճակալին վրայ: Եւ այդ խորհրդաւոր մթնոլորտին մէջ, տխուր տրամադրութեան տակ ընկճուած, հոգեկան ծանր ճնշումով մը ծերունին թոռնիկին քով նստաւ եւ վերսկսաւ իր պատմութեան:

— Իմ անուշիկ Արաս, դժուար է հաւատալ, թէ մարդ կոչուած արարածը կրնայ այնքան անգութ ու խենչ ըլլալ որ իր նմանը առանց պատճառի բորենիի վայրագութեամբ յօշոտելէ ետք անտարբերօրէն հեռանայ եղբրավայրէն, թողելով իր զոհը անթաղ եւ անյիշատակ: Կը հաւատամ թէ փոքր հերոս մ'ես դուն, եւ քու անընկճելի հայու հոգիդ պիտի տոկայ այն ահաւոր պատկերներուն եւ տխուր լուրերուն, զորս այս պահուս քեզի պիտի հաղորդեմ:

— Պատմէ՛, պատմէ՛, հեծեծեց Արա:

— 1895ին ես ալ քու տարիքիդ մէջ կը գտնուէի, քեզի պէս վառվռուն աչքերով օժտուած, քեզի պէս աշխոյժ ու անվնաս: Երկինքի հրեշտակներուն չափ արդար: Այդ թուականին տաճիկները իմ հայրս սպաննեցին. ես մնացի որբ:

— Բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ ըրաւ անոնց, որ անոնք զինքը մեռցուցին, հարցուց Արա զարմացած:

— Հայրս քաղաք գացած էր, քաղաքէն վերադարձին, սովորաբար եկեղեցի կ'երթար, ողջ առողջ տուն վերադառնալուն համար իր գոհունակութիւնը Աստուծոյ յայտնելու: Եկեղեցին, որ գիւղին հրապարակին մէջ յորդահոս աղբիւրի մը վրայ շինուած էր, շատ հեռու չէր մեր տունէն:

Այդ օր տաճիկներու թաղերուն մէջ անսովոր եռուզեռ մը կար: Գիւղին հրապարակին վրայ ալ անծանօթ մարդիկ՝ հրացաններով զինուած՝ տարօրինակ կերպով կը վիտային: Անշուշտ անսովոր բան չէր տաճիկներու վրայ գէնք տեսնելը: Բայց ինչ որ անսովոր էր մեր գիւղին մէջ նորանոր դէմքերու ներկայութիւնն էր: Հայրս, առանց երկմտելու, իր հնաւանդ սովորութեան համաձայն, բոլոր վտանգները անտեսելով, մօրս ըսաւ թէ՛ ինք ժամ կ'երթայ: Ան դուրս ելաւ: Ես իրեն հետեւեցայ:

Երեկոյ էր: Բարեպաշտ հաւատացեալներ, հատիկ հատիկ եկեղեցի գալով, զայն սկսած էին լեցնել: Հազիւ թէ ժամերգութիւնը սկսելէն քանի մը վայրկեան անցած էր, ահա ի զարմանքս հաւատացեալներուն խելագարուած թուրքեր ներս խուժեցին:

— Տէր պահեա եւ պահպանեա բազումս չարչարեալ զազգն մերոյ, պաղա-տազին աղաղակեց Տէր Հայրը, իր ամբողջ հոգիով Աստուծոյ զօրութեան փարած: Այս անակնկալ դէպքին վրայ, ոմանք ահաբեկած փորձեցին դուրս փախչիլ: Իսկ ես, տաճիկներու ահռելի ու վայրենի դէմքերէն սարսափահար, հօրս ձեռքը ժիր մը բռնած, հոն մնացի: Թուրք ոստիկանապետը, որ արդէն հայատեաց գազան մըն էր, իր գրպանէն թուղթ մը հանեց եւ մօտաւորապէս սա իմաստով յայտարարութիւն մը կարդաց.

— Ինձ պատիւ կը համարեմ ձեզ հաղորդելու, թէ մեր բարեխնամ կառա-վարութիւնը հետեւեալ անձերէն կը պահանջէ որ ոստիկանատուն ներկայանան:

Այդ անուանացանկին մէջ էր նաեւ հօրս անունը:

Ոստիկանապետը հազիւ իր տխրաբեր յայտարարութիւնը լրացուցած էր, դուրսէն զէնքի պայթիւն մը լսուեցաւ: Կարծես այդ նախամտածուած ազդանշան մըն էր իրենց թաքստոցներուն մէջ եղող տաճիկներուն որ դուրս գան: Այդ պայթիւնին հետեւեցան ուրիշ զէնքերու ձայներ, աղմուկ եւ իրարանցում:

Հայրս իմ տխրագին գլուխս իր ափերուն մէջ առաւ, պահ մը շոյեց եւ այտերս համբուրելով ըսաւ. «Տղաս, քանի կ'ապրիս այս մեր դարաւոր թշնամիին վատութիւնը չմոռնաս: Դուն տուն գնա': Երբ ես չուտով տուն չվերադառնամ, գիտցէ՛ք այն ատեն թէ այս գազաններուն ճիրաններէն չկրցայ ազատուիլ: Գնա՛ տղաս, գնա՛: Բայց երբ մեծնաս, հօրդ ու ազգիդ վրէժը լուծելու չերկմտիս, չմոռնա՛ս»:

Ես ամբոխին մէջէն դուրս սողոսկելով հեւ ի հեւ վազեցի տուն, տեսածներս մօրս պատմեցի: Մայրս, իր կսկիծը փարատելու համար, դիմեց Աստուծոյ եւ լալահառաչ աղօթեց ու աղօթեց:

Յաջորդ առաւօտ ամբողջ գիւղը զբաղուած էր իրենց նահատակները գտնելու եւ թաղելու: Գիւղին երեւելիները, որ երեք տասնեակ մը կը հաշուուէր, բոլորն ալ անխղճաբար սպաննուած էին, հոս հոն:

Յիշեցի հօրս վերջին խրատը. կրկին անգամ այտերուս վրայ զգացի անոր ջերմ համբոյրը որ սովորական համբոյր մը չէր այլեւս: Այդ համբոյրը հօրս կտակն էր, իր վրէժխնդրութեան կտակը, զոր հայրս գիտակցաբար իմ այտերուս վրայ դրոշմեց, որպէսզի ես գայն յանձնէի իմ գալիք սերունդներուս:

Ես մեծցայ, քաշուեցայ լեռները ինձ հետ ունենալով ուրիշ ընկերներ ալ: Մենք գիշերով կ'արշաւէինք թուրք գիւղեր, անոնցմէ լուծելու մեր հայրերուն եւ ազգին վրէժը:

Մեր առաքելութիւնը շատ կարճ տեւեց, Առաջին Համաշխարհային Պատե-րազմը, որ սկսաւ գահաժառանգի մը սպաննուելուն պատճառաւ, աշխարհը յեղաշրջեց, ազգ ազգի թշնամի դարձաւ, հայ ազգն ունէր շատ մը քրիստոնեայ բարեկամներ, որոնք զինք լքեցին ու հեռացան: Դահիճ թուրքը, օգտուելով առիթէն, հայերը զինաթափելով սկսաւ զանգուածային կոտորածներու եւ տեղահանութեան: Այդ ահաւոր եղեռնին մէջ երկու միլիոն հայեր նահատակ-ուեցան իրենց հայ ըլլալուն համար, իրենց հաւատքին համար, ե՛ւ քրիստոնեայ կոչուող շահամոլ տարրին չէզոք քաղաքականութեան պատճառաւ:

Այդ ահռելի փոթորիկը տեւեց լման երեք տարի. երբ աշխարհաստան պատերազմը դադարեցաւ մեր մեծածաւալ հայրենիքէն՝ Արարատի ստորոտը մեզի մնաց ափ մը հող: Բայց ո՛րքան անգին ու թանկագին հող: Այդ հողին վրայ ժողովուրդներ եղբայրացած խաղաղօրէն կ'ապրէին: Սակայն այս պահուս գոյութեան մեծ պայքարի լծուած է հասարակաց թշնամիի մը դէմ: Արաս, վստահ եմ թէ չար թշնամին պիտի պարտուի, եւ Հայաստանի կոչնակներու

յաղթական դժգոհությունները պիտի լսուին աշխարհի բոլոր անկիւնները: Եւ իմ սիրելի զաւակս ու քու պաշտելի հայրդ շուտով տուն պիտի վերադառնայ ու այդ օր մենք աշխարհին հետ պիտի ցնծանք եւ յաղթանակի օրը տօնենք:

Անուշիկ տղաս, երբոր մեծնաս քու պապիկիդ հայրենիքը չմոռնաս: Գնա՛ հոն, ու քու հայրենիքիդ եւ ազգիդ ծառայէ: Ահա քու պապիկիդ ժառանգը, ձագս . . . :

Ծերունին վերջացուց իր պատմութիւնը, որուն հետեւեցան արցունքի կայլակներ: Մեծ հայրը անոր ճակատին համբոյր մը տուաւ եւ մխիթարուած սրտով սենեակէն հեռացաւ:

«Պայքար», Ապրիլ 1961

ԵՐԷԿ ԶԱՐԴԱՐԱՐ, ԱՅՍՕՐ «ԲԱՐԵՐԱՐ»

Մարդկային ընկերութիւնը բարոյական ի՞նչ հիմքերու վրայ կառուցուած կրնայ ըլլալ, երբ երէկուան ջարդարարը բարերարի մակարդակին բարձրանալով՝ կը փորձեն փառաբանել եւ անմահացնել զայն:

Միջազգային կազմակերպութիւններ որոնք գոյութիւն առած են արդարութիւնը հետապնդելու եւ նոյնիսկ իրենց կեանքի գնով յաւէտ զայն պաշտպանելու համար, դժբախտաբար, երբեմն ամենափոքր սայթաքումով մը, ամենամեծ անարդարութիւնը կը գործեն:

Որոշած են ցեղասպանի մը նկարով նամակադրոշմներ հրապարակ հանել: Սակայն, այդ խումբ մը բարեացակամ երանելիները պէտք չէ՞ր որ երէկուան պատմութիւնը ակներեւ ունենային եւ ըստ այնմ ընթացք տային նման անընդունելի որոշումի մը: Ի՞նչպէս կարելի է պատուել մէկը, որուն անկենդան մատներուն վրայէն բիւրաւոր անմեղներու արիւնը տակաւին չէ անհետացած:

Իզմիրի անմոռանալի ջարդը տեղի կ'ունենար Մուսթաֆա Քեմալի հրամանով: Քրիստոնեայ տարրը հրդեհուած քաղաքին մէջ կը փճանար, իսկ փախստական եւ անպատասպար ամբոխը իրեն դէմ կը գտնէր անհուն ու կատաղի ծովը, ուր շատեր ջրամոյն եղան: Այդ խեղդուածներուն մէջ կային դեռատի կոյսեր, քաջաւոր զատանիներ, անկար ծերեր, անմեղ մանուկներ եւ մահամերձ հիւանդներ: Արդեօք ՄԱԿի ԻՒՆԵՍԿՕ մարմինը նկատի ունեցա՞նք վերոյիշեալ սեւ էջը, որ յաւիտեան օղակուած պիտի մնայ իրենց «բարերար» կարծած անունին հետ:

Կան գրաւոր թէ անգիր օրէնքներ, որոնց միջոցաւ ոճրագործներ կը հետապնդուին, կը դատուին ու կը դատապարտուին: ԻՒՆԵՍԿՕ անիրաւօրէն անտեսած եղաւ բարոյական բոլոր օրէնքները, պատուելով մէկը որ կազմակերպուած ջարդերու ու եաթաղաններու պատասխանատուներէն մէկն էր:

Երբ Քեմալի նման ջարդարար մը յետ մահու կը փառաբանուի, ո՛չ միայն արդարութիւնը կը խաչուի այս անարդար որոշումով, այլ կորստեան դատապարտած կ'ըլլան մարդկային այն գեղեցիկ ըմբռնումներն ու խոհաները, որոնց համար մարդիկ դարերով մաքառեր են եւ տակաւին պիտի մաքառին մինչեւ որ անոնք չօչափելի իրականութիւններ դառնան:

Երբ ջարդարար մը կը փառաբանուի դեռաբոյս առաքեալներու որոշումով, մենք կը տարուինք մտածելու, թէ անոնք մարդկային ընկերութեան բարձր խոհաներուն արատ միայն կրնան հասցնել: Արդարամտութիւնն ու ողջմտութիւնը պիտի թելադրէին որ անոնք քիչ մը շրջահայեաց ըլլային եւ պահ մը ունկնդրէին տանջուող ու նահատակուող միլիոններու աղաղակները, նաեւ պէտք է նկատի ունենային օտարութեան մէջ ապրող այն դժգոհ զանգուածը, որ անդադար պիտի բողբէ իր այս քմահաճ որոշումին դէմ:

Երբ արժանաւոր ներկայացուցիչներու միջոցաւ անարժան մը կը փառաբանուի, այն ատեն մենք մեր անլուելի բողոքի ձայնը կը միացնենք հաւաչին միլիոնաւոր հայ եւ յոյն այն նահատակներուն, որոնք զոհերն են այս անարժան փառաբանողին:

Դիւանագիտական ի՞նչ նոր հաշիւ կայ այս որոշումին մէջ: Ան որ երէկ ճանչցուած էր ջարդարար, այսօր ինչո՞ւ «բարերար» կը կոչուի . . . :

«Պայքար», Դեկտեմբեր 19, 1964

ԴԱՀԻՃՆ ՈՒ ԶՈՀԸ

1915: Անմոռանալի թուական եւ ամենասեւ էջը հայոց պատմութեան:

Հայ Աշխարհը փոթորիկի մը բռնուած էր, անըմբռնելի աղէտի մը, որմէ զերծ մնալու եւ վերապրելու համար ո՛չ յոյս եւ ոչ ալ ապաւէն կար:

Հայ Աշխարհի հողին վրայ ապրող արի ու բարի, արդար ու բարեպաշտ, ստեղծագործ եւ աշխատունակ ժողովուրդ մը կը կոտորուէր անխնայօրէն, եւ անդին քաղաքակիրթ ազգեր, ի տես այս մեծ ոճիրին, ոչինչ կ'ընէին հայուն տառապանքը մեղմելու համար:

Մեծ ու փոքր պետութիւններ, քրիստոնեայ թէ այլակրօն ազգեր, համայն աշխարհի մարդասիրական ընկերութիւններ, հայոց աղաղակին եւ աղաչանքին հանդէպ անտարբեր դիրք մը որդեգրեցին:

Խուլ ձեւացան հայ կանչին, եւ անկարեկիր արձաններու պէս անշարժ ու սառն վերաբերմունք մը ցոյց տուին հայոց արիւնին եւ արցունքին ի տես:

Եւ ժողովուրդ մը իր սեփական օճախէն ու բոյնէն բռնօրէն եւ բրտօրէն կը հեռացուէր, միշտ ենթակայ մնալով անլուր ցաւի ու տառապանքներու:

Կանխամտածուած ու ծրագրուած ահաւոր ոճիր մը — ցեղասպանութիւն — ազգ մը բնաջնջելու նոր ու վայրագ մեթոտ մը, զոր միայն գերման եւ թուրք զանկեր կրնային յղանալ:

Ու տարագիր կարաւաններ կը քայլէին տիւ ու գիշեր, մերկ ու անպատսպար, անօթի ու ծարաւ, միշտ երանի՛ տալով մահացողներուն՝ որոնք մեռեր ու ազատուեր էին այդ անյոյս խաչելութենէն:

* * *

Այդ սեւ օրերուն, բազմահարիւր հայ գիւղերու կարաւաններէն մէկը, Մալաթիան իր ետին թողած, կը քշուէր սեպ լեռներու կատարները եւ խոր ու ամայի ձորերու մութ անկիւնները:

Կարաւանին կը հետեւէին քանի մը ժանտարմաներ՝ Օսման, Հիւսէյն, Հասան եւ ուրիշներ, որոնք իբր թէ նշանակուած էին գաղթականներու ապահովութեան հսկելու: Բայց իրականօրէն անոնք օրական քանի մը անգամներ կը յարձակէին տարագիրներուն վրայ, կողոպտելով անոնց զարդեղէնները, զգեստեղէններն ու ուտեստեղէնները:

Օրուան այն պահն էր երբ արեւը իր բոցեղէն ճառագայթները ամփոփելով հորիզոնէն վար կը սահէր, կարմիր հետքեր ձգելով երկնի եւ երկրի վրայ: Այդ պահուն յանկարծ իրարանցում եւ աղաղակներ լսուեցան, օրուան տառապանքէն յոգնած եւ ուժասպառ գաղթականներուն մէջէն:

— Աման, օգնութեան հասէք, այդ գինով ժանտարման՝ Օսմանը մեր Ծիածանին վարսերէն բռնած կը տանի . . . :

Եւ մայրական սէրը, ամէն վտանգ անտեսելով, կը յարձակէր ժանտարմային վրայ, փրկելու համար իր գառնուկը այդ գայլին ճիրաններէն: Իսկ ժանտարման,

հրազենի ուժգին հարուածով մը, խեղճ ու անպաշտպան կնոջ դաստակը կը փշրէր: Եւ այդ անգէն ու անգօր ամբողջ ոչինչ կրնար ընել այդ անիրաւութեան դէմ:

Ու դահիճը՝ իր գոհը յափշտակած՝ կը հեռանար մահուան դատապարտուած կարաւանէն, բաժին ձգելով անոնց սեւ ու տխուր զգացումներ:

Երբ դահիճ ու գոհ բլրակէ մը զառիվար կ'իջնէին, Ծիածան, ծանր ու տազնապալից մաքառումներէ վերջ, կը յաջողէր ձերբազատուիլ իր դահիճին ճիրաններէն: Ապա՝ ան՝ հսկայ ապառաժի մը կռթնած՝ կը ծառանար ու կ'ըմբոստանար խենէշ թուրքին սպառնալիքներուն եւ աղաչանքներուն դէմ:

— Մեր Մուհամէտին եւ Ալլահին անունով կ'երդնում եւ կը խոստանամ որեւէ կերպով չվնասել քեզի . . . : Միայն թէ պէտք է անձնատուր ըլլաս ինծի . . . :

Դաժան առեւանգիչը, փաղաքշական իր այդ խօսքերով, կը փորձէր գրաւել իր գոհը: Ծիածան կը լսէր իր դահիճին նենգաւոր խօսքերը, որոնք ատեն ատեն սպառնական ըլլալ կը թուէին: Եւ արհամարհելով իր թշնամիին կրած բոլոր մահացու գէնքերը, խուլ ձեւանալով անով աղաչանքներուն եւ խոստումներուն, ան զայրագին շեշտով կը յանդիմանէր իր դահիճը ըսելով՝

— Օսմա՛ն, դուն գարշելի՛ թուրք, գառնուկ մը ե՞րբ իր կամքով գայլին երախին մօտեցեր է: Մի՞թէ դուն այն թուրքը չես որ բազմաթիւ հայ ծերեր, պատանիներ եւ անմեղ մանուկներ խոր ու ամայի վայրերու մէջ կացինահար ըրաւ. դուն չխնայեցիր ո՛չ ծերերուն, ո՛չ մանկանց, ո՛չ տկարին եւ ոչ ալ մահամերձին. դուն գոհերդ գանակոծելէ առաջ եւ յետոյ, խլեցիր անոնց հանդերձեղէնները, դուն քու գոհերուդ ոսկի ատամներն անգամ յափշտակեցիր անոնց բերաններէն եւ որովայնները ձեղքեցիր, այն շլացուցիչ յոյսով թէ մի գուցէ անոնց աղիքներուն մէջէն ոսկի կամ արծաթ պիտի գտնէիր . . . : Արդ, ո՛վ դուն մարդասպան, ո՛վ դուն հասարակածին կողոպտիչ, սոխակ մը որքան ալ միամիտ ըլլայ միթէ վագրի ճիրաններուն կը յանձնուի՞:

Ծիածան պահ մը լռեց. իր խռովեալ հոգին հանդարտեցաւ: Ան այժմ կ'ենթադրէր, թէ բիւրաւոր հայ մարտիրոսներ իր բողոքին կը ձայնակցէին եւ իր խօսքերէն անոնց հոգիները կը խայտային:

Օսման, թէպէտ Ծիածանին այդ ընթացքէն զայրացեր էր, բայց նոր հնարա-մտութեան մը դիմելով ըսաւ.

— Բոլոր ազգակիցներդ Քրիստոսին միացեր են արդէն. մոռցի՛ր զանոնք, քանզի ո՛չ արցունքդ, ո՛չ աղաչանքդ եւ ոչ ալ աղօթքդ զանոնք ետ կրնան բերել: Դուն միայն ընդունէ՛ մեր կրօնքը եւ հաւատա՛ որ քեզի համար ոսկեղէն վանդակ մը պիտի շինեմ, ուր մենք միասին ապրելով պիտի ունենանք մեզ անմահացնող մեր ձագուկները:

Օսմանին հոգին բաց գիրք մըն էր այլեւս: Ծիածան, թափանցելով իր դահիճին մտքի ծալքերուն, հոգեցունց բայց սառն վերաբերմունքով մը յարեց.

— Օսմա՛ն, դուն գինով արարած, դուն անիծեալ թուրք, բիւրաւոր հայ նահատակները ի՞նչպէս կրնան մոռցուիլ, երբ տակաւին քու դաշոյնէդ անոնց թարմ ու անմեղ արիւնը կը կաթկթի: Եւ դեռ մատներուդ վրայ անոնց արեան հետքերը կան: Մոռնա՞մ հայրս, որ իմ աչքերուս առջեւ մորթուեցաւ. մոռնա՞մ ամուսինս, որուն հետ հազիւ երկու շաբաթ ապրեցայ եւ զոր իմ սուրբ անկողինէս խլեցիք: Մոռնա՞մ ազգականներս, ազգակիցներս, մոռնա՞մ մօրս հեծեծանքը, երբ դուն անոր դաստակը փշրեցիր: Անշուշտ մոռնալ նաեւ քու եւ քու ցեղիդ ան-

գլխով թիւնը, եւ հինգ հարիւր տարիներու ձեր ոճերն ենք: Ո՛չ, ո՛չ, չեմ մոռնար եւ իմ պատիւս անպատիւներու եւ ոճրագործներու չեմ յանձնէր:

Օսման այս արդար նախատինքները մեծ անհանգստութեամբ լսեց, եւ օղիին շիշը իր շրթունքներուն տարած, կը մտածէր թէ՛ իր գոհը յաղթահարելու համար պէտք էր որ նոր շլացուցիչ խօսքեր հնարէր: Մտաբերեց այն առածը թէ՛ «Կակուղ լեզուն օձը ծակէն կը հանէ», ապա կեղծ ժպիտին տակ իր գայլի ախորժակը ծածկելով ըսաւ.

— Մի գուցէ դուն կը մոռնաս. ուստի պէտք է որ յիշեցնեմ, թէ քեզ սպաննելու համար չէր որ առեւանգեցի . . . : Դուն պիտի ապրիս: Բայց ինծի՛ հետ պէտք է ապրիս, պէտք է Քրիստոսդ ուրանաս եւ Մուհամմէտին սահմանած կրօնքը ընդունիս: Պէտք է որ անցեալիդ հետ ամէն կապ խզես եւ ինծի կին դառնաս:

— Կի՛ն ըլլալ մէկու մը, պատասխանեց Միածան, որ ո՛չ իր պատուին հանդէպ յարգանք ունի եւ ոչ ալ այլոց: Կի՛ն մը ըլլալ մէկու մը որ միայն հայերու վաստակով իր գոյութիւնը պահած է. որ վերջապէս կի՛ն ըլլալ մէկու մը որ նենգամտօրէն միշտ խաբեր է հայուն պէս բարեպաշտ ու ազնուական ժողովուրդ մը . . . : Կի՛ն ըլլալ . . . : Կի՛ն ըլլալ քեզի պէս գիտով արարածի մը, ո՛չ, ո՛չ:

Միածան իր վերջին նախադասութիւնը ա՛յնքան ուժգին արտասանեց որ սարերն ու ձորերը, երկիր ու երկինք կարծես իրեն ձայնակցելով արձագանգեցին. «Ո՛չ, ո՛չ» . . .

Օսման այսքան դիմադրութիւն չէր ակնկալեր իր գոհէն: Միածանի անդդուելիութենէն գազանը սկսած էր ջղայնանալ. ի՞նչպէս մեկնաբանէր այս տկար արարածին այսքան ուժգնօրէն դիմադրական ոգին: Եւ կը մտածէր. «Ահա միամիտ կին մը որ թուրք հոգեբանութեան անծանօթ մնացեր է. ես ցարդ նման ձախողութեան մը չէի հանդիպած. այս փորձառութիւնը զիս կը կատղեցնէ, պէտք է վերջ տալ այս տգեղ կատակերգութեան»: Եւ այս մտածումներով ճնշուած ան դարձաւ Միածանին եւ պոռաց.

— Կեալուրի ձա՛գ, քու սուր եղունգներովդ իմ սրտիս վէրքերը բզբտեցիր. ալ կը բաւէ . . . : Եթէ ուզեմ քեզ մէկ ըռպէի մէջ փոշիի կը վերածեմ, միթէ լաւ չէ՞ր որ քու ազգակիցներդ իսլամութիւնը ընդունէին եւ գերծ մնային կոտորածներէ եւ եաթաղաններէ. միշտ պատիւ կը յեղյեղես. պատիւ ըսածդ ի՞նչ է որ, միթէ այդպիսի ունայն բանի համար մարդ իր կեանքը կը զոհէ՞ . . . :

Միածան, Օսմանի խօսքերէն ցնցուած, արհամարհոտ նայուածքը կեդրոնացուց անոր վրայ եւ իր մտածումները ամփոփելով՝

— Ո՛վ պօգալի արարած, ըսաւ ան, հայը դարերէ ի վեր ձեր ոճրամիտ սուլթաններու մտադրութիւններուն ծանօթ էր: Սակայն հայը, ըլլալով տիպար ազգի եւ Աստուածավախ ժողովուրդի զաւակ, կը յուսար թէ՛ մի գուցէ օր մը հրաշքի համազօր հոգեփոխութեամբ դուք վերջ կուտայիք ձեր գազանաբարոյ եղեռնագործութիւններուն, եւ կը փորձէիք տեսնել այն բարի յատկանիշները, որոնցմով օժտուած էր հայ ազգը: Բայց դժբախտաբար՝ ձեզի պէս բորենիներ ընտելացնելը մարդավայել աշխատանքէ աւելի խարազանի հարուածներու կը կարօտի եղեր: Միթէ կը մոռնա՞ս, որ այս երկիրը մերն է, հայոց սուրբ ածիւնները այս հողերուն մէջ կը հանգչին: Հազարաւոր տարիներ մեր պապերը այս երկրին ամէն մէկ սրբութիւնը պահպանելու համար իրենց կեանքը զոհեր են. կռուեր ու մեռեր են իրենց պատուոյն համար. իսկ դուք միշտ արատաւորել փորձեր էք ձեր դրացիին պատիւը. եւ այսօր հայը բնաջնջելու քաղաքականու-

թեամբ կը ձգտիք յափշտակեց անոնց արդար վաստակը եւ դարերու սեփականու-
թիւնը . . . :

— Լուէ՛, լուէ՛, յանկարծ բառաչեց Օսման:

Արդարեւ, դահիճը՝ Ծիածանի այս խօսքերը լսելով սկսած էր անհամբե-
րութեան նշաններ ցոյց տալ, ինչպէս որ գայլ մը իր յափշտակած գառին
դիմադրութենէն աւելի կը կատողի, Օսմանն ալ դառնութեան ու զայրոյթի
նոպաներ կ'ունենար. կարծես փոխեր էր իր փաղաքշական կերպերը եւ այժմ
բոլորովին գազանացած, պժգալիօրէն կը պոռար.

— Կեանքի՛ աղջիկ, վերջ տո՛ւր այդ թունալից խօսքերուդ եւ գիտցիր թէ
որքան ալ դիմադրես, փրկութիւն չկայ քեզի: Ինչպէս որ ճանճ մը սարդի
ոստայնին ցանցերուն մէջ բռնուած իր ազատութեան համար անյուսօրէն կը
մաքառի՝ նոյնպէս եւ դուն ապարդիւն փորձերէ վերջ տեղի պիտի տաս եւ իմ
քմահաճոյքներուս պիտի ծառայես: Այժմ որոշումէդ կախուած է ազատութիւնդ
կամ մահդ: Եթէ կ'ուզես ապրիլ, ուրեմն եկո՛ւր եւ այդ հրեշտակային թեւերովդ
պարանոցս ու իրանս անգամ մը շղթայէ, գգուէ գիս, եւ կարեկցիր ինծի,
որպէսզի ես ալ կեանքդ խնայեմ:

Ծիածան, ըմբիշի մը պէս իր բազուկները վեր բարձրացուցած, եւ ահն ու
մահը անարգելով, իր դահիճին երեսին կ'արձակէր իր հետեւեալ նախատինքները.

— Մեղապարտ թուրք, տրամադրութիւններդ որքան փոփոխական են, մէյ մը
վեցհարուածիդ փողը կուրծքիս կ'ուղղես, մէյ մը դաշոյնդ իր պատեանէն կը
մերկացնես եւ մահուան սպառնալիքներով գիս ահաբեկել կը փորձես: Ու
տեսնելով որ մահացու գործիքներէդ չեմ ահաբեկիր, այն ատեն փաղաքշական
մեթոտներուդ կը վերադառնաս: Քաջ գիտցիր որ եթէ իմ բազուկներս քու
պարանոցիդ հասնին, անոնք քեզ փայփայելու համար պիտի չգործածուին: Իսկ
եթէ քու արիւնաթաթաւ դաշոյնովդ իմ սիրտս ճեղքես, հոն սէր եւ կարեկցութիւն
պիտի չգտնես, այլ ցեղիդ հանդէպ ատելութիւն եւ վրէժ . . . : Վրէժ, անյազելի
վրէժ: Թէպէտ ես թակարդիդ մէջ բռնուած անօգնական արծիւ մըն եմ, բայց քու
դաշոյնիդ դէմ քեզ բզբտելու մագիլներ ունիմ եւ քու բոլոր զէնքերուդ դէմ
պատուով մեռնելու վճռականութեամբ զինուած եմ . . . :

Օսման հանելուկի մը դէմ առ դէմ կը գտնուէր այժմ, եւ շուարուն ու
մոլորած արարածի մը պէս իր ուղին կորսնցուցած էր կարծես, սակայն իր
զգաստացման մէկ պահուն այսպէս հառաչեց.

— Կը զարմանամ որ քեզի պէս անտէր ու անգօր, քաղցած եւ ուժասպառ էակ
մը անընկճելի տրամադրութիւնով օժտուած է, բայց կատաղութիւն մը կուգայ
վրաս, երբ յոխորտանքդ եւ մարտահրաւէրդ կը լսեմ: Սա ի՞նչ յանդգնութիւն է,
վերջապէս ես պետական պաշտօնեայ մըն եմ, միթէ պէտք չէ՞ որ նկատի
ունենայիք այդ հանգամանքը եւ յարգանք վերաբերէիք ինձ հետ: Սակայն
դժբախտութիւն է որ քեզի նման անհատներ իրենց խօսքերուն հետեւանքները
գուշակելու կարողութենէն զուրկ կ'ըլլան միշտ . . . :

Մինչ Օսման իր գինովի գարշահոտ շունչին հետ այս խօսքերը դուրս կը
թափէր, յանկարծ իր վիշապի գլուխը վեր առած կը տեսնէր որ Ծիածանի
ցնցոտիապատ մարմինը արեւի վերջին ճառագայթներուն մէջ կը շողշողար: Ան
միայն այն ատեն նշմարեց որ իր զոհին հրեշտակային դէմքը եւ անոր չքնադ
գեղեցկութիւնը փոշիներու թանձր խաւերուն տակ ծածկուած էին: Եւ պահ մը
մոռնալով իր բոլոր սպառնալիքները, հիացմամբ կը գոչէր.

— Ա՛հ . . . Աստուծոյ շնորհած բոլոր բարիքները ահաւասիկ կեդրոնացած են
կենդանի էութեանդ վրայ: Քեզի պէս անմահ գեղեցկուհի մը սպաննելը մեր

փեղեմալերին իսկ հաճելի պիտի չըլլար: Ես այդ ոճիւրը պիտի չգործեմ . . . միայն թէ պայման մը ունիմ, դուն պէտք է որ խաչդ եւ Քրիստոսդ ուրանաս, պէտք է ընդունիս իսլամութիւնը, պէտք է որ ինծի յանձնուիս քանի դեռ հայասպանութեան դեւը չէ արթնցած մէջս: Եթէ դուն այս պայմաններս մերժելու ըլլաս, այն ատեն բիւրաւոր անհատներու բախտին պիտի արժանանաս . . . :

Ծիածան լսեց իր դահիճին փաղաքշոտ թէ խիստ խօսքերը, լսեց անոր վաւաշոտ եւ հիացական անպէտ արտայայտութիւնները, ու վերջապէս լսեց անոր անընդունլի պայմանները: Ապա՝ պահ մը անդրադարձաւ իր ցեղին կրած ահաւոր չարչարանքներուն: Մտաբերեց իր սեռակիցները, որոնք կեղծ ուրացութեամբ ատեն մը ապահով տուններու մէջ ընդունուած էին, բայց կարճ ատեն մը վերջ կրկին խառնուած էին մահազնաց կարաւաններուն: Ու կարծես դարերով լռութեան դատապարտուած հայոց բոլոր նահատակները այդ պահուն եկած էին զինք խանդավառելու, հիանալով իր տոկուն եւ անընկճելի կամքին եւ անյողդողդ որոշումներուն համար:

Օսման մրափէն արթնցած գազանի մը պէս ոտքի ելաւ, պահ մը երերաց եւ իր գոհին մօտենալով՝

— Կեպուրի աղջիկ, որոշումդ ի՞նչ եղաւ — ապրի՞լ թէ մեռնիլ:

— Կա՛նգ առ, ո՛վ ճիւղաղ, յանկարծ մռնչեց Ծիածան, եւ լսէ իմ իղձս եւ հաւատքս:

— Եթէ այս պահուն սառնաշունչ փոթորիկ մը ըլլայի, պիտի ուզէի սառեցնել տաճիկ անուն կրող բոլոր չարագործներն ու ոճրագործները:

— Եթէ հայուն Աստուածը ինձ թոյլ տար, ու ներէր, պիտի ուզէի թուրք կոշուած բոլոր դահիճները գրկել իրենց աչքերու լոյսէն, քանզի անոնք արարչութեան այդ բարիքին արժանի չեն:

— Եթէ Ամենակարող Աստուածս ինծի գերմարդկային ոյժ ու զօրութիւն չնորհէր, պիտի ջախջախէի թուրքերու այն ձեռքերը, որոնք մահացու գէնքեր կրել միայն գիտեն:

— Ու վերջապէս երբ այս մղձաւանջի օրերը անցնին ու վերապրող հայեր անկիւն մը ունենան այս տարածուն աշխարհին մէջ, հաւատա՛, ո՛վ ստորին արարած, թէ քու ազգդ այդ պարագային ալ տակաւին մուրացիկի իր դերովը պիտի ապրի. մինչդեռ հայը աշխարհին պիտի ապացուցանէ թէ իր ժողովուրդը թուրքէն գերիվեր ու թուրք ցեղէն գերադաս մշակոյթ ունեցող ազգ մը եղած է եւ պիտի շարունակէ մնալ այդ պատուանդանին վրայ, իսկ դո՛ւք . . .

Ծիածան հաւարտեց իր խօսքերը, իսկ քիչ անդին տառապանքի ծանրութեան տակ ընկճուած կարաւանին մէջ ողբի ու կոծի ձայներ կը լսուէին, եւ անոնք որոնք հրազէնի պայթիւնը լսած էին արցունքոտ աչքերով կը հարցնէին ո՞վ էր, որոնցմէ՞ էր . . . : Կասկածոտ հարցումները չերկարեցին, որովհետեւ նկատեցին որ Օսման բլուրի կատարէն առանձին երերալէն դէպի կարաւանը կը յառաջանար:

«Պայքար», 1965

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ «ՊԱՅՔԱՐ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Պատուարժան Խմբագրութիւն

«Պայքար» Օրաթերթի

Աստ

Մեծ Եղեռնի յիսնամեակի ներկայ օրերուն, ծանրակշիռ լուրեր իմացանք. չուզելով հաւատալ մեր լսածներուն, դիմեցինք պատասխանատու անձերու, մեր իմացածները հաստատել կարենալու համար եւ հաստատեցինք, չատ դժբախտաբար:

Ահա մեր իմացածները ամփոփ գիծերու տակ. Առաջին Հայ Եկեղեցւոյ հովիւ Վեր. Վարդան Յարութիւնեան վերջերս մասնաւոր բարեկամութիւն ցուցաբերած է թուրքի մը հանդէպ, զոր հիւրասիրած է իր բնակարանին մէջ եւ զայն ներկայացուցած է իր շրջանակէն ազգայիններու, որոնք ցաւ ի սիրտ տեղեկացած են այս եղելութեան մասին:

Եթէ վերոյիշեալ անհատը որեւէ պատասխանատու պաշտօն չունենար, այդ վերաբերումը, դա՛րձեալ դատապարտելի ըլլալով հանդերձ, պիտի չներկայացնէր այն ծանրակշիռ բնոյթը զոր ունի հիմա: Բայց, նկատի ունենալով անոր կրօնական համայնք մը ներկայացնելու պարագան, կը խորհինք որ այս վերաբերումը կը վերածուի աններելի արարքի մը, որուն շուրջ ինքնարդարացումի կը հրաւիրուի վերոյիշեալ անձը:

Տարակոյս չկայ որ հայ քարոզիչներ, որոնք կոչուած են հայ ժողովուրդը առաջնորդելու ազգային-կրօնական բարոյական սկզբունքներով, լոկ դատապարտութեան խօսք կրնան յայտնել այդպիսի վերաբերումի մը նկատմամբ, որ հիմնուած է սխալ ըմբռնուած քրիստոնէութեան եւ սխալ ըմբռնուած քրիստոնէական ներողամտութեան վրայ:

Պէտք չէ մոռնալ, թէ թրքական հարստահարութիւնները, որոնց զոհ գացին աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայեր, աշխարհի մէջ նմանը չտեսնուած վայրագութեամբ, ամբողջ հայ ժողովուրդը բնաջինջ ընելու հրէշային ծրագրով մը, այդ խժոժութիւնները մոռնալ լոկ մէկ հայու — ըլլա՛յ ան հոգեւոր հովիւ, ըլլայ ան քարոզիչ — գործը չէ. հայ ժողովուրդը կրնայ ներել, եթէ երբեք դահիճը զղջայ եւ հատուցանէ: Ա՛յդ կը սորվեցնեն մեզի մարդկային բարոյականն ու քրիստոնէութիւնն անգամ. եւ չենք ուզեր որ քրիստոնէութեան ոգիին չթափանցած եւ իրենք զիրենք հայ ժողովուրդին տեղ դնողներ երթան ծայրայեղութեան, ներում բաշխեն չզղջացողին անգամ, Հայ սրբազնագոյն Դատը վտանգելով:

Հետեւաբար, Վեր. Վ. Յարութիւնեան եւ իրեն համախոհներ — եթէ կան — պարտաւոր են զգուշաւոր ըլլալ իրենց յարաբերութիւններուն մէջ եւ հայութեան որեւրիմ թշնամիներուն հետ անժամանակ եւ մեղաւոր յարաբերութիւններ չմշակեն, իրենց ազգային դիմագիծը անեղծ եւ մաքուր պահել կարենալու համար:

Յարգանք՝

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ

Ուղերթաւուն, Մես.

Ապրիլ 6, 1965

«Պայքար», Ապրիլ 9, 1965

ՔԱՋԱՍԻՐՏ ՀԱՅՈՐԴԻՆ

Խարբերդի ոսկեղէն դաշտի շրջափակէն ներս գիւղաւան մը կար, որ իջմէ անունով կը ճանչցուէր: Ան շրջակայ գիւղերուն «մեղրի փեթակն» էր: Շատ մը գիւղեր իրենց կենսական պիտոյքները հոնկէ կը ստանային: Գուցէ ան դեռ իբր աշխարհամաս գոյութիւն ունի, բայց ան այժմ շնչող ու շէնչող էութիւն մը չէ:

Իջմէն Տաւրոս լեռներու ստորոտը եւ Մաստառ լեռան շուքին տակ, ինքնաբաւ իր բերքերով եւ յարագբաղ բնակիչներով կենդանի աւան մըն էր:

Շուկայի հրապարակին կեդրոնը կառուցուած էր հնադարեան Ս. Նիկողոս Եկեղեցին, որուն խորանին ներքեւէն առատահոս եւ անմահական ջուրը դուրս կը յորդէր եւ կ'ամփոփուէր ծաւալուն աւազանի մը մէջ: Յետոյ վիթխարի ապառաժի մը տակէն խոյս տալով կ'երթար Աղբրտուն եւ անկէ ալ կ'իջնէր Զաղջի ձորը՝ հո'ն տասնեւերեք ջաղացքներու յարաժուիչ ջաղջի քարերուն շունչ ու հոգի տալու, որպէսզի անոնց յարատեւ թաւալումով գիւղացիին եւ դրացի գիւղերուն ալիւրն ու հացը անպակաս ըլլային:

Այս էր ապրող գիւղը 1895ի ջարդէն եւ 1915ի սեւ թուականէն առաջ:

Երբ կոտորածը վրայ հասաւ, գիւղին արի արուները թուրքին նենգ ու անարդ մտածումին անծանօթ՝ անակնկալօրէն որոգայթի մը մէջ բռնուեցան եւ աննկարագրելի խռտանդումներէ եւ չարչարանքներէ վերջ անոնք նահատակուեցան իջմէի «մահուան ձորին» մէջ:

Գիւղը մնաց անտէր ու անպաշտպան: Եկեղեցիին դուռը փակ մնաց բարեպաշտ հայերուն դէմ: Վերապրող քանի մը հայեր ծայրայեղ զրկանքներու ենթարկուեցան. շուկան գերեզմանային լռութիւն մը ստացաւ. գիւղը մեռած էր կարծես: Երէկուան եռուզեռը անյայտացաւ: Աղէտը՝ որ եկած ու հեռացած էր, իր արիւնոտ հետքերը աւանդ ձգած էր իր ետին:

Անպաշտպան կիներ Աստուծոյ զօրութեան եւ անոր կարեկցութեան կառչած՝ աղօթքը իրենց շրթներէն անպակաս, բայց վատ պատահարներու կասկածն ու կսկիծը իրենց սիրտերուն մէջ, անքուն գիշերներ կը լուսցնէին:

Տխուր դէպքերը օրերով ու ամիսներով կը կրկնուէին: Թուրք տարրը իր քանդիչ մագիլներով եւ կողոպուտի իր բնածին յատկութիւններով հրապարակ իջած կողոպտեր ու քանդեր էր գիւղին եկեղեցին: Շուկան փլիվկած երեւոյթ մը առած էր, կարծես երկրաշարժ մը յատկապէս իր ամէհի ոյժովը ցնցեր ու փլատակներու վերածեր էր հայուն կալուածը, հայուն սեփականութիւնը միայն:

Այդ դէպքէն ի վեր սահեր էին լման չորս տարիներ. վերապրող պատանիներ սկսած էին իրենց ապրուստին համար ճար մը գտնել. հայուն բազուկը ամուլ չէր կրնար մնալ. պէտք էր աշխատէր իր ստամոքսը լեցուն եւ իր ազգին պատիւը բարձր պահելու համար:

Կօշկարնոցի շարքին անվնաս մնացած էին մի քանի կրպակներ, որոնց կարգին պատանի Յարութիւնը խանութ մը գրաւած սափրիչութիւնով իր ապրուստը ապահովելու կ'աշխատէր:

Անմիտ ու Հարամիտ թուրք լակոտներ, սեւ նախանձով լեցուած՝ ատեն, ատեն լիրբ ու վարկաբեկիչ խօսքեր կը նետէին Յարութիւնի երեսին, բայց ան միշտ կը պատասխանէր. «Ես ալ ձերը . . . »:

Պատանի Յարութիւնին տասնեւինը գարուններէն չորսը տառապալից եղած էին. բայց ան կայտառ դէմքով, լայն ուսերով մշտապաղթ ըմբիշի մը կը նմանէր:

Երբ թուրք լաճեր յաճախակի կ'այցելէին եւ զանազան պատրուակներով գինք կը նեղէին, պատանի Յարութիւն անվախօրէն կ'ըսէր. «Դուք սատանի ձագեր էք», ու կը փակէր խանութը:

Ամառնային գիշեր մը երբ ամէն ոք մուշ եւ անուշ կը քնանար, երբ խոր լուռութիւնը եւ հանդարտութիւնը կ'իշխէին գիւղին վրայ, յանկարծ քարերու տեղատարափ մը կը սկսի թափիլ Յարութիւնէնց տանիքին վրայ: Իսկոյն պատանի Յարութիւնը ամէն վտանգ, նոյնիսկ մահը աչքն առած, քիւրն ծայրը կը վազէ եւ տաճկերէնով անպատկառ հայհոյանք մը կը գլտորէ քարկոծողներու ետեւէն:

Գիշերային այդ ահաւոր լուռութեան մէջ իր անէծքը նետի մը պէս կ'երթար ու կը զարնուէր լեռներուն. լեռներէն կ'արձագանգէր եւ քանի մը անգամներ կը կրկնուէր ան:

Թուրք լակոտներ առ ի պատասխան իսկոյն մուրթին մէջէն կը կաղկանձեն. «Օլան Արթօ, այդ լեզուդ պիտի կտրենք որ ալ չի հայհոյես մեզի»:

«Զեր Ալլահն անգամ անկարող է իմ լեզուս կտրելու», մրմնջելով պատանի Յարութիւն կը մտնէր անկողին:

Այդ դէպքէն կ'անցնին շաբաթներ. Յարութիւն սովորականին պէս կը շարունակէ իր գործը եւ ամէն օր աղբիւր կը հանդիպի նախ լուացուելու, ապա՝ կլայուած թասով պաղ ջուր մը խմելու համար:

Օր մը, միջօրէին կը փակէ խանութը եւ անգգալիօրէն իր քայլերը կ'ուղղէ դէպի աղբիւր, ուր ուռենիներու շուքին տակ քանի մը թուրք մեծաւորներ նստած նարտ կը խաղային, անոնց կը բարեւէ ու կ'անցնի:

Երբ կը հասնի հոն ուրկէ սառնորակ ջուրը ժայռապատերուն քսուելով դուրս կը յորդի, յանկարծ կը տեսնէ որ տասը թուրք լակոտներ իրեն մօտենալով գինք կը պաշարեն: Քաջասիրտ պատանին վտանգը նախատեսող կորիւնի մը պէս կռնակը Ս. Եկեղեցւոյ կիսափուլ պատին տուած անվախօրէն կը մոնչէ. «Ինծի չի մօտենաք, բոլորդ ալ շան սատակ կ'ընեմ»: Եւ գոյամարտը կը սկսի տասը թուրքերու դէմ մէկ հայու վճռական, բայց ակամայ որոշումով:

Այս անհաւասար կռիւին մէջ հայ պատանին զգեստները կը պատռին. վէրքեր կը բացուին իր մարմնին վրայ. Յիսուսի նման անոր կողէն արիւն կը հոսի, արեան կաթիլները կարմիր կը ներկեն իր շորերը: Սակայն անվեհեր պատանին բռունցքի ծանր հարուածներ կը տեղացնէ թուրք լաճերու ոճրամիտ գանկերուն: Անոնցմէ ոմանք գետին կը տապալին, բայց գուպարը կը շարունակուի:

Գետնաթաւալ թուրքերը ամօթալի հայհոյանքներու շարան մը կը սկսին. անոնք կը հայհոյեն հայուն հաւատքին, խաչին, հայոց Աստուծոյն: Յարութիւն առանց իր գիտակցութիւնը կորսնցնելու, առանց իր բռունցքի հարուածները իրենց նշանակէտէն չեղելու, անոնց կը պատասխանէ «Ես ալ ձերը . . . » եւ հարուածներով:

Թուրք մեծապատիւներ ընդհատ ընդհատ օղի կը կոնծեն եւ այն տպաւորութիւնը կ'ուզեն թողուլ թէ՛ իրենք անտեղեակ են տեղի ունեցող ծրագրուած կռիւին. ատեն-ատեն յանկարծ անոնցմէ մին կը բղաւէ. «Օլան, զարկէ՛ք, սպաննեցէք այդ խնգիրը»:

Քանի մը հայ բեկորներ ալ հոն եկած իրենց հայրենակիցին հերոսական կռիւը կը դիտեն, եւ քիչ մը քաշուելով կը խրախուսեն Յարութիւնը, ըսելով. «Ծօ՛ Արթօ, մի՛ վախնար, գա՛րկ, գա՛րկ, արդէն կռիւը դուն տի շահիս»:

Երկու կողմերու քաջալերական եւ խրախուսական միջամտութիւնով կռիւը կ'ըլլար աւելի կատաղի. ահա այդ պահուն էր որ ազդեցիկ թուրք մը ոտքի կանգնելով թուրք լաճերուն կը հրահանգէր որ այլեւս ժամանակ չվատնեն. եւ իր հրահանգը կը վերջացնէր ըսելով. «Ալլահին սիրուն, ատոր լէշը գետին փռեցէք»:

Տիեզերքի չափ սրտի տէր փոքրիկ հայ տղայ մը վերոյիշեալ պէկին մօտենալով անոր երեսին կը պոռայ. «Եթէ դուն քաջ ես, եթէ սիրտ ունիս, մէյտա՛նը քուկդ է . . . »: Որուն անամօթ թուրքը կը պատասխանէր. «Օլան սանըն . . . »:

Թէպէտ յոգնած, բայց քաջասիրտ հայորդին իր գոյամարտը վերջացուցած կը նկատէր. տասը թուրքերէն միայն մէկ քանին ոտքի կեցած էին, բայց արդէն գինովներու պէս կը տատանէին:

Իսկ անդին, թուրք մեծապատիւներուն մէջ սուր վիճաբանութիւն մը ծայր տուած էր. անոնցմէ ոմանք կ'ըսէին. «Է՛հ, ի՞նչ ըսել է որ հայ մը տասը թուրքերու դէմ կռուի եւ յաղթէ: Այս ամօթալի պարտութեան համար մեր Ալլահը մեզի չպիտի ներէ»:

Իսկ ոմանք ալ, իրենց հիացումը արտայայտելով կ'ըսէին. «Այս կռիւին մէջ յաղթողը հայը չէր, այլ պարզապէս քաջ տղայ մը»:

Սակայն կար մէկը որ իր կեանքի բոլոր օրերուն հայու հացով ապրեր էր. իր չքաւորութեան մէջ իր ցեղակիցները չէին խղճացեր, այլ ատեն ատեն անարգուած ու դուրս վռնտուած էր մզկիթէն անգամ: Իսկ հիմա որ հայերու աքսորին պատճառաւ հարստացեր եւ աղայութեան տիտղոսին հասեր էր, ինչպէ՞ս կրնար թողուլ որ տասը թուրքերու մագիւղները քաջ հայու մը սիրտը բզբտէին:

— Ո՛չ այդպէս չ'ըլլար, ըսելով բաժնուեցաւ խումբէն, ճիշդ այն վայրկեանին երբ Յարութիւնի շունն ալ թուրք շուներուն հետ գզուելով զանոնք կը հալածէր դէպի թրքական թաղը:

Թուրք լաճերը արդէն պարտուած էին, երբ ան անոնց մօտենալով. «Ծօ՛ ամօթ չէ՞ ձեզ որ տասը հոգի մէկ հոգիի վրայ կը յարձակիք. հայտէ հեռացէք»: Յետոյ դառնալով քաջասիրտ հայորդիին՝ «Հիացումով հետեւեցայ ինքնապաշտպանութեան կռիւիդ. հիանալով ոյժիդ եւ քաջասրտութեանդ կը շնորհաւորեմ յաղթանակդ», ըսելով հայ պատանիին հետ դանդաղ քայլերով աղբիւրէն կը հեռանան:

Այդ դէպքէն վերջ վերապրող հայերը քիչ մը աւելի սրտոտ ու հանգիստ ապրեցան:

«Պայքար», Յունիս 30, 1966

ԿԸ ՄԵՐԺԵՄ

Ես, թուրք գեհենէն մազապուրծ ազատուած հայ մը, կը մերժեմ, ո՛վ թուրք, ինչ որ թրքական է — երգ, պար, գիր, գրականութիւն, արուեստ կամ մշակոյթ, որմէ քիչ ունիս կամ երբեք չունիս: Կը մերժեմ խօսակցական լեզուդ, որ արաբխառն է: Կը մերժեմ երգերդ, որոնք լպիրշ խօսքերու հաւաքածոյ են: Կը մերժեմ պարելու ձեւերդ, որոնք անպարկեշտ եւ գայթակղեցուցիչ են:

Եթէ քու շարքիներդ դիպուածով իմ յարկէս ներս մտնեն, հաւատա՛, ո՛վ թուրք, որ այդ պատճառով տունս մոխիրի կը վերածեմ եւ շարքիներդ՝ փռչի:

Եթէ լեզուս եւ շրթներս համարձակին քու լեզուէդ մէկ բառ իսկ արտասանել, իսկոյն թող իմ Աստուածս (ոչ թէ քու Ալլահդ) շրթներս պողպատի վերածէ եւ լեզուս ալ սրածայր շեղբի:

Լաւ իմացիր, ո՛վ թուրք, թէ ես որպէս թափառական հայ քեզմէ շատ պահանջելիք ունիմ. իսկ դուն ոչինչ կրնաս պահանջել ինձմէ, քանի որ դարերով նախահայրերս կողոպտեցիր եւ փոխարէնը ոչինչ տուիր ինձի:

Ո՛ւր են իմ պապերուս գերեզմանները, անոնց այգիներն ու արտերը, անոնց տուններն ու եկեղեցիները, արուեստի տաճարները, անոնց միլիոններու հասնող կալուածները եւ անհաշիւ հարստութիւնը: Կոտորեցիր ներկայիս տիրապետած երկրիդ սեփականատէրերը եւ տիրացար անոնց հողերուն: Եւ այսօր, պատմութիւնը չարափոխելով, աշխարհը կը փորձես խաբել ըսելով թէ՝ «Հայերն էին որ մեզ ջարդեցին»: Բայց գիտես, պատմութիւնը քեզի նմաններուն համար դատաստան մը ունի, ունի պատիժ մը, որ քեզի պէս խաբեբաները կրնայ զգաստացնել եւ ընդունիլ տալ իրենց ոճրագործութիւնները:

Աշխարհին հրաւէր կը կարդաս որ քու երկիրդ գան (երկիր մը յափշտակուած) եւ արուեստի տաճարները տեսնեն ու փառաբանեն քեզ: Յուցադրած արուեստի տաճարներդ հայոց ձեռակերտներն են: Անոնց պատերուն վրայ կամ շաղախին ներքեւ քրիստոնէական խաչեր քանդակուած են: Ու հայկական տառերն անթեղուած կը մնան տակաւին:

Ի՞նչպէս կը համարձակիս ուրանալ այն մեծ ոճիրը, որուն հետքերը դեռ քու յափշտակած երկրիդ անտառներէն ու մութ ձորերէն չեն անյայտացած:

Դուն, սաղայէլի որդի, ի՞նչպէս կը համարձակիս ամբաստանել ու մեղադրել անգէն ժողովուրդ մը, երբ փաստերը կ'ապացուցանեն, թէ հինգ հարիւր տարիներէ ի վեր նման ոճիր մը յղացեր ու շարունակ զայն գործադրելու առիթի մը սպասեր ես:

Կոտորեցիր անպաշտպան ժողովուրդ մը, քանդեցիր անոր եկեղեցիները, տիրացար անոր հոյակապ գանձերուն եւ այժմ այդ գանձերով կը փորձես փառապասակի տիրանալ: Երանի՛ թէ օր մը շինարար գործով մը հրապարակ գայիր որպէսզի նախանձախնդիր ազգեր այդ արարքիդ համար քեզ ծափահարէին:

Բայց դուն ապերախտ ես, ո՛վ թուրք: Տակաւին չէ մոռցուած երբ դուն ապերախտօրէն փշրեցիր այն լուսաւոր գանկը, որ քու ուղիդ լուսաւորելու

Ջանադիրը եղած էր: Ջախջախեցիր այն ձեռքերը, որոնք՝ գրիչ բռնած՝ իրենց հոգիներէն ճառագայթներ կը փրցնէին, քու խաւար հոգիիդ լոյս ջամբելու:

Մի՛ փորձեր գառնուկի երեւոյթ ստանալ: Գորշ Գայլը որքան ալ գառնուկի մորթ հագնի, իր բնագդը չի կրնար իր հոգիէն հեռացնել:

Ես, սոսկական հայ մը եւ տառապանքի սերունդին մէկ ներկայացուցիչը, կը մերժե՛մ ինչ որ թուրքի սեփականութիւնն է — երգ, նուագ, գիր, արուեստ: ԿԸ ՄԵՐԺԵՄ:

«Պայքար», 1968

ԱՆԷԾՔ ՔԵՁ, ԱՆԻՐԱԻ ԹՈՒՐՔ

Այ անիրաւ թուրք, դու արեան ծարա՛ւ,
Ինչո՞ւ իբրեւ գալլ հօտի մէջ մտար,
Ձեռք չի քաշեցիր գործերից քո չար:

Ֆերտոսի^(*)

Ես՝ եւ ինծի պէս բազմազաւար վերապրող հայեր որ որբութեան ահաւոր դառնութիւնը ճաշակեցինք, երբ տակաւին մայրական սիրոյ ու գուրգուրանքի եւ անոր կենսատու կաթին կարօտ անմեղունակ դառնուկներ էինք, այժմ, թէպէտ այդ օրերէն կէս դար եւ աւելին անցած, բայց քու գազանութիւնդ չենք մոռցած, ու կ'անիծենք քեզ ո՛վ անիրաւ թուրք:

Հազիւ արշալոյսին մօտ մեր աչքերը արդար լոյսին բացած, պատրաստ՝ արարիչը փառաբանելու, յանկարծ սաղայէլեան ծանր լախտով մը խափանեցիր մեր աղօթքի պահը, քայքայեցիր մեր տենչերն ու երազները, խլեցիր մեզմէ մեր հարազատները, ետթաղանով մահացուցիր մեր բարեպաշտ ծնողքները, ու մարեցիր այն բոլոր լուսատու կանթեղները որոնք մեր ուղին կը լուսաւորէին: Արդ, կ'անիծենք քեզ ո՛վ անարգ թուրք:

Մեր բոյներուն մէջ որպէս անվնաս թռչնիկներ, երբ ծալլապատիկ մեր օրուան կերին կը սպասէինք, դուն, ի՞ժ ահոնելի, քանդեցիր մեր բոյները: Մենք վերաշինեցինք զանոնք... քու քանդիչ ձեռքերդ կրկին ու կրկին քանդեցին մեր բոյները, մենք եղանք տնաւեր ու բնաւեր հալածական որբեր: Անէծք քեզի, ո՛վ քանդիչ թուրք:

Մեր տան օրհնեալ օճախները աւերակներու վերածեցիր: Այնուհետեւ մենք, անընդունելի եւ անճանաչելի բեկորներու պէս, նետուեցանք լաբիւրինթոս կոչուած այս անծայրածիր աշխարհին մէջ, բոլորովին անծանօթ կեանքին ու կեանքի ոլորապտոյտ ճանապարհներուն: Եւ այն բոլոր ուղիները որ ընտրեցինք, անոնք փուչերով ու տատասկներով ծածկուած էին: Քալեցինք անոնց վրայէն: Փուչն ու տատասկները պատուեցին մեր մերկ ոտքերը: Ցաւի սաստկութենէն մեր աղաղակները լեռներն ու սարերը ցնցեցին, իսկ դուն, անսիրտ թուրք, Ալլահիդ ներողամտութեան վստահելով քիչ անդին խնճոյք սարքեցիր եւ գինիի փոխան հայու արիւնով հարբեցար: Կ'անիծենք քեզ, գազա՛ն թուրք:

Ո՞ր Աստուածը, ո՞ր Ալլահը այնքան անգութ եւ անարդար կրնայ ըլլալ որ ներէ քու բազմադարեան ոճիրներուդ: Ի տես քու խենչնութեանդ ու զոհերու չարչարանքին, երկինքի աստղերն անգամ հրաչէկ արիւն լացին: Իսկ դուն քու վայրենի բնազդէդ անշեղ՝ փշրեցիր լուսաւոր գանկեր, երբ պէտք էր պաշտէիր զանոնք, ու մահուան մանգաղը ափերուդ մէջ մտար մեր անդաստանը եւ

^(*) Ֆերտոսի իր վերի տողերը գրած է 1000 քուականներուն:

չարանենգ ոգիով մը անխնայօրէն հնձեցիր հանճարեղ իմ ազգիս է՛ն բարունակ ոսկի հասկերը: Ուրեմն կ'անիծե՛նք քեզ, անաստուա՛ծ թուրք:

1915, Ապրիլ 24, արիւնոտ թուական, խաչելութեան ամիս եւ անմոռանալի օրեր, որոնք անջնջելիօրէն քանդակուած են բոլոր տառապող հայ սրտերուն վրայ եւ ամենասեւ մրուրն անգամ պիտի չկրնայ ջնջել զայն ազգերու պատմութեան էջերէն: Որքան ատեն որ մեր միլիոնաւոր նահատակներու ոսկորները իրենց հանգիստը չեն գտած եւ որքան ատեն որ անոնց սրբազան իտէալը չէ իրագործուած ու իրենց երազները չեն իրականացած, ո՛չ անոնց լուսաւոր հոգիները եւ ո՛չ ալ մեր ապրողներուս կենդանի սրտերը անդորրութիւն պիտի գտնեն:

Մարդկութիւն եւ մարդկային բարի արարք. ահա երկու բան որ քեզի անծանօթ մնացեր է քու գոյութենէդ ի վեր, ո՛վ թուրք: Արդեօք պիտի գա՞յ ժամանակը որ մէկդի վանես անասնական վայրենի կիրքերդ ու ոճրամտութիւնդ եւ սկսիս մարդկօրէն մտածել ու մարդկօրէն վարուիլ մարդկային բոլոր արարածներուն հետ: Եթէ կոխած տեղդ խոտ պիտի չբուսնի եւ դուն՝ յաւիտեանս թուրք գազանութեանդ ուղիէն բնաւ պիտի չչեղիս, ուրեմն անէ՛ծք քու գոյութեանդ, անէ՛ծք քու բոլոր գործերուդ:

«Պայքար», Ապրիլ 24, 1969

ԱՆՊԱՏԱՐԱԳ ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Եթէ պատահածը երկրաշարժ մը ըլլար եւ մեռեալները անոր զոհը, գիւղացին պիտի ըսէր՝ «է՛հ, ինչ ընենք, Տէրը այնպէս կամեցեր է»: Եւ համակերպած, իր մեռելները պիտի յանձնէր իրենց յաւիտենական հանգիստին:

Սակայն, բիւրաւոր խորտակուած մարմիններ կային, որոնք մարդ-գազաններու տապարներով ու բիրերով սպաննուած էին: Թուրք եաթաղանի զոհերուն արիւնը տակաւին չէր պաղած, չէր ցամքած: Եւ բարեպաշտ գիւղացին այս անակնկալ փոթորիկին առաջ սահմուկած մնացեր էր:

Բնութեան բերած դժբախտ պատուհասներուն ատեն, ան դիմած էր եկեղեցի, իր բարի Աստուծոյն ողորմութիւն խնդրելու, եւ մխիթարուած տուն դարձած էր: Հիմա, որ չարագործ մարդոց ձեռքերով գործադրուած մեծ աղէտի մը հանդէպ կը գտնուէր, դահիճները իրեն արգիլած էին Աստուծոյ տունը մտնել: Եւ ան որեւէ որոշման յանգելու անկարող դարձած էր այժմ: Թրքական կառավարութիւնը անխղճօրէն փակեր էր բոլոր հայ եկեղեցիները:

Այդ սեւ օրերուն շատերէն մէկը, բարեպաշտ ու բարի հայ մայր մը, իր չորս զաւակները առած մտաւ իրենց տան աղօթատունը: Այդ անմեղ փոքրիկներուն ամենէն տարեցը ինը տարեկան էր եւ միւս երեքը՝ եօթը, հինգ եւ երկու զարուններու մէջ, հազիւ թէ իրենց տան պարտէզին ծիրանի ծառին ծաղկիլը տեսած, եւ որոնք անհամբեր կը սպասէին ծիրանին հասնելուն:

Թղթապատ լուսանցքէն ներս թափանցած էին լուսնի դալուկ շողերը, որոնք մոմերով լուսաւորուած տաճարի մը երեւոյթը տուած էին սենեակին: Երեխաները անսովոր կը գտնէին իրենց մօր յուզումնալի վիճակը: Տարեց որդին լսած էր, թէ տաճիկները դեռ քանի մը օր առաջ շուկայի հայ արհեստաւորները հաւաքեր ու տարեր էին, որոնք տակաւին տուն չէին վերադարձած:

Մայրերնին իր բոլոր ոյժերը հաւաքեց եւ փոքրիկներուն դառնալով ըսաւ.

— Զագուկներս, այսօրուան աղօթքնիս տարբեր պիտի ըլլայ:

Եւ ցամքած շրթներով ու լացախառն շէշտով ան սկսաւ իր աղօթքը:

«Աստուա՛ծ պապա, դուն գիտես, որ մենք քեզ միշտ սիրեր ենք, պաշտեր ենք: Դուն մեր տունէն ու սրտերէն բնաւ չես հեռացեր: Քու բոլոր պատուէրներդ եւ քու միածին որդիիդ պատգամները երբեք չենք դրժած: Ա՛խ, այս ի՛նչ սեւ օրեր է, որ մեզի կամեցար: Ի՞նչ մեղք գործեցինք, Տէ՛ր, չէ՞ որ միշտ հաւատացած ենք քու արդարութեանդ ու զօրութեանդ: Ողորմէ՛ մեզի, Տէր, պաշտպանէ՛ մեզ այս անգգամ թուրքերէն, որոնք հուրով ու սուրով, տապարներով ու բիրերով մեզ կը սպաննեն, մարդ, կին, ծեր, մանուկ: Մենք հաւատացեր ենք, որ առանց քու կամքիդ տերեւ անգամ չի շարժիր: Հիմա կը խնդրենք, որ այս սոսկալի փոթորիկը զսպես: Կ'աղաչենք քեզի, Տէր, մարդոց սրտէն չարութիւնը ջնջես եւ անոր փոխարէն գութի եւ սիրոյ հունտերը դնես: Խղճա՛ անմեղ ձագուկներուն,

որոնք ծաղկելու գարուններուն կը սպասեն: Գթա՛ այս արդար պատիկներուն, որոնք տակաւին բորենիին ու գառնուկին տարբերութիւնը չեն գիտեր: Ա՛խ, եթէ դուն այս անբախտներուն մայրն ըլլայիր, ըսէ՛, Տէր, դուն քու Աստուծոյդ ի՞նչ պիտի խնդրէիր: Անգոր մարդը ի՞նչ ընելու է, երբ իր ձեռքերը կը չղթայուն եւ աչքերուն առաջ իր սրտահաստները կը մորթուին: Ո՞ր մօր սիրտն է, որ այդ չարիքին կրնայ դիմանալ եւ ոճրագործներուն ներել:

«Մեր ամբողջ երկիրը, լեռ ու ձոր, դաշտ ու սար, արտ ու այգի, գետ ու առուակ, խորան ու տաճար, հայոց արիւնով ներկուեցան: Եաթաղաններով ու տապարներով մահացողներու աղաղակներն ու հառաչները լեռներ թնդացուցին. գերեզմանաքարեր չընկուեցան, հարիւր տարուան մեռելներն անգամ իրենց գերեզմանին մէջ դողացին, Տէ՛ր, դուն ո՞ւր էիր:

«Աքսորի հրամանագիր եկած է: Ուրեմն վաղը մեր բոյները պիտի քանդենք, եւ անբոյն թռչուններու պէս անտէր ու թափառական պիտի դառնանք: Ո՛վ գիտէ ի՞նչ չարաղէտ ճակատագիր կը սպասէ մեզի: Քանի որ դուն ամենակարող Տէրն ես այս աշխարհին, ուրեմն կը խնդրենք, որ հրամայես որ գազանը իր որջին մէջ անկարող դառնայ, եւ մեզ յօշոտելու իր ախորժակը զսպէ: Գթա՛, Տէր, սա մանուկներուն եւ անոնց նման անթիւ անմեղ կեանքերուն: Յիսուս Քրիստոսի անունով կը խնդրենք, որ այս աղէտը հեռացնես հայութեան խեղճ գլուխէն»:

Սրբուհին սրտակեղծ աղօթքը եւ իր բառերու հեղեղը «Սեւքիաթ»ը չէզոքացնելու չէին յաջողած: Քանի որ օրերով իր գաւակներուն հետ միասին աքսորի անծայր ճամբան բռնած, դժոխքի ահին ու սարսափին չղթաներով կալանուած, զոհերը ամէն օր կ'իյնային թուրք դահիճներու հարուածներուն տակ:

Սրբուհին շատ կենսական պիտոյքները տունը ձգելու հըր, սակայն իր Աստուածաշունչէն չէր բաժնուած: Հակառակ ամէն զրկանքի ու չարչարանքի, որոնց ենթարկուած էին ինք եւ իր հարազատները, ան տակաւին իր մխիթարութիւնը կը փնտռէր Ս. Գրքի էջերուն մէջ:

Տարագրութեան տաժանելի ճամբան Ֆիզիքապէս զինք կմախքի վերածելու հըր: Իր չորս գաւակներէն միայն մեծը ողջ էր, ան ալ չափազանց տկար: Այդ մանչն ալ, իր կեանքին միակ պլպլացող կանթեղը, մահուան հրատապ ջերմէ մը բռնուած, կաթիլ մը ջուր կ'աղբսէր: Բայց ամբողջ կարաւանին մէջ չկար մէկը, որ կաթիլ մը ջուր կրնար հայթայթել: Անյոյս էր խեղճ տղուն վիճակը: Այն ատեն կարծես ներքին ձայն մը կ'ըսէր, — անոր ապրիլը թէ՛ քեզի եւ թէ՛ իրեն՝ տառապանքէն տարբեր բան մը չէ այլեւս: Ուրեմն ել, կարաւանը կը մեկնի, դուն ալ գնա՛ կարաւանին միացիր, քանի եաթաղանը կամ սուրինը չէ իջելու կռնակիդ:

Սրբուհի իր խոր վիշտէն սթափեցաւ, աչքերը բացաւ, իր աղօթող շրթները մօտեցուց գաւակին դալուկ այտերուն եւ զգաց թէ ան ոչ եւս էր: Վերջին գաւակին մահուան աղէտը կարծես կը պատռէր իր սիրտը, կը ճզմէր իր միտքը: Իր տրամաբանութիւնը խարանոզ փոթորիկ մը սկսած էր իր գանկին մէջ: Քանի մը շաբաթներու ընթացքին իրենց հինգ հարիւրնոց կարաւանէն յիսուն հոգի միայն մնացեր էին: Զաւակները, աքսորի ճամբուն վրայ, անծանօթ վայրերու մէջ անթաղ թողուցեր ու հեռացեր էր, իր հետ տանելով անոնց մահուան կսկիծն ու վիշտը, որքան ատեն որ կ'ապրէր, նոյնիսկ մինչեւ գերեզման:

Չափազանց յոգնած եւ ուժասպառ էր այլեւս: Իր մէկ կամ երկու փոքր ծրարներն անգամ շատ ծանր էին կրելու համար: Սրբուհի սկսաւ ծրարները խառնել, աւելի թեթեւեցնելու համար: Իր ձեռքերը երկարեց Աստուածաշունչին, որ իր պսակի օրէն հետը պտտուցած էր: Անոր սկիզբի էջերուն վրայ դրուած էին իր ամուսնութեան օրը, գաւակներուն ծննդեան թուականները, եւ անոնց

մկրտութեան օրերն ու անունները: Բացաւ, կրկին կարդաց: Յանկարծ դառն յուզում մը պատեց զինք եւ իր եղունգներով խոր փոս մը փորեց ու Աստուածաշունչը հոն թաղեց, առանց աղօթքի, միայն մըմնջելով՝ «Ա՛լ քեզի պէտք չունիմ»:

Այսպէս վերջացաւ անպատարագ յուղարկաւորութիւն մը, որ գիւղէն սկսած էր քալելով, դէպի անյայտ ճակատագիր, դէպի գերեզման:

«Նոր Օր», Ապրիլ 21, 1972

ՀԱՅ ՄՕՐ ՄԸ ՈՒՒՍԱԿԱՆԸ

Արեւը կանուխէն ծուած էր դէպի արեւմուտք. հայ տարագիրներու կարաւա-
նը արեւածագին սկսած էր իր գողգոթան եւ այժմ՝ յոգնասպառ ու փոշեթաթախ,
քրտական գիւղի մը կողքին կանգ կ'առնէր գիշերելու համար:

Տիկին Անահիտ վաթսուներէորս օր քալեր էր կիզիչ արեւին տակ, օրը քիչ մը
աւելի սպառելով՝ իր ոյժէն, իր հաւատքէն եւ իր համբերութենէն:

Տակաւին քսանըութ տարեկան, արդէն մէկ մանչ սեւ հողին յանձնած էր. եւ
մանչ մը ու դուստր մըն ալ իրեն հետ կը բաժնէին իր տառապանքի մահազնաց
օրերը:

Աղջիկ զաւակը իր երեք գարնան մէջ էր: Քաղցէն, սակայն, ան հալումաչ
եղած էր, այնպէս որ դիտողին վրայ այն տպաւորութիւնը կը թողուր, թէ վշտալի
կեանքէն ընդմիջտ ձանձրացած էր եւ այլեւս չէր ուզեր ապրիլ: Բայց
անօթութեան ցաւը մահուան ցաւէն աւելի անտանելի կը թուէր ատեն ատեն:
Ուստի յաճախ կը հառաչէր. «Մայրի՛կ, անօթի՛ եմ . . . մայրի՛կ, մայրի՛կ, անօթի
եմ»:

Տիկին Անահիտի սիրտը այս լուռ հառաչանքներէն կտոր կտոր կ'ըլլար:
Ուրկէ՞ պիտի ճարէր քիչ մը հաց կամ քիչ մը կեր, ինչ կ'ուզէր ըլլար:

Իր տղուն՝ Արային ականջին բան մը մրմնջաց. տղան մօտեցուց իր զպունին
փէշը, Տիկին Անահիտ կտրեց զպունին կարծր ծայրամասը եւ Արային դառնալով
ըսաւ.

«Տղա՛ս, առ այս երկու դուրուշը, գնա՛ շուկայ եւ քիչ մը խաղող բեր
քոյրիկիդ համար»:

Այդ երկու դուրուշը պահեստի վերջին լուման էր — իրենց ամբողջ
հարստութիւնը: Այդ արծաթեղէնը հոն պահուած էր շա՛տ նեղ օրերու համար:

Արա, լուման իր ափին մէջ լաւ մը սեղմած, կամացուկ մը կարաւանէն
հեռացաւ: Պահիկ մը ետք արդէն շուկայի ամբոխին խառնուած՝ կը փորձէր տեղ
մը կանգ առնել եւ իր գնումը կատարել: Ան նշմարեց որ ահռելի դէմքով մէկը
իւր խուզարկու աչքերով կը հետեւէր իրեն: Այսուհանդերձ, պատանեկան
անվեհեր սրտով եւ ամէն վտանգ ու չարիք անգոսնելով, այդ հրապարակին մէջ
հոս ու հոն վազելով խորհեցաւ թէ մարդուն հետքը կրնար կորսնցնել:

Ամէն կողմէ նոյն աղմկալից ձայները կը լսուէին. «Հոս եկէք, լաւագոյն
խաղողը հո՛ս է. ով որ չի գնէր, կը գըջայ»: Ամէն անկիւնէ նոյն յանկերգը, նոյն
գովաբանութիւնը կը լսուէր:

Խեղճ տղան այդ առատութեան մէջ չէր կրնար արագ ընտրութիւն մը ընել,
չէր կրնար որոշել որմէ եւ ուրկէ գնելը:

Վերջապէս բացօթեայ պտղավաճառի մը մօտեցաւ եւ «Ասկէ երկու օխա
խաղող տուր ինծի . . . » ըսաւ: Հագիւ իր նախադասութիւնը վերջացուցեր էր, ետ
դարձաւ ու կրկին տեսաւ այդ անբաղձալի երեւոյթով մարդը, որ իրեն կը
մօտենար: Ամբոխին մէջ կրկին իր հետքը կորսնցուց եւ կանգ առաւ ուրիշ

մրգավաճառի մը առջեւ եւ նոյն նախադասութիւնը կրկնեց. «Երկու օխա խաղող, եւ շուտ»:

Մինչ պտղավաճառը խաղողը կը կշռէր, Արա այդ օտարականներուն դէմ֊ քերը դիտելով զանոնք կը նմանցնէր խաբող ու կողոպտող դերասաններու:

Խաղողը կշռուած ու պատրաստ՝ թուրք վաճառողը կը բղաւէր՝ «Օլան փարայի վեր»:

Արա դրամը յանձնեց ու խաղողը կողովին մէջ՝ սկսաւ աստ ու անդ դեգե֊ րիլ, բան մը եւս գնելու համար, երբ յանկարծ երկու զօրաւոր բազուկներու մէջ իր վտիտ մարմինը ամուր մը սեղմուեցաւ: Ինչպէս որ ազագուն թռչնիկ մը անակնկալօրէն վանդակին մէջ կը բռնուի եւ իր թեւերը անդադար կը թափա֊ հարէ, իր կորսնցուցած ազատութիւնը վերագտնելու համար, նոյնը ըրաւ նաեւ անօդական այս պատանին:

— Հանդարտ կեցի՛ր, հրամայեց խուպոտ ձայն մը:

— Ես մայրս կ'ուզեմ, ես մայրս կ'ուզեմ, կը գոռար թակարդը ինկած անմեղ ու անօդական տղեկը:

— Մայրդ մորթելու կը տանին, չե՞ս ուզեր ազատուիլ ու ապրիլ . . . :

— Ո՛չ, ո՛չ, ես կ'ուզեմ հայ ապրիլ, ինչ ալ ըլլայ մօրս ճակատագիրը . . . Ինչ ալ ըլլայ հայուն ճակատագիրը, ես . . .

— Լռէ՛ եւ հանդարտ կեցի՛ր ըսի քեզի, պոռաց արհաւիրալից դէմքով մարդը:

— Ձեմ լռեր . . . ես մասնակից կ'ուզեմ ըլլալ իմ մօրս եւ ազգիս տառապան֊ քին . . . : Ես թուրք ըլլալ չեմ ուզեր, ես թուրքը կ'ատեմ . . . , կը պոռար Արա իր ձայնին ամբողջ ոյժովը:

Անգուլթ թուրքը խուլ ձեւացաւ, չուզեց լսել խեղճ տղեկին աղիողորմ աղաղակը: Ուստի իր գոհը նետեց իր շալակը եւ հրապարակէն քաշուելով՝ սկսաւ բարձրանալ մօտակայ բլուրն ի վեր:

* * *

Անահիտ ի գուր սպասեց իր տղուն վերադարձին: Ան չա՛տ, չատ ուշացաւ. իսկ իր փոքրիկ աղջիկը կը շարունակէր իր հառաչանքը՝ «Անօթի եմ, մայրի՛կ, անօթի եմ . . . »:

Յուսաբեկ հայ մայրը բռն մը ցեխ առաւ իր ափին մէջ եւ անով ծեփեց իր դէմքի գեղեցկութիւնը. ցեխը խառնեց նաեւ իր չէկ մազերուն եւ բոլորովին այլանդակուեցաւ: Ապա իր սովալլուկ դուստրը յանձնեց իր դրացիին ու ճամբայ ելաւ, գտնելու համար իր անվերադարձ որդին:

Ան քալեց այն միեւնոյն ճամբայէն, ուրկէ քալեր էր իր հոգեհատորը: Ու երբ հրապարակին մօտեցաւ, ան սկսաւ կանչել՝ «Արա՛, Արա՛, ո՞ւր ես, կը լսե՞ս զիս» . . . : Հեռաւոր ու մօտակայ բլուրներէն իր ձայնին արձագանգը վերա֊ դարձաւ իրեն:

Ամբոխը լսեց անոր ձայնը. եկան, շրջապատեցին ու սկսան գոռարճանալ անոր տարօրինակ երեւոյթին ի տես:

Իր գաւկին կորուստը գայրացուցեր էր զինք. ա՛լ չէր սարսափեր զինք շրջապատող գազաններէն: Որդեկորոյս մօր մը դժոխային ցաւը իր ամբողջ ահաւորութեամբ կը ճնշէր իր զգայարանքներուն վրայ: Վիշտի ծանրութիւնը զինք դարձուցեր էր խելակորոյս դիւահար մը, որուն կատաղութենէն չաս֊ տուածներն անգամ կը դողան ու կը սարսափին:

— Արա՛ . . . Արա՛ . . . բազմաթիւ անգամներ այս անունը գնաց զարնուեցաւ բլուրներու կատարին եւ արձագանգը միայն դողդղալով վերադարձաւ՝ «Արա՛, Արա՛»:

Բայց Արան չկար . . . :

Անահիտ, խելագարութեան նոպայէ մը ծայրաստիճան զայրացած, ճեղքեց հանդիսատես թուրքերու բազմութիւնը եւ սուրաց բլուրն ի վեր: Երբ հասաւ բլուրին կատարը, իր ձայնին ամբողջ ուժգնութեամբը կրկին պոռաց՝ «Արա՛, Արա՛ . . . Արա՛ . . . »:

Մահիկը ատեն ատեն ամպերու քօղը մէկդի կը հրէր, դիտելու համար որդեկորոյս հայ մօր մը անհուն տառապանքը:

Անահիտ նկատեց երկնային այդ խաղը եւ մըմնջեց. «Անգո՛ւթ աշխարհ, խեղճ մայրեր, խեղճ հա՛յ մայրեր»:

«Պայքար», 1973

ԱԶԳՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՈՐՈՇ

Հազարապետ Օսման տասը տարուան ամուսնացած զինուորական մըն էր: Իր կինը՝ Նէճիպէն, իրմէն տասներկու գարուններ կրտսեր էր եւ անգաւակ: Գիւղին դայեակները իրենց խրատներով կը փորձէին օգտակար ըլլալ Օսմանին եւ անոր կնոջ, եւ ամէն փորձ ու խրատ անպտուղ ու ապարդիւն կ'անցնէին: Անոնց անգաւակ ըլլալու պարագան հազարապետին չէին վերագրեր: միշտ Նէճիպէն կը մեղադրէին ըսելով. «Ահա ծառ մը, որ ամէն հողածուծիւն ստանալով հանդերձ, չի ծաղկիր ու պտուղ չի տար»: Ոմանք ալ կ'աւելցնէին թէ՝ «Ամառուան տաք օրերուն իր շուքն անգամ անօգուտ է»:

Օսման չատ կը սիրէր իր կինը: Եւ հակառակ մահմետական կրօնքի բազմաթիւ կիներ ունենալու թոյլտուութեան, ան բնաւ չէր փափաքեր երկրորդ կին մը ունենալ: Նոյնիսկ կը սարսափէր նման գաղափարէ մը, համոզուած ըլլալով որ երկրորդ կին մը կրնար փոթորիկ յարուցանել իր հանդարտ ու խաղաղ յարկէն ներս:

Հազարապետին տունէն քիչ հեռու համետագործ թոփալ թաթօն կը բնակէր. անոր կնոջ անունն էր Ծիածան: Թաթոյին գերդաստանը երեք դարերէ աւելի այդ տան մէջ ապրեր, ծլեր ու ծաղկեր էր: Երբ Նէճիպէ հանրմն ու իր ամուսինը իրենց թաղին մէջ տեղ գրաւեցին, Ծիածան դժկամեցաւ եւ խնդրեց իր ամուսինէն որ իրենց այդ տունէն հեռանան: Թաթօն ընդդիմացաւ ըսելով. «Ես այս տան մէջ ծներ եմ, ա՛յս տան մէջ ալ կ'ոգեմ մեռնիլ»:

Թաթօն ունէր մէկ հատիկ մանչ գաւակ մը, տասնեւչորս տարեկան. անոր նոճիէ հասակը, վառվռուն աչքերը, ինքնավստահ քալուածքը եւ խոհեմ ու խելացի վարմունքը գիւղին եւ հեռաւոր գիւղերու բնակիչներուն հէքեաթներ հիւսելու առիթ ստեղծած էր:

Նէճիպէ հանրմ օրը քանի մը անգամ Ծիածանին կ'այցելէր, միշտ փոքր նուէրով մը: Եւ երանի՜ կուտար Ծիածանին որ Վարդանին պէս հրաշագեղ գաւաակի մը մայրն էր:

Հանրմը ատեն ատեն քանի մը դահեկան կը սահեցնէր Վարդանի ձեռքին մէջ եւ կը զրկէր զայն շուկայ. այդ ծառայութեան համար Վարդան կը ստանար ռոճիկ, պաստեղ, չամիչ եւ երբեմն ալ քանի մը «ղուրուշ»:

Հազարապետն ալ կը գուրգուրար Վարդանին վրայ ու «բարի դրացնութեան» գաղափարը կ'աճէր ու կը զօրանար այս երկու ընտանիքներուն միջեւ: Այսուհանդերձ, այս բոլորը երկար չտեւեցին:

* * *

1915: Մեծ Եղեռնի օրերուն Վարդան տասնըվեց գարուններ բոլորած քաջաւոր զաւտանի մըն էր. անոր հայրը փոթորիկէն քանի մը ամիս առաջ տունէն հեռացեր էր. Վարդան անոր ուր ըլլալը չէր գիտեր, իր մայրն ալ գիւղին տարեց կիներուն հետ աքսորուած էր ու չէր վերադարձեր:

Գիւղին գազանացած տաճիկները հայոց տունները կը խուզարկէին, յուսալով որ Վարդանին հետքը պիտի կրնան գտնել. դռներ կը փշրէին, անօգնական կիներ կը խոշտանգէին, բայց Վարդանի հետքը չկար ու չկար:

Նէճիպէ հանրմ իրենց մարագին մէջ թաքստոց մը շինել տուած էր: Վարդան դուրսի աշխարհին հետ իր կապերը խզած՝ հոն կ'ապրէր:

Հանրմը շատ կը գուրգուրար գեղադէմ Վարդանին վրայ: Ատեն ատեն երջանիկ ապագայ մը կ'երագէր իր եւ անոր յարաբերութեանց առնչութեամբ:

Փոթորիկէն լման տարի մը ետք, Նէճիպէն թոյլ տուաւ Վարդանին որ հրապարակ իջնէ, անոր երեսին փակցնելով ալեխառն պէխ եւ մօրուք:

Գիւղին հրապարակը լման փոխուած գտաւ, հին արհեստաւորները չկային: Անոնց տեղ պատանի տղաք իրենց հօրենական խանութներուն մէջ պատառ մը հաց ճարելու համար Յիսուսէն աւելի չարչարանքի կ'ենթարկուէին:

Վարդան մօտեցաւ անոնցմէ մէկ քանիին եւ ինքնութիւնը յայտնեց. տղաք զարմացան եւ խորհուրդ տուին որ զգոյշ ըլլայ, քանի որ տակաւին կը փնտռուի: Այս լսելով հրապարակէն քաշուեցաւ:

Հազարապետը պետութեան կողմէ Պոլիս կանչուեցաւ. անոր բացակայութիւնը Նէճիպէին մէջ նոր յոյսեր արթնցուց. իսկ Վարդան անոր բացակայութեան մռայլ ու անհաճոյ դիրք մը որդեգրեց:

Հանրմը իր իգական սեռի ամբողջ հնարամտութիւնը ի գործ դրաւ, Վարդանին աչքերը նոր հորիզոններու առջեւ բանալու համար: Վարդան կը զգար թէ լինել եւ չլինելու ահաւոր եւ վտանգաւոր հարցի մը առաջ կը գտնուէր: Ծովի եւ կրակի միջեւ բռնուած՝ ամբողջ էութեամբ կը տառապէր, այդ ծուղակէն դուրս գալ կարենալու համար:

Երեկոյ մը, երբ Նէճիպէն եւ ինք ընթրիքի նստած էին, իր բոլոր նախազգացումները ի յայտ եկան: Հանրմը կը փութար ըսելու թէ՝ «Վարդան, օղլում, ի՞նչ ունիս, բան մը կա՞յ որ քեզ կը նեղէ: Ըսէ՛, ամէն բան ըսէ ինծի: Անշուշտ գիտես թէ, եթէ ես քեզ չպահէի, շատո՞նց ոսկորներդ անգամ փտած կ'ըլլային: Ուրեմն, մի՛ մոռնար այդ բարիքը, գուցէ օր մը քեզմէ խնդրեմ որ փրկագին մը վճարես ինծի, իմ գուրգուրանքիս ու բարեսրտութեանս համար»:

Վարդան միամտօրէն իր երախտադիտութիւնը յայտնեց, եւ աւելցուց. «Հանրմ էֆէնտի, թոյլ տուր ինծի որ շուկայ իջնեմ, դրամ վաստկիմ եւ վաստակս ամբողջութեամբ ձեզի յանձնեմ: Գիտեմ թէ դուք ձեր կեանքը վտանգեցիք իմ փրկութեանս համար, եւ որուն համար մեծ բարիք մը կը պարտիմ ձեզի»:

— Զէ, օղլում չէ, քեզմէ փարա պահանջող չկայ. լաւ գիտցիր որ ամուսինս մեր պետութենէն լաւ կը վարձատրուի — դրամը հարց չէ, այլ սրտի փափաքի մը կատարման հետ կապ ունի, կը հասկնաս, չէ:

«Սրտի փափաք» — այս երկու բառերը առաջին անգամ էր որ կը լսէր. երկիմաստ ու բազմիմաստ արտայայտութիւն մըն էր ասիկա, որուն ազդեցութիւնը շատ ճնշիչ թուեցաւ իրեն: Զերմութիւն մը զգաց, քրտինքի կայլակներ վար սահեցան իր լայն ճակատէն: Ոտքի ելլելու փորձ մը ըրաւ. կարծես շղթայուած ըլլային իր ոտքերը . . . այսքան դժուարին հանելուկի առաջ երբեք չէր գտնուած: Իր մտքին շուրջ կուտակուած ամպերը կամաց կամաց սկսան փարատիլ, այն ատեն ըմբռնեց թէ իգական սեռի անգուշակելիութեան թակարդի մը մէջ բռնուած էր:

Նէճիպէն նկատեց Վարդանին ներքին տազնապը, անոր տրամադրութեան փոխուիլը, եւ որպէսզի իր զոհին մտահոգութիւնները փարատէ, թաւշային ձայնով մը թոթովեց. «Վարդան, օղլում, ինչո՞ւ գուռատեցար, մտածելու եւ

մտահոգուելու ի՞նչ պատճառ ունիս. գիտցիր որ եթէ ամբողջ գիւղն ալ հրոյ ճարակ դառնայ, ես կրկին քու հոգատարդ պիտի մնամ: Միայն թէ արթնցի՛ր, օղլոււմ, եւ գիտցիր թէ երախայ չես այլեւս, այլ քաջառողջ ու գեղադէմ պատանի մը, եւ ամէն կին իր կեանքը պիտի վտանգէր, նոյնիսկ մէկ անոյշ նայուածքիդ արժանանալու համար»:

Վարդան զգաց սիրերգութեան լարերու չարագուշակ նուագը: Եւ սկսաւ օրուան անցուդարձերու մասին խօսիլ:

— Հանրմ, գիտես, ըսաւ, քիւրտեր պարէն բերած էին եւ շուկայի հրապարակին վրայ շատ աժան գնով կը վաճառէին. բայց դրամ չունէի ես, եւ չկրցայ բան մը գնել:

— Այ օղլոււմ, ինչո՞ւ չեկար տուն. ինչո՞ւ դրամ չուզեցիր ինձմէ: Փա՛նք Ալլահին եւ մեր պետութեան, շնորհիւ անոնց մեր տան մէջ դրամը երբեք պակաս չէ եղած. հիմա կ'ուզես, հիմա կուտամ: Չեմ ուզեր որ անհանգիստ ըլլաս. քու երջանկութեանդ համար ամէն զոհողութիւն պիտի ընեմ, միայն թէ դուն ալ փոխադարձաբար զիս երջանկացնելու համար ի՞նչ ծրագիրներ ունիս:

Վարդան այս գուրգուրոտ խօսքերէն հոգեկան ընկճում մը եւս ունեցաւ: Իսկ Նէճիպէն, մեծ յաղթանակ մը շահողի պէս լաւ տրամադրութեամբ, իր ննջասենեակը քաշուեցաւ:

Պահիկ մը ետք, երբ վերադարձաւ, ան հագուած էր մետաքսեայ նրբագեղ շրջագգեստ մը, որուն տակ իր մերկ կուրծքին վրայ զոյգ մը տատրակներ դէպի աջ ու ձախ կ'ոստոստէին: Հանրմը վայրկեան մը ինքզինք ցուցադրելու փորձ կատարեց, ճեմեց աստ ու անդ, ապա Վարդանին առնթեր տեղ գրաւեց ու նստաւ:

Մինչ ճրագին աղօտ լոյսը իր մեղմ ճառագայթներով լուսաւորեց հանրմին հարուստ կուրծքը, Վարդան կը փորձէր իր նայուածքը հեռացնել վտանգաւոր տատրակներէն, որոնք հրաւէր կը կարդային իր առնական քնքուշ զգացումներուն: Նաեւ առաջին անգամ ըլլալով մրմնջեց. «Ետիս գնա՛, Սատանայ»: Հանրմը փորձութեան իր խաղերը կը շարունակէր առանց դոյզն խղճահարութեան:

Վարդան հառաչանք մը եւս արձակեց. «Տէ՛ր, եթէ կարելի է այս դառն բաժակը հեռացուր ինձմէ, բարոյականի այս խաչելութիւնը խնայէ քու հաւատաւոր ծառայիդ, օգնէ՛ ինձի որ խաչը փրկեմ այս անել կացութենէն»:

Մինչ Վարդան այս խոհերով կը տատանէր, հանրմը քսակ մը ոսկի նետեց Վարդանին ըսելով՝ «Ա՛ռ այս լուման. ան քեզի կը պատկանի, անիկա մեր վաստակը չէ՛, այլ կողոպուտով եկած է մեր տունը. այս քսակին ժառանգորդը դուն ես, քանի որ քու պապերուդ քրտինքով ու արիւնով շաղախուած է ան»:

Վարդան մէկ կողմ հրեց քսակը, ու բարձրաձայն՝ «Մի՛ փորձէք զիս կաշառել, մի՛ փորձէք զիս մեղքի ծուղակին մէջ ձգել. դուք պատկառելի ամուսին մը ունիք. պէտք է հաւատարիմ մնաք անոր. զիս ազատ ձգեցէք որպէսզի իջնեմ շուկայ եւ իմ հացս ճարեմ»:

Վարդանի խօսքերը սուր նիզակի մը պէս խոցոտեցին հանրմին կանացի սիրտը. ցաւին սաստկութենէն փոխանակ ընկճուելու, ան բարկութեան փոթորիկ մը յարոյց եւ իր խօսքերը շեշտակի Վարդանին ուղղելով՝ «Դուն ապերախտ ու անսիրտ կեանքով, արթնցիր խոր քունէդ, պահ մը աչքերդ բաց, դիտէ շուրջդ. լսէ՛ տառապեալի մը աղերսանքը, միթէ այս ապարանքի հանգիստ կեանքը բան մը չի՞ խօսիր սրտիդ, չնչո՞ղ էակ մըն է դէմդ կեցողը՝ իր բոլոր հրապոյրներով, ինչպիսի մարդ ես, մօտեցի՛ր, գգուէ, գրկէ . . . » յարեց:

— Հանրմ էֆէնտի, դուք օրինաւորապէս հազարապետին կը պատկանիս: Ես չեմ բաղձար իր պատկանելիութեան դպչիլ, քանի որ այդ կ'ըլլայ անպատուութիւն ու նաեւ վատութիւն, ըսաւ Վարդան:

Հանրմը տրամաբանութեան եւ մարդկային խղճի ամէն մէկ կաթիլ կորսնցուցած, խելագարի մը պէս պոռաց. «Լաւ, ուրեմն քեզ հոս պահելն ալ օրէնքի դէմ է. վաղը «չուները» կը կանչեմ, թող քեզ հրապարակին վրայ բզիկ բզիկ ընեն»:

Վարդան ա'յնքան ատելութիւն չէր ակնկալէր. հանրմին զայրացկոտ եւ անմարդկային ազդարարութենէն ցնցուած, Յիսուսի խաչն ու գողգոթան երեւակայել սկսաւ: Յանկարծ լսեց ներքին ձայն մը, որ կ'ըսէր. «Կեանքդ վտանգուած է, փրկագին մը վճարելով է որ պիտի կրնաս ազատիլ»:

* * *

Այդ գիշեր խաչը, մահիկին մահուան սպառնալիքին տեղի տալով պահ մը հպեցաւ անոր: Այդ գիշեր տեղատարափ անձրեւ մը ողողեց արտ ու այգի, իսկ լուսաբացին նոր արշալոյս մը բացուեցաւ Վարդանի կեանքին վրայ: Ան գաղտնօրէն գիւղը ձգեց ու հեռացաւ, ամենեւին չվերադառնալու անխախտ որոշումով:

Նէճիպէ հանրմ առաւօտեան ուշ ժամերուն, ուրախ գուարթ արթնցաւ, քանի մը անգամ Վարդանին անունը արտասանեց, բայց պատասխան չստացաւ: Մտահոգութիւն մը պաշարեց իր համակ էութիւնը. ննջասենեակէ ննջասենեակ, հոս հոն, նոյնիսկ մինչեւ ախոռը փնտռելու իջաւ — Վարդանի շուքն անգամ չկար: Կասկած մը սկսաւ մաշեցնել իր կանացի անգօր հոգին. օրերով սպասեց անոր վերադարձին, անոր բացակայութիւնը նախ իր մտերիմներուն յայտնեց. ապա ամբողջ գիւղը ոտքի ելաւ, Վարդանին հետքը գտնելու: Բայց Վարդանը չկար: Հանրմը լացաւ, շա'տ լացաւ:

Քանի մը շաբաթներ ետք, տարօրինակ զգացում մը եւ սրտի խառնուք սկսան գինք նեղել: Գիւղին ծեր կիներու խորհուրդին դիմեց, իմանալու համար իր անհանգստութեան պատճառը: Վերջապէս պառաւներէն մէկը համարձակութիւնն ունեցաւ ըսելու թէ հանրմը յղութեան նշաններ ցոյց կուտար, քանի որ իր մարմինն ալ սկսած էր պարարտանալ:

Հանրմը, անտեղի կասկածներ չղթայելու համար, առանց խպնելու յարեց թէ իր ամուսնոյն Պոլիս մեկնելուն գիշերը, իր երագին մէջ Փեղամպէրը ըսած էր իրեն թէ զաւակ մը պիտի ունենար: Պառաւը քմծիծաղով մը լսեց հանրմին հէքեաթը եւ գոյքերը հաւաքեց ու մեկնեցաւ:

Նէճիպէն խորհեցաւ թէ այս բարի լուրը իր ամուսնոյն պէտք էր յայտնել: Ուրեմն սկսաւ գրել:

«Սիրելի եւ անմոռանալի ամուսինս,

«Պոլիս մեկնելէդ առաջ, մեր գինարբուքի պահերը կը յիշես անշուշտ: Մեր այդ գիշերուան կատաղի սիրոյ հետեւանքը այս երկտողով քեզի կ'ուզեմ յայտնել: Այդ նոյն գիշերը, մեր բարեխիղճ Ալլահը մեզի զաւակ մը շնորհելու որոշում տուած էր: Ուրեմն թող յայտնի ըլլայ քեզի որ ժառանգորդ մը պիտի ունենանք, եւ այս պարգեւը մեր Ալլահին ու Փեղամպէրին կը պարտինք:

«Միշտ անհամբեր վերադարձիդ սպասող,

«Հաւատարիմ կինդ՝

Նէճիպէ»

Նէճիպէն կը փորձէր իրականութիւնը պահել նոյնիսկ իր մտերիմներէն: Բայց իր ընկերուհիին՝ Կիւլիստանին իր յղութեան գաղտնիքը խոստովանելէ ետք աւելցուց թէ՝ «Փեղամպէրին հրահանգին անսացեր էր» . . . :

Կիւլիստան բնաւ չզարմացաւ իր ընկերուհիին յղութեան հէքեաթային պատմութեան: Ան լաւ կը ճանչնար Նէճիպէն: Անցեալին մէջ անկէ լսած էր թէ՝ զաւակ ունենալու փափաքը զինք կը մղէր նոյնիսկ ոճրագործութեան: Կիւլիստան գիտակցաբար Նէճիպէին զգացնել ուզեց, թէ ինք միամիտ մը չէր որ նման հէքեաթներու հաւատար, եւ աւելցուց թէ գիւղացիք իր յղութիւնը Վարդանին անհետացման հետ կը կապէին . . . :

— Կիւլիստան, քեզի կ'ըսեմ թէ Փեղամպէրին ցուցմունքներովը եղաւ այս միջադէպը: Բայց, անշուշտ այս բոլորը մզկիթի մինարայէն յայտարարելու պէտք չկայ:

Նէճիպէն սկսած էր օր ըստ օրէ խղճահարութենէ աւելի տառապիլ: Սակայն մայր ըլլալու գաղափարն ու զգացումը գերիվեր կը նկատէր քան այն քանի մը նախատական խօսքերը, որոնք սկսած էին տակաւ առ տակաւ իր ականջին հասնիլ: Հետեւաբար, ինքզինք կը մխիթարէր, ըսելով թէ՝ «Ամէն ամպի ետեւ արեւ մը կայ, որ օր մը դուրս գալով պիտի լուսաւորէ բոլոր մութ անկիւնները»:

* * *

Նէճիպէն իր զաւակին ծնունդ տալէ քանի մը օր ետք, իր ամուսնոյն մահը գուժող հեռագիր մը ստացաւ: Բնաւ չտխրեցաւ, կաթիլ մը արցունք անգամ չինկաւ իր աչքերէն: Հեռագրին ստացումէն քանի մը օր ետք, իրեն հասաւ նաեւ հազարապետին ձեռագիր նամակը, հետեւեալ բառերով.

«Ստորագրեալս, հազարապետ Օսման, սոյն տողերը աշխարհի դատողութեան եւ դատաստանին կը յանձնեմ: Այն երախան, որուն ծնունդ տուաւ իմ կինս Նէճիպէ Օսման իմ զաւակս չի կրնար ըլլալ, քանի որ ամուսնանալէս շատ առաջ զինուորական ծառայութեան օրերուն, վեներական հիւանդութեամբ վարակուեցայ եւ բժիշկներ յայտարարեցին թէ զաւակ մը ունենալու երջանկութենէն ընդմիջտ պիտի զրկուէի:

«Ուրեմն, ես մերժելով կը մերժեմ իմ կնոջս զաւակը եւ անոր անհաւատարմութիւնը խարանելով վերջ կուտամ կեանքիս:

ՀԱԶԱՐԱՊԵՏ ՕՍՄԱՆ»

Նէճիպէն, վերոյիշեալ տողերը մէկէ աւելի անգամներ կարդաց եւ խղճի խայթ մը անգամ չունեցաւ: Չափազանց երջանիկ էր որ կրցած էր զաւակ մը ունենալ, լռութեան դատապարտելով այն չար լեզուները, որոնք իր ա'յսքան ատենուան ամլութիւնը իրեն կը վերագրէին, միշտ այպանելով թէ ամուլ ու անծին հակը ինքն էր: Ուստի մանկան մը աշխարհ գալը կը հաստատէր հակառակը, եւ իր թշնամիները մասամբ պարտուած կը համարէր:

Մինչ մանկիկը կը մեծնար, դրացի կիներու նախանձն ու քինախնդրութիւնը կը բազմապատկուէին: Այցելուներէն մէկը ըսած էր թէ՝ «Նորածինը թուրքի ձագի չէր նմաներ, այլ հայ օղլի հայ է ան»:

Ուրիշ մը ըսած էր. «Ինչո՞ւ այդպէս կ'ըսէք, չէ՞ որ Օսմանն ալ կեռ քիթ մը ունէր»:

— Բայց այս մանկան քիթը անճոռնի չէ, ինչպէս որ Օսմանինն էր, չէ՞ք տեսներ թէ որքան բարեկիրթ քիթ մը ունի, կարծես թէ ազնուական գերդաստանէ եկած ըլլար:

— Արդեօք ո՞վ ունէր այս մանկան դիմագիծը, կախարդական աչքերը եւ մշտաժպիտ դէմքը:

— Ինչո՞ւ, մոռցա՞ք պատանի Վարդանը, որ տարի մը առաջ յանկարծ անհետացաւ, միթէ անոր չի՞ նմանիր, ըսէ՛ք:

Այսքան խարանող խօսքերէ ետք, այցելուներ առողջութիւն մաղթելով հեռացան:

Նէճիպէին մանչը որքան կը մեծնար այնքան կը գեղեցկանար եւ գիւղին ուն ու ուշադրութիւնը իր վրայ լարուած կը պահէր:

Նոյն ատեն գիւղին պառաւներուն չար փսիսութիւնը դեռ կը շարունակուէր:

Ասլան անունը տուին այս հէք տղուն, որ խկապէս Վարդանին կը նմանէր:

* * *

Տարիներ անցան, անհայր Ասլանը մեծցաւ, դպրոցներ լրացուց, միշտ առաջնութիւն չահելով իր դասերուն մէջ: Իր ուշիմութեամբ թուրք ուսուցիչներու նախանձին ու զայրոյթին առարկան դարձաւ: Հասաւ գինուորական տարիքին, ու երբ ուզեց բանակին միանալ, այն հարցումին թէ՛ «Ի՞նչ է ազգութիւնդ», իր պատասխանը եղաւ. «Ես հայր չեմ տեսած. իմ մօրս ամուսինը հազարապետ Օսման անունով ամուլ գինուորական մը եղած է, ուրեմն ազգութիւնս անորոշ արձանագրեցէք»:

Թուրք գրադիրը Ասլանի ինքնութեան թուղթին վրայ «Ի՞նչ է ազգութիւնդ» հարցումին դէմ խոշոր տառերով արձանագրեց. «ԱԶԳՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՈՐՈՇ»:

«Պայքար», 1974

ՎՐԻԺԱՌՈՒ ՀԱՅՈՒՀԻՆ

Բռնագաղթի յոգնասպառ կարաւանը քրտական գիւղի մը լայնատարած դաշտին վրայ կանգ առաւ. ընտանիքներու ցիր ու ցան անդամները երբ մէկ-տեղուեցան, այն ատեն միայն Պայծառ նկատեց որ տասներեք տարեկան իր աղջիկը քովը չէր: Թէպէտ կարաւանի հանգիստէն առաջ իրարանցում մը եղած էր, բայց նման իրարանցումներ՝ յաճախակի դէպքեր ըլլալուն համար, քիչեր ուշադրութիւն տուած էին անոր: Պայծառ խելայեղ չըջապտոյտ մը կատարեց կարաւանին բոլոր անկիւնները, բայց իր դեռատի աղջիկը չգտաւ:

Ծերունի կին մը, որ տառապանքի եւ տաժանքի օրերուն ակօսները կը կրէր իր դալկահար աչտերուն, հազիւ լսելի ձայնով Պայծառին ըսաւ թէ՝ ի գուր ան իր աղջիկը կը փնտռէր, քանի որ քիչ առաջ քիւրտ ձիաւոր մը՝ զայն իր ձիուն վրայ առած՝ անհետացած էր:

Պայծառին հոգին փլաւ. աչքերէն արցունքը հեղեղի նման սկսաւ հոսիլ: Միտքը չարչարել սկսաւ իր ամբողջ էութիւնը, բայց կարծես ներքին ձայն մը կ'ըսէր իրեն. «Մի՛ լար, մի՛ տառապիր, պրկէ՛ ոյժերդ եւ ուխտէ՛ որ ամէն գիտով Անահիտդ փրկես»:

Գիշերն ամբողջ անքուն մնաց, մտածեց ու ծրագրեց իր բոլոր ընելիքները: Գրեթէ բարձրաձայն ինքն իրեն հետ խօսելով կ'ըսէր. «Քիւրտերէն լաւ գիտեմ, քրտական տարազով զգեստ ալ ունիմ, վաղը առաւօտ պէտք է փնտռելու ելլեմ իմ հոգեհատորս»:

Կարաւանին մէջ մեռնողներ շատ եղան այդ գիշեր. իր աղջկան մասին լուր հաղորդող ծերունիին ալ իր յաւիտենական հանգիստին արժանացաւ: Պայծառ, ի տես այդ մահացողներուն, աւելի վճռական դարձաւ իր որոշումին մէջ: Նոյն գիշերը, այգաբացէն քանի մը ժամ առաջ, մթնշաղէն օգտուելով վերցուց փոքրիկ ծրար մը ու կարաւանէն բաժնուեցաւ:

Սար ու ձոր հարթեց ու անցաւ, արեւածագէն առաջ հասաւ քրտական գիւղ մը, խարխլած տան մը դուռը բախեց, ներսէն նուաղկոտ ձայն մը հարցուց թէ ո՞վ է: Պայծառին պատասխանը եղաւ. «Կին մըն է որ տուն տեղ չունի եւ ապաստան կը փնտռէ»: Դուռը բացուեցաւ: Ծերունի մը դողացող ձայնով հարցուց. «Ի՞նչ կ'ուզէք, ես հիւանդ մարդ . . . հոգատար մը անգամ չունիմ»: Արթնամիտ հայուհին ըսաւ. «Աստուծոմով է որ ես ձեր դուռը բախեցի, ես քեզի հոգ կը տանիմ որքան ատեն որ կ'ապրիս»:

Պայծառ ապահով ապաստան մը գտած էր, փառք տուաւ Երկնաւորին ուղիղ առաջնորդութեանը համար:

* * *

Անահիտ իր առեւանգիչին պալատանման տան մէջ դժբախտ եւ ապերժանիկ էր: Քիւրտերէն լեզուին քիչ ծանօթութիւն ունէր. շատ անգամ իր առեւանգիչին խօսքերուն իմաստը չէր հասկնար: Ամիսներ ետք միայն քիչ մը վարժուեցաւ

քրտական կեանքին: Բայց ատելով կ'ատէր Հասանը (իր առեւանգիչը), նաեւ անոր կիներ՝ Սէյրանը, որ նախանձոտ քրտուհի մըն էր:

Հասան իր կնոջ բացակայութեան Անահիտին ըսած էր թէ՝ երբ բաւական մը մեծցած ըլլայ զինք կնութեան պիտի առնէ:

Այս անակնկալին առջեւ, Անահիտ կարծեց թէ ամբողջ ապարանքը փրած էր եւ ինք հեղձամահ կ'ըլլար փրատակներու ծանրութեանը տակ:

Հասան վաճառական էր, օրերով կը բացակայէր տունէն: Եւ մեկնելէ առաջ Անահիտին կը պատուիրէր որ իր երկու տարեկան մանչուկին լաւ նայէր: Նաեւ աւելցնելով՝ «պէտք է վարժուիս, որ երբ ապագային դուն ալ մայր ըլլաս, փորձառութիւնը օգտակար ըլլայ քեզի . . . »:

Սէյրան իր ամուսնոյն բացակայութեան օրերուն քանի մը ուլերու հետ Անահիտը միշտ դաշտը կը դրկէր: արդէն անոր ներկայութիւնը պարտադրուած էր իրեն եւ ուրեմն ինք բռնագրօսիկ դիրք մը կը պահէր հանդէպ այդ «կեալուր» աղջկան:

* * *

Լման տարի մը սահեցաւ այն օրէն, երբ Պայծառ՝ ծերունի քիւրտին տունէն ներս ընդունուեցաւ: Հասօն՝ ծերունի քիւրտը միայն մէկ տարի վայելեց Պայծառին հոգածութիւնն ու գուրգուրանքը: Իր երախտագիտութիւնը բազմաթիւ կերպերով յայտնած էր. իսկ իր վերջին կամքը եղած էր, Պայծառին թողուլ իր տունը՝ անոր ամբողջ պարունակութեամբ:

Հասօն իր մահէն քանի մը օր առաջ ուզեր էր Պայծառէն իմանալ անոր ով ըլլալը, ինչ պարագաներու տակ իր տունը գալը, եւ ուրիշ մանրամասնութիւններ: Պայծառ անվերապահօրէն խոստովանած էր ամէն բան: Ըսած էր թէ՝ ինք հայուհի էր, տասնըերեք տարեկան իր աղջիկը առեւանգած էին եւ ինք ծպտուած՝ իր աղջիկը փնտռելու եկած էր: Այն ատեն ծերունին Պայծառին յայտնած էր թէ՝ այդ սպիտակ ապարանքին մէջ հայ աղջնակ մը բերած են, եւ թէ Հասան մտադրած էր ամուսնանալ այդ աղջկան հետ, երբ ան ամուսնութեան տարիքին հասնէր:

Պայծառ իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացուց այդ սպիտակ ապարանքին վրայ: Եւ նկատեց որ պատանի մը ատեն ատեն ուլերը իր առջեւ խառնած դէպի արօտավայրերը կ'երթար:

Օրերը շատ արագ կը թաւալէին, մայրական սիրտը սկսած էր անհամբեր դառնալ: Կ'ուզէր որ առանց նկատուելու ուլարածին հետ տեսակցի ու խօսի: Ու վերջապէս օր մը, կէսօրէ ետք, բլուրը բարձրացաւ եւ հեռուէն դիտեց ուլարածը. իր սիրտը կը վկայէր թէ՝ այդ մատղաշ արարածը լեռներու ծնունդ էր: Քանի մը օր ան շարունակեց իր հետազօտութիւնը ու օր մըն ալ համարձակեցաւ աւելի մօտենալ ուլարածին: Ուլարածը՝ օտարուհիին ներկայութենէն ահաբեկած՝ փորձեց փախչիլ, այն ատեն Պայծառ պաղատագին ձայնով հառաչեց. «Անահիտ, Անահիտ . . . մի՛ փախչիլ, ես քու մայրդ եմ, մայրդ . . . »:

Ուլարածը հոգեկան տագնապ մը անցուց: Շուարուամի մատնուած՝ կանգ առաւ: Մտածեց թէ՝ այդ ձայնը մայրական գորովանքով լեցուն այն ձայնն էր, զոր մանկութենէն ի վեր միշտ լսած էր: Բայց չէր կրնար հաւատալ թէ իր մայրը այդ վայրերուն մէջ կրնար գտնուիլ: Արդեօք երազի մը մէջ կը գտնուէր. չէ՞ որ իր մայրը կարաւանին հետ գնաց, ո՛վ գիտէ ո՞ւր: Բայց զաւկի սէրը եւ տարիներու կարօտը իր մէջ համոզում գոյացուցին որ չփախչի, այլ մօտենայ տառապեալ հայ

կնոջ քանի մը քայլ միայն մօտեցաւ, եւ յանկարծակիօրէն նետուեցաւ հայ կնոջ գիրկը, որ խսկապէս իր մայրն էր:

Մայր ու աղջիկ գրկախառն՝ երկար ատեն մնացին անշարժ եւ կարօտի արցունքներ հեղեղի պէս հոսեցան իրենց այտերէն: Արեւը բլուրի մը ետեւ իր կարմիր փէշերը հորիզոնին վրայ տարածելով կը թաղուէր սեւ ամպերուն տակ:

— Պէտք է որ տուն վերադառնամ, արդէն ուշ է եւ խանրմ էֆէնտին կը զայրանայ, ըսաւ Անահիտ, եւ իր ուլերը հաւաքելով քիչ ետք տուն հասաւ:

Պայծառ այդ բարեգէպ հանդիպումին համար շատ երջանիկ կը թուէր, բայց նոյն ատեն մտատանջութիւն մը իր ամբողջ էութիւնը կը խարանէր:

— Ոհ, եթէ գիւղացի քիւրտերը իմանան եւ հասկնան իր ով ըլլալը, այն ատեն թէ՛ իր եւ թէ՛ իր արտահատորին կեանքը վտանգուած կ'ըլլար — եւ այս մտածումը երկա՛ր ատեն չարչարեց գինք:

Քանի մը օր ետք, Պայծառ կրկին բլուր բարձրացաւ ու նկատեց որ ուլարածը դէպի նոյն բլուրը կուգար:

Երբ Անահիտ իր մօրը միացաւ, մայրը նկատեց որ իր աղջիկը շա՛տ մտահոգուած էր:

— Ի՞նչ ունիս, Անահիտ, ըսէ՛ հոգիս, բան մի պահեր ինձմէ, քու բոլոր մտահոգութիւններդ ու ցաւերդ պատմէ ինծի, մըմնջեց ան:

Անահիտ դողդաղաբով յարեց. «Ա՛խ, մայրիկ . . . Հասան էֆէնտին հարսանիքի պատրաստութիւն կը տեսնէ . . . մէկ ամիսէն պէտք է որ ամուսնանանք. բայց, մայրիկ, ես կ'ատե՛մ այդ մարդը, չեմ ուզեր քիւրտի կին ըլլալ, ճար մը գտիր, եւ շուտով, մայրիկ . . . »:

— Անահիտ, քաջ եղիր, մի՛ մտահոգուիր, ես պիտի փրկեմ քեզ . . . միայն գաղտնապահ ըլլանք, խրատեց Պայծառ:

Քրտական այդ գիւղին մէջ Պայծառ ճանչցուած էր շատ համակրելի եւ օգտակար քրտուհի մը. Շիրին անունը աւելի շատ կը հղովուէր քան Մուհամէտի անունը: Ո՛ր տունը որ հանելուկի մը առջեւ գտնուէր, Շիրինը իրենց համար դիւրութեամբ կը լուծէր անլուծելի թուող հանելուկը:

Քանի մը օր ետք, Պայծառ գնաց այն սպիտակ ապարանքը, ուր Անահիտ՝ Նահիտ անունով մկրտուած կ'ապրէր հոն: Երբ խանրմ էֆէնտին հետ դէմ առ դէմ եկան, պաշտօնական քանի մը խօսքերէ ետք ըսաւ թէ լսած է որ շուտով հարսանիք տեղի պիտի ունենայ. հարսանեկան պատրաստութեան համար ինք յօժար էր ձրիաբար աշխատելու, որպէսզի խանրմ էֆէնտին շատ չյոգնի:

Սէյրան շատ հաւնեցաւ Շիրինին այս առաջարկը, եւ անմիջապէս Նահիտը իր մօտ կանչելով հրահանգեց անոր որ նորեկ սպասուհիին ցոյց տար տան բոլոր անկիւնները: Հասան նոյնպէս համակրեցաւ եւ իր կնոջ դառնալով գնահատական քանի մը խօսքեր արտասանեց:

Հարսանիքի օրերը կը մօտենային, քիւրտ ունեւորներ կանուխէն թանկագին նուէրներ կը բերէին: Սէյրան նուէրները կը յանձնէր Շիրինին եւ կը հրահանգէր որ յարմար անկիւն մը տեղաւորէ ստացուած բոլոր նուէրները:

Պայծառ, տրուած ազատութենէն օգտուելով, բոլոր ծրարները կը բանար, կը քննէր, եւ կրկին ծրարելով կը տեղաւորէր: Այդ օր Հասանին եղբօրմէն ալ ծրար մը եկաւ: Ան, կարծես յայտնատեսութիւններով օժտուած, կըրցաւ գուլակել թէ այդ ծրարը ատրճանակ մը կը պարունակէր: Եւ ուստի ծրարը խնամքով բացաւ, ու տեսաւ այն փրկարար առարկան, որուն համար շատ աղօթքներ մըմնջած էր իր ամենագօր Աստուծոյն: Բացառիկ զգուշութեամբ՝ ծրարը կրկին փաթեց եւ առանձին մովթ անկիւն մը պահեց զայն:

Հարսանիքի նախօրեակին՝ մայր եւ աղջիկ ախոռը իջան եւ իրենց յաջորդ ծրագիրներուն համար որոշումներ տուին: Այսպէս, անոնք նոյն գիշերը պէտք էր որ փախչէին եւ ապաստանէին լեռներուն մէջ: Նոյն երեկոյեան՝ Հասան Անահիտին մօտենալով իր կատաղի սէրը կը յայտնէր, իսկ Անահիտ, կեղծ համակրութիւն մը ցոյց տալով, կը խնդրէր իր առեւանգիչէն որ այդ գիշեր Սէյրանին քով երթար, քանի որ յաջորդ քանի մը գիշերները պիտի բացակայէր անոր ննջասենեակէն:

Հասած էր ճակատագրական պահը. մութ գիշերով Պայծառ եւ Անահիտ, մէկական ատրճանակ իրենց տրամադրութեան տակ, լեռ բարձրացան: Գիւղէն հեռանալու ատեն, գիւղին շուները աղմկարար հաջոցներով արթնցուցին գիւղացիներէն ոմանք եւ նոյն ատեն՝ Հասանն ու Սէյրանը:

Հասան տարօրինակ եւ հարագուշակ նախագագումով կալանուած՝ ոտքի ելաւ եւ ակնթարթի մը մէջ հասաւ Նահիտին ննջասենեակը, բացաւ դուռը ու տեսաւ որ իր հարսնցուն անկողինէն կը բացակայէր. հագուեցաւ, գինուեցաւ եւ ձիուն քամակը նետուելով աճապարանքով դէպի բլուրները արշաւեց: Բլուրին գազաթը կանգ առած սկսաւ իր ձայնին ամբողջ ոյժովը սպառնալ. «Նահիտ, Նահիտ . . . կեանքդ աղջիկ, ո՞ր կը փախչիս, թէ որ բռնեմ քեզ կտոր կտոր պիտի ընեմ . . . »:

Հագիւ իր խօսքերը արտաբերած՝ գէնքի երկու պայթիւն լսուեցաւ: Երկու գնդակներն ալ իրենց թիրախին հասած էին: Եւ Հասան, արեան ճապաղիքներուն մէջ, «Աման կը մեռնիմ, օգնութի՛ւն», կը պաղատէր:

Պայծառ, վստահ ըլլալով իր տուած մահացու հարուածին, Հասանին մօտեցաւ եւ յաղթականօրէն պոռաց անոր երեսին. «Վրիժառու հայուհիներուն հարուածները չեն վրիպիր, հիմա հասկցար, չէ՞ . . . »:

Քանի մը վայրկեան ետք, Անահիտին առեւանգիչը «Ա՛խ» մը քաշելով մեռաւ: Նոյն ատեն վրէժխնդիր երկու հայուհիներ աղջամուղջին մէջ անհետացան:

«Պայքար», Ապրիլ 19, 1975

ԱՂՕՏ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԳՈՂԳՈԹԱՅԷՆ

Ամէն տարի, Ապրիլ 24ին, մենք հաւաքուելու ենք ո՛չ թէ սգալու, այլ յարգելու ու ոգեկոչելու համար մէկ ու կէս միլիոնէ աւելի մեր նահատակներուն խնկելի եւ անմոռանալի յիշատակը:

Ինչպէս որ անհատ մը իր անփոխարինելի կորուստները ցկեանս չի սգար, ազգերու համար ալ նմանապէս ժամանակաւոր պէտք է ըլլան արցունքն ու վիշտը, ինչպէս նաեւ յաւիտենական սգալու իրենց եռանդը: Ինչու որ ազգ մը իր հոգեկան արժէքներով ու մշակութային հարստութիւնով կ'ապրի ու կը յարատեւէ: Հայ ժողովուրդը հոգեկան արժէքներ եւ մշակութային հարստութիւն ունեցող ազգերու շարքին կը պատկանի:

Ի հարկէ Մեծ Եղեռնի ահաւոր թուականը եւ անոր հետքերը կարելի չէ ջնջել ո՛չ երկինքի եւ ոչ ալ երկրագունդի մակերեսէն: Կարելի չէ ջնջել զայն մեր սրտերէն եւ ոչ ալ մեր պատմութեան էջերէն: Ինչու որ ան գրուած է բիւրաւոր հայ մարտիրոսներու արիւնով, եւ ինչ որ արիւնով կը գրուի յաւիտենապէս չի ջնջուիր:

1915ի ահաւոր Ապրիլը հայոց պատմութեան ամենատխուր էջն է եւ այդպէս կը մնայ:

Ո՞վ կրնար գուշակել թէ՛ թուրք մտաւորական կոչեցեալ ստորին եւ արիւնաձարաւ մարդիկ, մշուշապատ հորիզոններու խորշին մէջ թաքնուած, հայ ազգը բնաջնջելու ոճրամտութիւնով կը գուարճանան եւ կը մտածեն գազանային մեթոտներով գործադրել անմարդկային իրենց այդ ծրագիրը: Եւ ուրեմն յանկարծակիօրէն, մէկ գիշերուան մէջ կը յաջողին ձերբակալել ազգային ղեկավարներ, մտաւորականներ, արուեստագէտներ, առեւտրականներ, ու վերջապէս այն բոլոր այր մարդիկը, որոնք՝ թուրք սադրանքին անտեղեակ՝ իրենց թաքստոցը չէին մտած:

Իր գինակցութիւնը Գերմանիոյ հետ՝ պատերազմելու դաշնակիցներու դէմ եւ պատերազմի իր մասնակցութիւնը պատրուակներ եղան որ հայ երիտասարդութիւնը գինուորական ծառայութեան կանչէ: Եւ փոխանակ գինուորական մարզանքի լծելու, այդ տարաբախտներուն վիճակուեցաւ տաժանակիր եւ տանջալից աշխատանքը՝ նոր ու լայն ճամբաներու շինութեանց վրայ: Ասիկա կոտորածի նոր ձեւ մըն էր:

Կը սարսափեցնէ մանրամասնութեանց մէջ մխրճուելէ, ինչու որ վերյիշում մը կը սարսափեցնէ զիս:

Թուրքին մասին մեր հաստատումները նախապաշարումի մի՛ վերագրէք: Տեսէք թէ ի՛նչ գրած է պարսիկ մեծահամբաւ բանաստեղծ Ֆիրդուսին ասկէ հազար տարի առաջ. Ան կ'ըսէ. «Այ՛ անիրաւ թուրք. դու արեան ծարաւ . . . ինչո՞ւ իբրեւ գալլ հօտի մէջ մտար . . . ձեռք չքաշեցիր գործերից քո չար»: Եւ զար-

մանալիօրէն թալէաթի հեռագիրները կը հաստատեն պարսիկ բանաստեղծին խօսքերը:

Կարդանք այդ հեռագիրները. «Մեր կառավարութիւնը Իթիհատի հրամանով որոշած է ամբողջովին փճացնել Թուրքիոյ մէջ գտնուող հայութիւնը: Կին, տղայ, անկար, նկատի չառնելով փճացման միջոցները որքան ալ եղբրական ըլլան, խղճի զգացումներուն ականջ չկախելով անոնց գոյութեան վերջ տալու է»: Ի՛նչ գազանային ախորժակ:

Ահա ուրիշ մը. «Կը լսենք թէ օտար սպաներ ճամբաներու երկայնքին դիզուած դիակները տեսնելով կը լուսանկարեն: Այդ դիակները անմիջապէս թաղելիդ կը հրահանգեմ»:

Ուրիշ մը եւս. «Հաւաքեցէ՛ք այն որբերը միայն որոնք չեն կրնար յիշել զուլումը, որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Մնացածները կարաւաններուն հետ դրկեցէ՛ք»:

Անպատներ քշող որբերէն մէկը ես եմ. թէպէտ կ'ապրիմ, բայց տխուր յուշերն ալ ինծի հետ կ'ապրին:

Հաւատացէ՛ք, ի՛նչ ահելի եւ անպատմելի տեսարաններ որ տեսանք տակաւին կը յամառին մնալ մեր մտածումներուն մէջ, եւ իրենց ահաւոր ծանրութեամբ դեռ կը ճնշեն մեր հոգեկան աշխարհին վրայ:

Տակաւին ցայսօր ամբողջ աշխարհի լայնածաւալ տարածքին չգտնուեցաւ հանճարեղ այն գրիչը, որ Մեծ Եղեռնը իր ամբողջական ահաւորութեամբն ու ճշգրտութեամբը նկարագրել կարենար:

Ինչ կը վերաբերի հայ հանճարներուն՝ կրկնելու պէտք չկայ, քանի որ բոլորիդ յայտնի ըլլալու է անոնց վիճակուած գազանային մարտիրոսացումը:

Եթէ Տանդէ մը՝ իր սուր երեւակայութիւնով՝ կրցաւ ահելի դժոխք մը ստեղծել եւ յաջորդէն տալ անոր սարսափազդու նկարագրութիւնը, հաւատացէ՛ք որ ան հայոց Գողգոթան նկարագրելու անգոր ու ապիկար պիտի մնար, որովհետեւ իր դժոխքին եւ թրքական դժոխքին միջեւ մեծ ու անսահման տարբերութիւններ կան: Տանդէի դժոխքին մէջ մեղաւորները միայն կը տանջուին, իսկ այն դժոխքը, որուն մէջ հայ ժողովուրդը տառապեցաւ ու նահատակուեցաւ, ատիկա թրքակա՛ն դժոխքն էր, որուն նման տանջարան մը Եղեռնի թուականէն առաջ անծանօթ կը մնար բոլոր քաղաքակիրթ ազգերուն:

Տանդէի դժոխքին մէջ անմեղ մանուկներ չեն կոտորուիր, յղի կիներ չեն փեռեկտուիր, մեռելներու որովայններուն մէջ ոսկի եւ արծաթ չեն փնտուռուիր: Այսպիսի անմարդկային արարքներ կարծես թուրք նկարագրին յատուկ ժամանցներ ըլլային, քանի որ ամէն անգթութիւն անզգայօրէն կատարուեցաւ:

Աշխարհի պատմութեան մէջ այսքան անխիղճ ու գազանաբարոյ ոճիւր որեւէ ատեն չէ արձանագրուած: Երբեք չէ պատահած որ տիրական դիրքով ազգ մը իրեն հպատակ ժողովուրդը ջարդելով բնաջնջել փորձէ:

Ճիշդ է թէ հայոց պատմութիւնը թէեւ մութ էջեր չառ է ունեցած, զանազան ազգերու արշաւանքներու օրերուն, բայց այսքան կանխամտածուած ու ծրագրուած կոտորածներ սուլթանական օրերուն կը յայտնուին:

Երբեմն անտեղի մեղադրանքներ կը լսուին. «Թէ չկուեցան. պէտք էր կուռելով մեռնէին»: Երկաթէ գէնքերու եւ տաք կապարներու դէմ, եղունգները բաւարար գէնքեր չէին կրնար ըլլալ:

Հայը, ըլլալով բարեմիտ եւ աստուածավախ ժողովուրդի զաւակ, բնականաբար անոր հոգին ալ բարի է: Իսկ թուրքը՝ իր պատմութիւնով՝ մեզի ծանօթ չար ոգին է: Օձի խորամանկութիւնը ընդունելով՝ զայն զարգացուց ու դարձաւ

անհունօրէն խորամանկ ու զազրելի արարած մը: Իրեն նման չար ոգիներ միայն կրնային նման ահաւոր ոճիր մը յղանալ ու գործադրել:

Ըմբոստացում, ինքնապաշտպանութիւն, հերոսամարտներ տեղի ունեցան Շապին Գարահիսար, Վան, Եդեսիա, Մուսա Լեռ եւ ուր որ հնարաւորութիւն եղաւ: Այսուհանդերձ, ռազմամթերքի անբաւարարութեան պատճառաւ ի վերջոյ այդ հերոսներէն շատերը նահատակուեցան: Արդէն անտրամաբանական է նման դժուարին եւ անհաւասար կռիւներու մէջ յաղթութիւն ակնկալել: Եթէ միխթարական կէտ մը կայ, փնտռելու է զայն այն իրողութեան մէջ որ անոնք իրենց կեանքը արժեցուցին եւ այնպէս մեռան:

Թուրք ոճրագործները, իրենց անխիղճ ծրագրին յաջողութենէն գինովցած, իրենց հրէշային հրետանիները կեդրոնացուցին արեւելեան Հայաստանի սահմաններուն վրայ, նպատակ ունենալով կոտորել հոն կեդրոնացած բոլոր մը հայութիւնը եւ ջնջել քարտէսէն Հայաստանի անունը, իրականացնելու համար՝ թուրանական դարերու իրենց երազը:

Եւ արշաւեցին: Հայ ժողովուրդին համար բախտորոշ ճակատամարտ մը, լինելու եւ չլինելու մարտահրաւէր մըն էր ատիկա: Այդ ճակատամարտը մեզի ծանօթ է Սարտարապատ անունով եւ որուն համար կ'ըսուի թէ՛ «Հայ ծերունիներ իրենց որդիներով, թոռներով ու ծոռներով այդ կռիւին մասնակցեցան»: Եւ ի՛նչ կռիւ: Հոն ներկայ է նաեւ հեզ ու խոնարհ հայ հոգեւորականը, որ աստուածային ծառայութիւն կը համարէ կռիւին մասնակցելը. եւ ուրեմն, իր հօտէն կը խնդրէ որ «պատանքներ հագնին եւ իրեն հետեւին»: Հայուն հերոսական ոգին մեծ աղէտի ցնցումէն արթնցած՝ կը գոռար «կամ մահ, կամ յաղթութիւն»:

Այդ անհաւասար մարտին մէջ հայուն վրէժխնդիր բազուկը կը յաջողի փախուստի մատնել թրքական կանոնաւոր բանակը, որ կ'անցնի Արաքս գետին միւս ափը, որ թրքական սահման կը ճանչցուի:

Շատերու կարծիքը այն է թէ՛ եթէ Սարտարապատի ճակատամարտը կորսնցնէինք, մենք հայրենիք պիտի չունենայինք այսօր: Սարտարապատի յաղթանակով հայ ժողովուրդը կրցաւ փրկել ափ մը հող, որ թէեւ ծաւալով փոքր է, բայց դարձեալ թոյլ կուտայ մեզի յայտարարելու թէ՛ մենք ունինք հայրենիք մը, որ իր վերածնունդէն ի վեր անհաւատալի զոհողութիւններով, մեր երեւակայածէն շատ աւելի մեծարժէք գործեր եւ յաջողութիւններ կատարած է:

Հետեւաբար, մենք համոզուած ենք թէ՛ հայ ժողովուրդը իր արժէքին ու արժանիքներուն համար ապրելու եւ յարատեւելու իրաւունքը չահած է:

Ուրեմն . . .

Փա՛ւք հայոց հերոսական ոգիին, որ, բազմաթիւ դարերու խիստ փոթորիկներուն դէմ ճակատելով, միշտ մնացեր է անսասան եւ ադամանդի պէս կարծր ու շողշողուն:

Այժմ խոնարհենք մեր գլուխները մեր բոլոր նահատակներուն խնկելի յիշատակին առջեւ եւ բացազանչենք.— Յարգա՛նք քեզ անմահ ժողովուրդ. յարգա՛նք քու յարաչարչար հոգիիդ, որ դարերու փորձանքներէ ետք տակաւին կայ ու կը մնայ յաւերժափայլ եւ անսասանելի:

Յարգա՛նք բոլոր դարերու մէջ նահատակուած հայ հերոսներուն:

Ապրի՛ հայ ժողովուրդը . . . : Կեցցէ՛ հայ ազգը:

«Պայքար», 1977

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ՈԳԵԿՈԶՈՒՄ

Ապրիլ 22, Ուրբաթ երեկոյեան, Ուոթերթաունի Հայ Աւետարանական Նահատակաց եկեղեցւոյ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Ապրիլեան Եղեռնի ոգեկոչում:

Պր. Ժողէֆ Աշճեանի բացման խօսքէն ետք հրաւիրուեցաւ Եղեռնէն վերապրող, Թէքէեան Մշակութային Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Պր. Խաչատուր Փիլիպոսեան, որ հայերէն լեզուով ներկայացուց իր յուշերը: Պր. Փիլիպոսեանի հաղորդական եւ տպաւորիչ խօսքերէն առաջ կարդացուեցաւ իր հեղինակած «Երգ վերապրողի» բանաստեղծութիւնը:

Յայտագիրը շարունակուեցաւ «Հայկական հարցը» ֆիլմին ցուցադրութեամբը, որմէ ետք խօսք առաւ Վեր. Վարդան Յարութիւնեան, հոգեւոր հովիւ Պելմոնթի Առաջին Աւետարանական եկեղեցիի, որ անգլերէն լեզուով արտայայտուեցաւ օրուան խորհուրդին շուրջ:

«Պայքար», 1977

Օրուան հանդիսավար
Ժողէֆ Աշճեան

Խաչատուր Փիլիպոսեան
կը ներկայացնէ իր յուշերը
(Լուսանկար «Պայքար» օրաթերթի)

ԱՄԱՆՈՐԵԱՆ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

ԴԱԺԱՆ ՀԱԿԱՏԱԳԻՐ
(ՄԵԾ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Ջարդարարներու եաթաղաններէն վերապրող մարդասէր, ազնուական ու ճարտարապետ հայ ժողովուրդ: Չար ոգին կրկին իր աղիտալի արարքով կործանեց գիւղ ու քաղաք, խլելով բազմահազար դեռատի ու յուսատու կեանքեր: Քանի՜ քանի կոտորածներ տեսար ու ապրեցար անոնց սեւ ողբերգութիւնը: Քանի քանի աղէտներու հանդիպեցար, սակայն վիշտն ու կսկիծը սրտիդ մէջ՝ քաջառողջ մտածումով ուխտեցիր կեանքը վերապրիլ, ինչպէս որ իմ սերունդս ուխտեց վերապրիլ Մեծ Եղեռնէն յետոյ: Ո՛վ դուն քաջարի ու ժրաջան ժողովուրդ, բիւր պատիւ ու յարգանք քեզի:

Ո՛չ միայն քեզ պաշարող թշնամիներդ քու մահդ բաղձացին, այլ այն տարերքը, որոնց մէջ կ'ապրէիր ու կ'ապրիս, իր ցնցումներով մահ ու աւերակ թողուց քեզի: Բայց դուն յամառ աշխատանքով կը կառուցանես աւերակներդ, ու գոհերուդ յիշատակը հոգիիդ խորը մշտարթուն՝ նոր լուսաբացեր կը դիմաւորես: Փառք ու պատիւ եւ բիւր յարգանք քեզի:

Եւ այս վերջին ահաւոր աղէտէն ցնցուած, զաւակներուդ կորուստը եւ աւերը քաղաքներուդ ու գիւղերուդ սրտիդ ու մտքիդ մէջ, ուխտած ես վերակառուցանել տունդ:

«Պայքար», 1988

ՄԱՀԱԳՈՅԺ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

Կարապետ Յովակիմեանի (Լիոն, Ֆրանսա)
մահուան բառասունփին ի յիշատակ

Եղեռն: Ահալի սեւ ու անյոյս օրեր: Աքսոր ու մահ: Մահագնաց ճամբուն վրայ, մեծ քարի մը քով մանչ մը լքուած՝ «Մայրի՛կ, մայրի՛կ» կ'աղաղակէ: Բազմաթիւ օրեր կրցեր էր քալել մինչեւ այդ հանգրուանը, բայց քաղցին ու տապին չէր կրցեր դիմանալ ու հոն ինկած էր:

Քիւրտ հովիւ մը կ'առնէ զայն ու կը տանի տուն: Եօթը տարեկան մանչ է, ստրկօրէն աշխատելու կարող: Քիւրտը իր շահին համար կ'որդեգրէ հայ տղեկը: Հայ բեկորներ անտիրական, մոլորած գառներու պէս թողլքուած անսուղ գայլերու ներկայութեան (այսինքն՝ թուրք դահիճներու եւ քիւրտ կողոպտիչներու), ստիպուած կը ծառայէին պատառ մը հացի համար, մինչ ծեծը անպակաս էր:

Գիւղը ուր կ'ապրէր Կարմուճ կը կոչուէր: Փոքրիկ աննշան գիւղ մը, 1917 թուականին ես ալ հոն կը բնակիմ: Առաջին հանդիպումով կը համակրիմ Կարապետին եւ մեր բարեկամութիւնը կը տեւէ անխզելիօրէն:

Մենք երկուքս ալ խորքերդի գիւղերէն կուգայինք: Ան Հիւսէյնիկէն, ես Իջմէն: Մարդոց չար արարքներէն հալածուած կ'ապրէինք մեր ծննդավայրէն շա՛տ շատ հեռու:

Երկու տարի այդ գիւղը ապրելէ ետք, օր մը Կարապետին կը յայտնեմ հոնկէ փախչելու որոշումս: Խեղճ տղեկն ցնցուած, շուարած մեղմօրէն կ'ըսէ. «Դուն գնա՛, վերջը ես կուգամ»:

Ամիսներ ետք, երբ որբանոցին մեծ սրահին մէջ հաւաքուած էինք մարմնամարզի համար, նկատեցի որ նորեկ որբեր պատին քով կեցած մեզ կը դիտեն: Սիրտս վկայեց թէ անոնց մէջ է նաեւ իմ ընկերս՝ Կարապետը:

Եւ յանկարծ մէկը բաժնուեցաւ այդ խումբէն ու «Մուսթաֆա՛» ըսելով դէպի մեր խումբը սկսաւ վազել: Ինքն էր քրտական անունով Էօմարը, իսկ եւ իսկ Կարապետը: Գրկուեցանք: Մեր թեւերը շղթայուած մնացին երկար, շա՛տ երկար ատեն:

* * *

Փետրուար 13, 1988 հեռաձայնի կը կանչուիմ: Հէլժ' . . . Հէլժ', հեռաձայնին միւս ծայրէն պաշտօնեան կ'ըսէ. «Հեռագիր մը ունիս, տխուր հեռագիր մը»: «Կարդա՛» կ'ըսեմ եւ կը կարդայ իմ սիրելի ընկերոջս՝ Կարապետին մահագոյժ հեռագիրը:

Սիրելի Կարապետ, ինչ որ պիտի ըսեմ պիտի չիմանաս դուն:

Կ'անիծեմ այս չարիքը մեզի կամեցողը:

Յարգանք բարի յիշատակիդ:

«Յառաջ», Մարտ 17, 1988